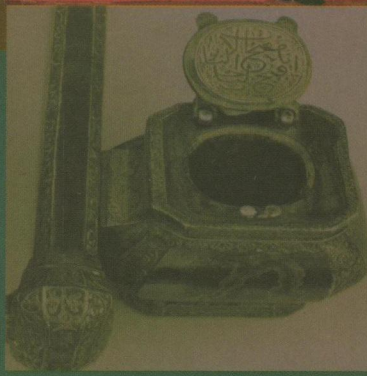
RIFA'AT ALİ ABOU-EL-HAJ

MODERN DEVLETİN DOĞASI

16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu

Çevirenler: Oktay Özel
Canay Şahin

İMGE kitabevi

İMGE kitabevi

Rifa'at Ali Abou-El-Haj, Binghamton'daki New York Devlet Üniversitesi'nde karşılaştırmalı tarih profesörü olan Rifa'at Ali Abou-El-Haj tarih eğitimini Princeton Üniversitesi'nde yapmış, Yakın Doğu (Osmanlı ve Safevi) ve Modern Avrupa tarihi üzerinde uzmanlaşmıştır. 1964-1993 yılları arasında Long Beach'deki Kaliforniya Devlet Üniversitesi'nde tarih profesörü, 1996-97 öğretim yılında Princeton Üniversitesi'nde Ahmet Ertegün Misafir Profesörü olarak çalıştı.

Abou El-Haj'ın Eserleri:

- *The Rebellion of 1703 and the Structure of Ottoman Politics* (Leiden, 1984)
- *Urban Structure and Social Order: The Ottoman City and its Parts* (La Rochelle, 1991)

Rifa'at Ali Abou-El-Haj
Formation of the Modern State
ISBN 975-533-317-7
© Rifa'at Ali Abou-El-Haj, 1999
© İmge Kitabevi Yayınları, 2000
Tüm hakları saklıdır.
Yayıncı izni olmadan, kısmen de olsa
fotokopi, film vb. elektronik ve mekanik
yöntemlerle çoğaltılamaz.

1. Baskı: Kasım 2000

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Mehmet Göllü

Kapak Tasarım
Elvan Özsezgin

Grafik Uygulama
Nurafer Kars

Baskı ve Cilt
Pelin Ofset (312) 418 70 93/94

İmge Kitabevi
Yayıncılık Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Konur Sok. No: 3 Kızılay 06650 Ankara
Tel: (312) 419 46 10 - 419 46 11
Faks: (312) 425 29 87
İnternet: www. imge. com.tr
E-Posta: imge@imge.com.tr

Rifa'at Ali Abou-El-Haj

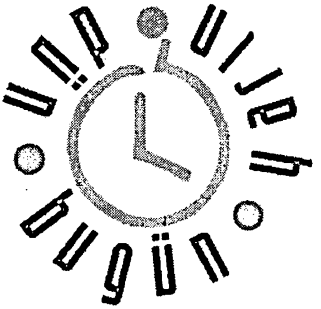
هو

Modern Devletin Doğası

16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu

Çevirenler
Oktay Özel - Canay Şahin

İMGE kitabevi

Dün Bugün Yarın dizisi, tarih merkezli bir perspektifle, toplumsal bilimlerin her dalında insanlığın ve ülkemizin toplumsal serüvenini kavramaya yardımcı olacak kitapları okuyucuya sunuyor.

Avrupa-merkezli bir dünya tarihi perspektifini kıran, dünyanın diğer bölge ve halklarının tarihlerini kendi içinde bir bütün olarak ele alan yapıtlara özellikle yer veren bu dizi, fazlasıyla Türk ve Türkiye tarihine hapsolmuş bir tarih bilgi ve bilincinin aşılmasına katkıda bulunmayı hedefliyor.

Bir ülkenin gerçek zenginliğinin, zihinsel üretimi ve insanları düşünmeye yöneltecek entelektüel birikimi olduğu düşüncesinden hareketle, *Dün Bugün Yarın* dizisi, Türkiye ve Türkçedeki toplumsal bilim etkinliğinin kalitesinin yükseltilmesini amaçlamaktadır.

Dizi Editörleri:
Suavi Aydın
Kudret Emiroğlu
Uygur Kocabaşoğlu
Oktay Özel

İçindekiler

هو

Önsöz 7
Teşekkür 17
Türkçe Çeviriye Teşekkür 18
Çalışma 19
Sonsöz 109
Ek A 127
Ek B 132
Ek C 142
Ek Ç 147
Kaynakça 151
Dizin 165

Bu kitap
Halkatü'l Arbia'daki
(Los Angeles'daki Çarşamba Çalışma Grubu)
dostlarıma

Mahmood İbrahim
Abdul-mola al-Horeir
Mahmud Abuswa
Dina Riziq Khoury
Hala Munthir Fattah
Edward Mitchell

ve yetmiş ikinci yaşgününde
en genç dostum
Ramkrishna Mukherjee'ye
ithaf edilmiştir.

Önsöz

هو

Elinizdeki çalışma Ortadoğu tarihinde Edward Said ve Maxime Rodinson gibi isimlerin bir parçası olduğu nispeten yeni, fakat önemli eleştirel gelenek içine oturmaktadır. Eleştirel yeniden değerlendirme çabaları, ciddi meydan okumaları değil de sadece bazı uyarlamaları kabul eden köklü paradigmaların hüküm sürdüğü Osmanlı tarihi alanında özellikle seyrek görülen bir olgudur. Bir örnek vermek gerekirse: Osmanlı devlet ve toplumu ikincil literatürde, büyük ölçüde, özünde zaman içinde değişime bile uğramayan nesnel gerçeklikler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu paradigmanın sınırları içerisinde Osmanlı devlet ve toplumu ayrıntılarıyla incelense de, temel görünüşleri itibariyle bu yapılar ya dönemin büyük tarihçileri ya da arşiv belgelerinden bilinmektedir. Oldukça naif ve sıkıcı bu gerçek anlayışı en hafifinden söylemek gerekirse hayret vericidir, zira çok az sayıda yirminci yüzyıl roman okuru ya da günümüz sinema izleyicisi bile gerçeğin bu şekilde resme-

dilmesine hazırlıksızdır. Dolayısıyla, örneğin, Akira Kurosawa'nın filmi "Raşomon" basit bir olay hakkında bile katılımcıların sayısı kadar farklı anlatı olacağı ve ölüler dahil kimsenin, kendisini mümkün olan en açık biçimiyle ortaya koymaktan kaçınmayacağı varsayımı üzerine kuruludur. Bununla birlikte, Osmanlı araştırmalarında herkesin, araştırmasını sürdüren tarihçinin ya da makamındaki bürokratın bile bileyecek bir baltası olduğunu unutmaya dünden razıyız ve bu baltanın ne menem bir balta olduğunu araştırma konusunda da aynı derecede isteksiziz.

Bürosunda oturan bürokrat, kendisine insanlık ötesi bir otorite atfettiğimiz bir kişidir; genellikle, onun sayesinde bizlere ulaşan metni çözümlemekten fazlasıyla mutlu olduğumuz gibi, söz konusu metnin oluşumuyla ilgili bağlam ve daha belirsiz nedenler ise nadiren bizlerin bilimsel gündeminin bir parçasını oluşturur. Betimlemenin yanı sıra çözümleme konusundaki isteksizliğimizin pek de teknik olmayan başka sebepleri vardır. Nihayetinde, bizler yaşamlarımızı birer ulusal devlet çerçevesinde sürdürüyoruz ve bu çerçeve, daha geniş bölgelerle ve hatta bir bütün olarak dünyayla ilgilendiğini düşünen tarihçilerin bile düşünme biçimlerini belirlemektedir. Sonuç olarak, ulusal devlet olmadığı ayan beyan ortada olan bir siyasi sistem içinde yaşamış insanların siyasete nasıl yaklaştıklarını kavramsallaştırmakta güçlük çekiyoruz. Kuramsal düzeyde her ne kadar bu farklılığın pekâlâ farkında isek de, uygulamada kendimizi sık sık ve sinsi bir şekilde, yalnızca bir merkezi bürokratik devlet çerçevesinde anlam ifade eden hüküm ve yorumlamalar içinde buluyoruz. Dolayısıyla, çoğu zaman Osmanlı belgelerini ve onların gerisindeki etkenleri değerlendirmedeki yetersizliğimiz basit bir ihmale atfedilemez ve elinizdeki çalışmanın en önemli erdemlerinden biri işte bu olguyu oldukça görünür kılmasıdır.

Kurosawa'nın filmine ve orada yansıtılan gerçek imgesine dönecek olursak, filmde ele alınan esas olayla ilgili

gerçeğe en yakın hikâyeyi, pek ön plana çıkmayan karakterin, fırsat bulduğunda hırsızlık yapmaktan geri kalmayan yalnız, fakir bir oduncu köylünün ağzından duyarız. Bu pek övülecek bir karakter değildir, hele mahkemenin gözünde kesinlikle güvenilmez biridir. Ancak, kendisini hırsızlık suçlamasından korumak amacıyla yanında taşıdığı balta, yine de onu, hikâyenin ana temasını oluşturan suçu izlemekten alıkoyamaz ve böylece kimin saldırgan kimin kurban olduğu konusunda bir hikâyesi vardır. Dolayısıyla, Kurosawa'nın filmindeki mesaj izleyiciye karşı bir meydan okuma olarak görülebilir; bürokrasinin ve mahkeme ölçütlerinin ötesine geçerek ve değişik hikâyeler hakkında mantıksal ve psikolojik değerler çerçevesinde bir hükme vararak gerçekleştirilen bir meydan okuma. Benzer bir şekilde, burada sunulan çalışma okuyucuyu, belgelerin değerlendirilmesinde kolaycı ve bürokratik ölçütlerin ötesine geçmeye davet etmektedir. Böyle bir yaklaşım şüphesiz hata riskini artırmaktadır; fakat önemli bile olsa, yorum yanlışları yapmayı göze almak ve bu yanlışlardan ders almak tarih disiplininin gelişimi açısından, olgu ve bilgilerin eleştirellikten uzak bir şekilde biteviye biriktirilmesine kıyasla daha yararlı olabilir.

1980'ler ve 1990'larda Ortadoğu tarihçilerinin çalıştıkları üniversite-içi politik yapılanmanın bir parçası olmayan okuyucu için bu çalışmada ileri sürülen temel önerilerin birçoğu hiç de sansasyonel değildir, tersine oldukça makul görünebilir. Tarihyazımının bir dalı olarak Osmanlı tarihinin ciddiye alınması, Osmanlı toplumunun iç dinamiklerinin bütün boyutlarıyla incelenmesi ve mekanik kültürel ödünç alma modellerinden uzak durulmasının gereği gibi kendi içinde oldukça makul olan bu öneriler gerçekten de sansasyonel değildir. Marc Bloch'un ölümünden bu yana kırk yıllı aşkın bir sürenin geçtiği bir dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya tarihi içindeki konumunu belirlemek amacıyla karşılaştırmalı bir tarih anlayışı için yapı-

lan çağrı pek bir yenilik sayılmaz. Öte yandan, bu türden görece masum görüşler, dile getirildikleri bağlam dikkate alındığında masumiyetlerini kaybedebilir. Burada bazı analojiler akla gelmektedir. Günümüz gözlemcisi ortaçağ ilahiyatçılarının oldukça ateşli bir şekilde savundukları bu görüşlerden bazılarını, uzmanların kendi aralarında giriştikleri kuramsal tartışmalar olarak değerlendirebilir. Ancak, böyle bile olsa, bu görüşlerin tartışıldığı dönemde, insanların bu tartışmalarda aldıkları konumlara bağlı olarak mesleklerinde yükseldiklerini veya kariyerlerinden olduklarını biliyoruz. Çok daha yakın bir örnek de zikredilebilir: 1960'ların başlarında bir Alman profesör, Wilhelm dönemi Almanyası ile Habsburg Avusturyasındaki siyasi liderlerin savaş riskini bilerek göze aldıkları, dolayısıyla yalnızca "olayların itmesiyle" bu yola girmedikleri görüşünü ileri süren bir kitap yayınladığında, kendi içinde doğru olma ihtimali olan bir noktayı dile getirmekteydi. Dönemin büyük devletlerinin önemli siyasilerinin 1914 Ağustosunu önceleyen kritik haftalarda bu tür risklerin alındığından habersiz olduğunu varsaymak güçtür. Bununla birlikte, söz konusu çalışmaya yöneltilen düşmanca tutum, dönemin Alman akademik ortamında, kitapta ileri sürülen iddiaların hiç de önemsiz görüşler olmadığını göstermektedir. Elinizdeki çalışmada da benzer bir durum söz konusu olabilirdi; belli bir görüşün öne sürülüşündeki şiddetin, bazen söz konusu görüşün görece zararsız niteliğiyle tezat teşkil edecek derecelere yükseldiği görülebilir. Ama bu olgunun bizzat kendisi, yarattığımız ve başka bir alternatif olmadığı sürece içinde çalışmak durumunda olduğumuz akademik ortam hakkında bir fikir vermektedir. Birtakım "akustik engeller"in var olduğu ve bunun da doğal karşılandığı bir ortamda, oldukça ılımlı ve makul görüşleri bile dillendirmek kolay değildir. Bu, ancak görüş sahibinin, meslektaşlarının yerleşmiş doğrularıyla mücadele edecek enerjiyi kendinde topladığında söz konusu olabilir ve bu

enerji normal olarak kızgınlık şeklinde birikir. Çoğumuz, doğal olarak, kızgınlıkla söylenmiş sözlere karşı gayri ihtiyari bir güvensizlik duyarız; ancak bu şüphe, kendimiz başta olmak üzere birçok meslektaşımızın sorgusuzca kabullendiği yerleşmiş söylemlere karşı göstermemiz gereken şüpheden daha büyük olmamalıdır.

Bir başka açıdan bakıldığında, burada sunulan çalışma Osmanlı tarihinin gerçek bir tarih olarak incelemesine çağrıdır ki, bu ortaçağ veya erken modern dönem tarihçilerinin çalışmalarında yaptıkları gibi, kaynakların karmaşıklığına ve onların yorumundaki güçlüklere hazır olmak demektir. Bu söylediğimiz, kavramlar ve işlemlerin bir büyük kültür alanından diğerine bir çırpıda aktarılabileceği anlamına gelmemektedir. Çok iyi biliyoruz ki, böyle bir aktarmanın mümkün, hatta kolay olduğu varsayımı ondokuz ve yirminci yüzyılların sığ tarihyazımcılığının temelini oluşturur. Oysa Arapça, Farsça ve Türkçe metinler üzerinde yapılan yoğun incelemelerden edindiğimiz büyük kazançlardan biri, temel kültürel varsayımların dönemin Rönesans Avrupası ile Ortadoğusunda hiç de aynı olmayabileceğinin farkına varılmasıdır. Acelece yapılan karşılaştırmanın yol açabileceği analitik tehlikelere bir örnek olarak, onaltıncı yüzyıl Avusturya elçisi Ogier Ghiselin de Busbecq'in, yüksek dereceli Osmanlı memurlarının, statülerini bir soylu sınıfa mensubiyetten çok sultanın sadık hizmetkarları olmaya borçlu olduklarını olumlayarak gözlemesini hatırlayabiliriz. Bu gözlem kısmen Avrupalının kul/köle konusundaki hayranlığından kaynaklanmaktadır. Batılı gözlemcilerin Osmanlı mutlakiyetinin etkinliğini ve "köle devleti" efsanesinin gücünü açıklayan bir faktör olarak gördükleri Osmanlı elitinin birçok mensubunun hukuki açıdan kul statüsünde oluşu, benzerlikler kadar işleyiş farklılıklarının da anlaşılmaz hale gelmesine yol açmıştır. Üst düzey bir Habsburg memurunun gözünde İmparatora hizmet şüphesiz çok önemli bir prestij kaynağıydı, fakat

bu, hiçbir zaman onaltıncı yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu dereceye ulaşmamıştı. Ne de olsa, Avrupa'nın soylu ailelerinin mensupları çoğunlukla doğrudan yerel yöneticinin kontrolü altında olmayan kaynaklara sahipti; oysa Osmanlı memurları sahip oldukları herşeyi sultanın inayetine borçluydular. Bu farklılık başka kaynaklarca da teyit edildiği ölçüde tabii ki kayda değer bir inceleme konusu olmaktadır. Bütün tarihsel çözümlemeler farklı siyasi ve kültürel sistemler arasındaki farklılıklara gösterilen dikkat oranında geçerlidir.

Öte yandan, bu, ortaçağ ve erken modern dönem Osmanlı ve Ortadoğu tarihi ile Avrupa tarihinin tamamen karşılaştırılamaz olduğu anlamına gelmemelidir. Aksine, siyasi, kültürel ve ekonomik bir sistemi kendi içinde inceleyen bir tarihçinin gündemindeki bir sonraki adım, bu sistemin farklı coğrafi ve tarihsel alanlardaki diğer sistemlerle nasıl karşılaştırılabileceğini düşünmektir. Bu çalışmada ileri sürülen temel görüşlerden biri, Osmanlı tarihinin erken modern dönem Avrupa tarihiyle belli ortaklıklar gösterdiğidir. Tarıma dayalı ekonomilerle ve onsekizinci yüzyılın ikinci yarısına kadar en azından genel olarak karşılaştırılabilir nitelikteki teknolojilerin söz konusu olduğu düşünüldüğünde bu hiç de şaşırtıcı değildir. Fakat benzerlikler mevcut çalışma koşullarında içkin olarak var olanların ötesine geçmektedir. Dolayısıyla, örneğin Venedik ve Osmanlı İmparatorluğu hububat ticaretinin düzenlenmesinde ve büyük kentlerin kötü hasat yıllarında doyurulması hususunda benzer teknikler kullanmışlardır; onyedinci yüzyılda yönetimin başıbozuk, paralı askerlerle başa çıkma konusunda giriştiği çabalar da İtalya ve Osmanlı bağlamlarında dikkate değer benzerlikler göstermektedir.

Bu koşullar göz önüne alındığında, yalnızca ekonomik yapıları değil, yönetim anlayışı, siyasi iktidarın kullanımının sınırları, ticaret ve emeğe karşı takınılan tavırları ve siyasi yaşamın doğrudan ilgi alanına giren diğer hususları da

karşılaştırmak bir anlam kazanmaktadır. Elinizdeki çalışma bu gibi bir dizi kültürlerarası karşılaştırmayı, kimi açık kimi örtük bir şekilde bir arada ele almaktadır. Gerçekten de, çalışmaya başlığını veren, Modern Devletin Doğası gibi bir konunun başka bir şekilde ele alınması güçtür. Diğer devlet türlerinin (ortaçağ veya erken modern dönem Avrupa, Çin, Moğol, vs.) doğası üzerine bir bilgi sahibi olmadan Osmanlı devletinin kendine özgü niteliği hakkında bir şey ortaya koymak neredeyse mümkün değildir.

Dolayısıyla, eğer Osmanlı devleti bir grup "erken modern dönem" devletinden biri olarak kabul edilecekse, bir sonraki adım, onun tarihsel evrim sürecinde içinden geçtiği aşamalarla, bu devletin yaşadığı yoğun dönüşüm süreçlerinin denk düştüğü dönemleri ortaya koymaktır. Profesör Abou-El-Haj onyedinci yüzyılı böyle bir dönem olarak görmekte ve bu dönüşümün temelinde önceden devletin denetiminde olan toprakların önemlice bir kısmının zengin İstanbul ekâbir aileleriyle zengin taşralıların yarı-özel mülkü haline gelişinin yattığını ileri sürmektedir. Böyle bir mülk edinme yoluyla Osmanlı valilerinin eski kapı halkı bile kendilerine bir siyasi güç tabanı oluşturabiliyorlardı ve her ne kadar söz konusu mülkler Osmanlı devletinin müdahalesinden muaf olmasalar da, en azından bir kaç kuşak boyunca aynı ailenin tasarrufunda kalabiliyordu. İmparatorluktaki merkezkaç unsurların güçlerini ne ölçüde toprak tasarruf sistemindeki bu değişmeye, veya ne ölçüde vergi toplama sürecindeki denetimlerine borçlu oldukları hususu henüz çözümlenmemiş bir sorundur. Bu sorunun çözümü için henüz sahip olmadığımız türden ayrıntılı çalışmalara ihtiyaç vardır. Osmanlı devletinin onyedinci yüzyılda geçirdiği dönüşümün sebepleri ve şekli konusundaki tartışma, başlı başına önemli ve ilginç olmasına karşın, bu çalışmanın konusu değildir. Bu çalışmada önemle altı çizilen husus, Osmanlı devletinin toplumsal tabanda yaşanan değişmelerle ilintili bir iç dinamiği olduğu

ve bu dinamiğin konuyla ilgili literatürde çoğu zaman düşünüldüğü gibi, kolayca Avrupa devletleri ve tüccarlarının etkisi ile açıklanamayacağıdır. Bu tespitten, tasvir edilebilse bile tam olarak anlaşılamayan gizemli olaylarla değil, mantıksal, açıklanabilir, anlaşılabilir ve çözümlenebilir süreçlerle ilgilendiğimizi ortaya koyar.

Osmanlı tarihini bir araştırma nesnesi ve Osmanlı döneminde yaşayan halkları birer tarihsel özne yapma yönündeki bu çaba, aynı şekilde hiç de sansasyonel olmayan ve hatta sıradan bir çaba olarak görülebilir. Soyut olarak böyle bir proje söz konusu olduğunda, hemen hiçbir tarihçi bunun önemini inkâr etmez. Ancak bu tür bir projeyi gündelik yaşamda yürütebilmek ilk bakışta göründüğünden daha zordur. Birinin bu yola girme niyeti genellikle kullanılan terminolojide yapılan değişiklikte ortaya çıkar. Onyedinci yüzyıl İspanyasında olduğu gibi, Osmanlı örneğinde de gerileme fikri açıkça eleştiri konusu olmuştur. Profesör Abou-El-Haj'ın çalışması da, "gerileme" deyiminin biyolojik çağrışımlarını, bu imgenin siyasi eylem alanını kısıtlayıcı boyutuyla birlikte ele almaktadır. Ayrıca, böyle bir imgenin en sinsi boyutu belki de herkesin bu terimle ne kastedildiğini bildiğini düşünmesidir; böylece bu terimin yaygın bir şekilde kullanılması, onaltı ve onyedinci yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekten yaşanan süreçlere dair çalışmaların içini boşaltır.

Bununla birlikte, "gerileme" teriminden vazgeçilip, yerine "dönüşüm" gibi daha tarafsız bir terimi kullanmak bile sorunu çözmemektedir. Nihayette terimler sadece uygun isimlendirmelerdir ve eninde sonunda tarihçi kendini kullandığı isimlendirmelerle değil girişiği somut analizle ortaya koyar. Dolayısıyla, yazarının terimleri kullanmadaki eklektik tutumu ve genelde isimlendirmelerden ziyade konular ve sorunlar üzerinde odaklaşması elinizdeki çalışmanın erdemlerinden biri olarak görülebilir.

Profesör Abou-El-Haj'ın düşüncesinin merkezinde Os-

manlı devleti yatmaktadır. Devlete dönük bu ilgi yaklaşık son on yıldır Avrupalı tarihçiler arasında da yaygınlaşan düşünce akımına denk düşmektedir. Bilindiği gibi, Marc Bloch ve hatta Fernand Braudel gibi toplumsal ve iktisadi tarihin en büyük isimleri çalışmalarında hiçbir zaman devleti dışarıda bırakmamışlardır. Fakat aynı zamanda, Fransa ve İngiltere'deki toplumsal ve iktisadi tarihçiler arasında bir düşünce okulu, üretim ve dağıtım örüntüleri üzerinde odaklaşmakta ve devleti geri plana atmaktadır. Eski tarz siyasi tarihin, geri kalan her şeyi dışlama pahasına devleti ön plana çıkaran tavrı karşısında, böylesine uç bir tepki bile anlaşılabilir. Öte yandan, 70'li yılların sonlarında devletin büyüyüp kendini ölçülebilir bir biçimde dönüştürdüğünün farkına varıldı; bu, herhangi bir ekonomik konjonktürde olduğu gibi tablo ve grafiklerle ortaya konulabilmekteydi artık. Dahası, iktisat tarihçileri, çok iyi bilinen, iktisadi tarihin önemli bir kısmının büyük ölçüde devletin müdahaleleriyle belirlendiği olgusunu yeniden keşfettiler. Bu koşullar altında, "yeni" siyasi tarih araştırmacılarının birçoğu çalışma tarzı itibariyle her ne kadar iktisadi ve toplumsal tarihçilere benzese de, "devleti tekrar geri getirme" yolunda güçlü bir eğilim görmekteyiz.

Öte yandan Osmanlı tarihi farklı bir yol takip etmiştir. Toplumsal ve iktisadi tarih oldukça güçlü bir şekilde gelişmiş, genelde geleneksel siyasi tarihten daha büyük bir canlılık göstermiştir. Bununla birlikte, Osmanlı arşivlerindeki belge yığınlarının neredeyse tamamının devletin, özellikle de maliye bürokrasisinin ürünü olması gerçeği gözönüne alındığında sosyoekonomik ve siyasi tarih arasındaki ilişkinin her zaman oldukça yakın olduğu görülür. Aslında, Osmanlı sosyoekonomik tarihi de, eski tarz Avrupa siyasi tarihinde olduğu gibi, geri kalan her şeyi yok sayma pahasına devletle ilgilenmiştir. Bu açıdan bakıldığında Profesör Abou-El-Haj'ın Osmanlı devleti üzerine çalışması hem erken modern dönem Avrupa hem de Osmanlı tarihinde

karşımıza çıkan bir sorunsala yönelik cevaptır ve belki tam da bu noktada, elinizdeki çalışmada savunduğu türden karşılaştırmalı bir yaklaşıma duyulan acil ihtiyacı gözler önüne sermektedir.

SURAIYA FAROQHI
Ludwig-Maximilians Üniversitesi, Münih
CORNELL FLEISCHER
Washington Üniversitesi, St. Louis

Teşekkür

Bu çalışmada dile getirilen konuların bazı boyutları daha önce üç ayrı vesileyle tartışmaya açılmıştır: Viyana'da gerçekleşen CIEPO toplantısı (1982), Los Angeles'ta Kaliforniya Üniversitesi Yakın Doğu Araştırmaları Merkezi'ndeki Seminer (1983) ve Cambridge'de gerçekleşen CIEPO toplantısı (1984). Çalışmanın değişik versiyonları üzerine düşüncelerini belirten dost ve meslektaşlarıma müteşekkirim: Barbara Abou-El-Haj, Samira Abu El-Haj, Engin Akarlı, Talal Asad, Kenneth Cuno, Peter Gran, Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, Edward Mitchell, İlber Ortaylı, Andreas Tietze, Speros Vryonis, Jr., ve Richard Wilde. Bu çalışmaya bir ortak çaba olarak yaklaşan Suraiya Faroqhi ve Cornell Fleischer taslak üzerinde uzun zaman harcadılar ve değerli eleştirilerde bulundular. Son olarak, kitabın taslağını okuyup yararlı önerilerde bulunan ismini bilmediğim dört eleştirmenime teşekkür ediyorum. Önerilerinin bir kısmını yerine getirmek amacıyla, uygun yerlerde dipnotlara bazı malzemeler ilave ettim.

Çalışmanın metni üzerinde editör olarak çalışan dostum Marina Preussner'e özellikle teşekkür ediyorum. Yine de kalan hatalardan şüphesiz ki ben sorumluyum.

Bu çalışma'nın gerçekleşmesinde Kaliforniya Devlet Üniversitesi, Long Beach ve Türk Araştırmaları Enstitüsü kısmi katkı sağlamışlardır.

Türkçe Çeviriye Teşekkür

Kitabımın, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun yediyüzüncü yıldönümünde gerçekleştirilen bu Türkçe çevirisiyle onyedi ve onsekizinci yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin değişen doğası üzerine Türkiye'deki tarihsel tartışmalara katkıda bulunarak daha geniş bir okuyucu kitlesine hitap edebildiğim için oldukça mutluyum. İngilizce metinde gözden kaçan birkaç küçük teknik hatanın düzeltilmesi dışında, kitabın orijinaline Avrupa ve Amerika'dan gelen tepkiler metinde herhangi bir değişiklik yapmamı gerektirecek bir durum yaratmadı.

Kitabın Türkçeye çevirisini gerçekleştiren Oktay Özel ve Canay Şahin'e teşekkür ediyorum. Çeviri metni okuyarak gözden geçiren Binghamton'daki dostlarım Cengiz Kırlı ve Biray Kırlı'ya da ayrıca müteşekkirim.

Çalışma

هو

Eğer tarih bir bilim ise, Osmanlı tarihini diğer bölgelerin tarihi çalışılırken geliştirilen ölçütlere uygun olarak ele almak ve incelemek mümkün olmalıdır. Böylesi bir yaklaşım Osmanlı tarihinin karşılaştırmalı tarih söylemine dahil edilmesini kolaylaştırır; etnik, ulusal, uygarlıklar ve kıtalar arası ayrımlar arasında iletişimi olanaklı kılar. Bu tür küresel iletişim, beraberinde günümüzde tarihçilerle sosyal bilimcileri, özellikle de tarihsel perspektifli sosyolog ve antropologları birbirinden ayıran mesafenin ortadan kalkmasına yardımcı olur. Birçok tarihçi kendisini esas olarak özgül, biricik ve tekrarlanmayanın incelenmesiyle ilgilenen birisi olarak görmekte ve sonunda başkalarınca da böyle görülmektedir. Yaklaşık son elli yıldır oldukça azalmasına rağmen, günümüz Avrupa tarihçileri arasında bile bu tarz bakış açısının varlığı gözlenebilmektedir.[1] Araştır-

1 Krş. E. H. Carr, *What is History?*, New York, Alfred A. Knopf, 1972, s. 36-69. Burada ortaya atılan tarihyazımı ve metodoloji ile ilgili sorunlardan bazılarına, Osmanlı ve Ortadoğu tarihi alanında yapılmış önemli bilimsel monografilerin tenkitlerinde değinmiştim. Bkz. Rifa'at Ali Abou-El-Haj, "Stanford Shaw, *The Ottoman Empire*, c. 1", *American Historical Review*, 82/4

(1977), 1029a-b; "Review of Thomas Naff and Roger Owen eds., Studies in Eighteenth Century Islamic History", *The Historian*, XLI/4 (1979), s. 790-91; Amnon Cohen and Bernard Lewis, "Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth century", *The Muslim World*, 78 (1980), s. 156-58; "Review of V. Volkan and Norman Itzkowitz, Atatürk", *International Journal of Turkish Studies*, 4/1 (1987), s. 149-51; "Review Article: İ. Metin Kunt, The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government 1550-1650", *Osmanlı Araştırmaları*, 6 (1986), s. 221-46.

Toronto'da 1989'da Middle East Studies Association toplantısında sunduğum "The Late Ottoman State and Discourse over Citizens' Rights and (Ottoman) Turkish Identity During the Two Constitutional Preiods," ve Münih'te, 1990 baharında yapılan "The State, Decentralization and Tax Farming (1500-1850), The Ottoman Empire, India, and Iran," adlı konferansta verdiğim "Efficient Consideration For Theorizing Beyond the Nation-State: The Case of Early Modern and Modern Ottoman Society," başlıklı bildirilerimde, Amerikalı iki bilim adamının, Robert Devereux (*The First Ottoman Constitutional Period* [Baltimore: John Hopkins University Press, 1963]) ve Roderic Davison'ın (*Reform in the Otoman Empire, 1856-1876* [Princeton: Princeton University Press, 1963]) ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı anayasa ve reform hareketlerini işleyişlerinde ortaya koydukları hafıza kaybı konusunu ele almıştım. Her iki yazar da, özellikle gayrimüslimlere eşit hakların verilmesine atıfta bulunarak Osmanlı toplumunun yeni kabul edilmiş Batı tarzı anayasada yer alan liberal geleneklere uymaktaki yeteneksizliği üzerinde yoğunlaşmışlardır. Yazarlardan hiçbirisi Osmanlı deneyimini, o zamanın Amerika toplumunun iç savaş koşullarında karşılaştığı sorunlarla karşılaştırmayı uygun bulmamıştır. Devereux ve Davison, ilk monografilerini, -Amerikan İç Savaşı'nın başlamasından yaklaşık olarak yüzyıl sonra- Afro-Amerikan azınlığın sivil hakları sorununun hâlâ muallak göründüğü zamanlarda, 1960'larda yayınladılar.

Karşılaştırmalı tarih ile ilgili problemlerden biri olan, Ortadoğu ve Osmanlı çalışmalarındaki hafıza kaybı sorununu bir başka çalışmada daha detaylı girerek göstermeyi planlıyorum, "Historiography in Southwest Asian and North African Studies since Sa'id's Orientalism, 1978". Bu çalışmada, Edward Said'in yayınından sonra özellikle Amerika'da ve Batı Avrupa'da (İngiltere de dahil olmak üzere) üretilen ve aynı şekilde Arap dünyasında yayınlanan bilimsel çalışmalarda ileri sürülen diğer temel epistemolojik meseleleri tartışacağım. Bu gelecek çalışmaya kılavuzluk eden husus, tarihte ve sosyal bilimlerde modern kuramsal düşüncelerle şekillenen bilimsel çalışmaların yokluğudur. Bu çalışmalarda nadir olarak Osmanlı tarihinde karşılaştırılabilir ve normatif olgular üzerinde yoğunlaşılır. Osmanlı toplumu, kendi içsel dinamik güçlerinden kaynaklanan, ve bazen dışsal faktörlerin şiddetlendirdiği bir değişim ve dönüşüme konu olabilecek bir toplum olarak görülmez. Bunun yerine, -çoğunlukla bilinçsizce, bazen subjektif, fakat genel olarak anormal- fazlaca formüle dayalı kuram anlayışı ile karıştırılmış yeni-Oryantalist bakış açısından yazan bilim adamlarının devamlı yaptıkları

maların daha ağır ilerlediği Ortadoğu tarihi ve özellikle de Osmanlı tarihinde bu yaklaşımlar oldukça belirgindir. Sonuç olarak, bugünkü Osmanlı İmparatorluğu tarihçiliği, Osmanlı tarihi ve uygarlığının farklılıklarını, tuhaflıklarını ve kendine özgü yanını vurgulamaya devam etmektedir. Elinizdeki çalışma bu eğilimin tersine çevrilmesi için bir çağrıdır.

I.

Osmanlı İmparatorluğu üzerine tarihyazımının bugünkü durumuna genel bir bakış, kendine özgücülüğün (particularism) bilimsel bedelinin ağırlığını hemen ortaya koymaktadır; çünkü Osmanlı tarihinin diğerleriyle karşılaştırılamazlığı ve aynı şekilde ele alınamazlığının vurgulanması bakış açımızı daraltmış ve birçok tahrifatın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Osmanlı tarihçileri sık sık, örneğin iltizam gibi dünyanın oldukça farklı devletlerinde ve kültürlerinde ortaya çıkan olguları yalnızca ama yalnızca Osmanlı İmparatorluğunu etkileyen dönemsel faktörlerin bir sonucuymuşcasına ele alma eğilimi içinde olmuşlardır. Osmanlı uzmanları seçtikleri olgunun "farklılığını" o dere-

bir kuramsallaştırma sözkonusudur. En iyi halde, ortaya çıkan çalışmalar, Osmanlı ve Ortadoğu toplumunun yeniden kavramsallaştırılmasında ya tek boyutlu ya da hayalidirler. Aşağıdaki notlarda 1980'lerde hâkim olan bilimsel yönelime değinirken böyle bakış açılarından kaynaklanan seçilmiş meselelere değineceğim.

Halil Berktay, son zamanlarda erken Osmanlı dönemi üzerinde Türkiye'de yapılmış yeni bilimsel çalışmaların eleştirel değerlendirilmesi ile uğraşıyor. Karşılaştırmalı Osmanlı, Safevi ve Moğol tarihleri üzerinde yapılmış bir konferansta (Münih, Almanya, Bahar, 1990), "Centralization and Decentralization in the State-Fetichist Perspective of Twentieth Century Historiography" başlıklı tebliğinde, Halil İnalcık ve Ömer Lütfi Barkan'ın çalışmalarını değerlendirdi. Berktay'ın temel katkılarından bir tanesi, bu iki bilim adamının Osmanlı tarihinin kuruluş yüzyılları hakkındaki bakış açısının niteliğini tarihsel bağlam içinde yeniden kurmasıdır. Yazar, üretilen bilimsel çalışmalarla, iki savaş arası dönemde Türkiye'de hâkim olan siyasal söylem arasında bir bağ kurar.

ce vurgulamışlardır ki, bu, komşu tarihsel disiplinlerle bir diyalog olasılığını sadece zora sokmakla kalmamış, neredeyse imkânsız hale getirmiştir. Çalışma alanımızı, çoğu zaman diğer araştırmacıların ne yapmaya çalıştığımızı bile kestiremedikleri esoterik bir uğraşa döndürdük. Bu güçlük bir diğer sorunu da beraberinde getirmekte ki kanımca, bu ikincisi bilimsel bakış açısından daha da ciddi bir problem oluşturmaktadır. Kendimizi küçük esoterik gruplar içine hapsetme eğilimimiz daha geniş Yakındoğu araştırmaları çerçevesinde bile kalıcı bir bilimsel alışverişin gelişmesini imkânsız kılmıştır. Sonunda, Osmanlı tarihiyle ilgilenen çoğu bilim adamı birbirlerinin çalışmalarını eleştirelliğin çok uzağında bir tutum içinde okumaktadırlar. Ayrıca, bilimsel iletişim ve alışverişin ortadan kalkması hepimizi çoğu zaman bir diğerimizin çalışmasını tekrarlar duruma getirmekte ve bu da onca zaman ve enerjinin boşa harcanmasına yol açmaktadır.

Şurası da itiraf edilmelidir ki, daha geniş Yakındoğu sahasındaki araştırmaların çoğu karşılaştırmaya yer vermeyen bir bakış açısından kaleme alınmaktadır. Bu durum araştırmacının diğer uzmanlarla herhangi bir söylem geliştirmesini imkânsız kılıyor. Yeri geldiğinde, ileride Yakındoğu tarihçileriyle diğer bölgeleri çalışan uzmanlar arasında (kendi uzmanlık alanlarının çerçevesinde) niçin hemen hemen hiçbir bilimsel diyaloğun mevcut olmadığı sorununu ele almayı umuyorum.

Bilimsel özgülcülük yanlızca Osmanlı uzmanlarını yanlış yöne sürüklemekle kalmamakta, aynı zamanda, konunun uzmanı olmadığı halde Osmanlıyı da içeren bir karşılaştırmalı tarih yazmak isteyenlerin karşılaştıkları ikilemi daha da büyütmektedir. Avrupa'nın mutlakiyetçi devletleri üzerinde yoğunlaşan kitabında Osmanlı İmparatorluğu üzerine de bir bölüm kaleme alan Perry Anderson bunun güzel bir örneğini oluşturmaktadır.[2] Araştırmasını standart

2 Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, Londra, NLB, 1974. Osman-

ikincil kaynaklara dayandıran Anderson, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisini Avrupa'dan farklılaştıran özelliklerini vurgulayarak Avrupa'nın özgün olarak nitelendirdiği tarihsel ilerleme çizgisinin altını çizmektedir. Üstelik, erken modern dönem Avrupasında gözlediği tarihsel süreçlerin siyasi ve toplumsal sonuçlarına büyük önem verdiği için, Osmanlı tarihini yalnızca farklı değil, aynı zamanda daha aşağı görmektedir. Ama bir yandan da Anderson, bütün içtenliğiyle Osmanlı tarihini ilerici bir bakış açısından ele almayı istemektedir. Bu noktada onun bu yaklaşımı, egemen muhafazakâr söyleme karşı bir konum geliştirmeye çalışan Osmanlı tarihçileri için daha fazla sorun yaratmaktadır. İmparatorluğun gerileme ve modernleşmesine vurgu yapan çok sayıda tanınmış Osmanlı tarihçisi, Osmanlı devleti ve toplumunu Avrupalı karşıtlarından hem farklı hem de onlardan aşağı gören bir bakış açısını dayatmışlardır. Söz konusu bilimsel olmayan yaklaşımların düzeltilmesi yönünde çalışan Osmanlı tarihçileri bugün yalnızca daha eski moda, modernleşme eksenli ve Avrupa-merkezli söy-

---

lı tarihini yeniden kurarken Anderson şunlara dayanır: H. A. R. Gibb ve Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, c. 1, bölüm 1 (Londra, 1950); Halil İnalcık, *The Ottoman Empire, The Classical Age*, (Londra, 1973) ve aynı yazarın birçok makalesi; Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra, 1969. Gibb ve Bowen'ı okurken Anderson, Norman Itzkowitz'in "Eighteenth Century Ottoman Realities", *Studia Islamica*, 16 (1962) adlı eleştirisine dayanır. Fakat Roger Owen'ın "The Middle East in the Eighteenth Century-On Islamic Decline: A Critique of Gibb and Bowen's Islamic Society and the West", *Review of Middle East Studies*, 1 (1975), s. 101-12 makalesindeki bakış açısından kaçınır. Itzkowitz'in yaklaşımı kurumsal gözükürken, Owen'inki sosyoekonomik ve sosyotarihseldir. Anderson'ın dayandığı bütün yazarlar, yükseliş ve düşüş kavramına bağlı kalırlar ve Osmanlı toplumunun ara dönemde genellikle durağan olduğundan, Batı'da şekillenen modernleşme ile yenilenmeyi beklediğinden bahsederler. Huri İslamoğlu-İnan, Anderson'ı diğer yönleriyle (*The Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1987, s. 385, dipnot 13), özellikle Osmanlı toplumunun değişiminin başarısızlığı için kültürel açıklamalara dayanması açısından değerlendirir ve Anderson'ın durağan toplum resmini Oryantalist ve modernleşme kuramlarına atfeder.

lemle değil, aynı zamanda Anderson'un önerdiği ilerlemeci bakış açısıyla da mücadele etmek durumundadır.

Esasen oldukça tarihsel bir yaklaşım benimseyen Anderson, örneğin Osmanlıların Avrupa'da görülenden daha azgelişmiş uygarlık düzeyini temsil ettikleri gibi birtakım ilginç varsayımlarla konuya girmektedir.[3] Bu iddia onun erken modern dönem Osmanlı tarihi üzerine incelemesinin rengini ortaya koymaktadır. Anderson, Osmanlı devletini Avrupa kıtasına zorla girmiş bir misafir olarak değerlendirmektedir -bu zoraki misafirlik her ne kadar beş yüz yıl sürmüş olsa da. Bu müdahalenin söz konusu "kıtanın ortak tarihleri" için problemler yarattığını ileri sürmektedir; çünkü Osmanlılar hiçbir zaman "[Avrupa'nın] toplumsal ve siyasi sisteminin doğal bir parçası haline gelmemiştir" (s. 397).

Anderson, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya tarihi içinde neden önemli bir yer tuttuğu sorusuna tipik Avrupamerkezci bir cevap vermektedir. Bu cevap belki de, daha Osmanlı tarihiyle ilgilenmeye başladığında zihninde halihazırda mevcuttu. Meseleyi kendi sözleriyle ortaya koyacak olursak: "Gerçekte, kıtanın mevcut eğilimleriyle böylesine tezat teşkil eden bir toplumsal formasyon ve devlet

3 Anderson'ın tahrifi, modern Arap tarihçilerinin Osmanlı tarihi ve kültürüne yaklaşımlarını hatırlatır. Bu tahrifin, Osmanlı imparatorluğu'nun Arap topraklarında daha sonra kurulan Arap devletleri için modern ulus-devlet ideolojisini destekleyen "yeni tarih"i test etmeye karşı bir entellektüel maske olarak kullanıldığından başka çalışmalarımda bahsetmiştim. Bkz. Rifa'at Ali Abou-El-Haj, "The Social Uses of the Past: Recent Arab Historiography of Ottoman Rule", *International Journal of Middle East Studies*, 14/2 (1982), s. 185-201 (Fransızcaya çevirisi *Maghreb Machrek*, 97'de [1982] yayınlandı) Anderson'ın Asya Tipi Üretim Tarzı kavramını kullanımını ve Asya Tipi Üretim Tarzının Osmanlı farklılığını nasıl gösterdiğini değerlendirmek için aşağıda dipnot 76'ya bkz. Anderson'ın yaklaşımında karşımıza çıkan ve kullandığı ikincil kaynakların yansıttığı en belli başlı özellik, Osmanlı toplumunun eşsiz bir tarihsel süreç izlediği algısıdır. Diğer toplumlarla karşılaştıracak normatif özellikler aramak yerine, Anderson bunları görmezden gelerek Osmanlı toplumunun farklılığını, aslında "yabancı"lığını gösteren tarihsel kanıtları tercih eder.

yapısının Avrupa topraklarında bu derece uzun ve yakın varlığı, Avrupa toplumunun sanayi devriminin başlamasından önceki tarihsel özgüllüğünün değerlendirilebilmesine imkân sağlayan bir karşı ölçüt oluşturmuştur."[4] Geleneksel oryantalist Osmanlı gerilemesi temasından ve bunu bilinen dışsal nedenlere atfeden görüşten hareketle, Anderson daha da ileri gitmektedir: "Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun erimli gerilemesi Mutlakiyetçi Avrupa'nın askeri ve ekonomik üstünlüğünün sonucudur."[5] Böylece, Osmanlı devleti ve toplumunu, Avrupa önde gelen devletlerinin tarihiyle özdeşleştirdiği dünya tarihinin perde arkasına itmiştir.

Anderson'ün bir erken modern dönem Osmanlı tarihi uzmanı olmayışı ve Osmanlıyla ilgili ileri sürdüğü basit ve dar açıklamalarını mevcut ikincil literatürün sadık bir okuması üzerine inşa ettiği gözönüne alındığında, onun bu yaklaşımı mazur görülebilir. Sonuç olarak, başlangıçta belki hiç de niyetlenmediği bir şeyi yapmakta, yani, tamamen yeni bir şeymiş gibi görünen, fakat Osmanlı tarihinin eski klişelere dayalı yorumlarını aynını yeniden sunmak yoluyla gerici paradigmaları pekiştirmektedir. Karizmatik liderlikten kolektif yönetici sınıf liderliğine geçiş gibi tarihsel olarak değişen pratiklerin içsel dinamiklerle kendi açıklamalarını getirmekte, fakat bunu yaparken, yalnızca

4 Anderson, *Lineages*, s. 397. Anderson, Machiavelli gibi çağdaş Avrupalıların bile kendi sosyal formasyonlarını, kurumlarını ve hükümet sistemlerini Osmanlılarınkiyle karşılaştırdığından bahseder. Bu, kendi içinde, veri alınan gözlemlerin gerek objektif gerekse bilimsel olarak geçerli olduğunu kanıtlamaz. Machiavelli ve diğerlerinin söylediklerini yüzeysel olarak kabul etmek yerine, neden onbeşinci yüzyıl ve daha sonraki dönemde yaşayan Avrupalı yazarların kendilerini "farklı" olarak tanımlama ihtiyacı hissettiklerini daha iyi analiz edebiliriz. Aynı şekilde, Osmanlıların kendilerini Müslüman olmayanlardan ayrı görmeleri gerçeği epistemolojik sorunu değiştirmez. Her iki durumda, aynı soruları sormaya, Machiavelli ve onun Osmanlı karşılığı olan yazarlar tarafından kullanılan ideolojik etiketlerin sosyal kullanımını incelemeye ihtiyacımız var.

5 *A.g.e.*, s. 379.

standart açıklamaları tekrarlamaktadır. Bir örnek verilecek olursa, sarayda kafesin ortaya çıkışını şöyle değerlendirmektedir:

> "Onyedinci yüzyılda, o ana kadar despotik otoriteleri genellikle kayda değer bir beceriyle kullanmış olan sultanların kalitesi, yeni uygulamaya konan tahta geçme sistemi yüzünden düştü." [Bu andan itibaren, Osmanlı hanedanının yaşayan en büyük erkek üyesi tahta geçmeye başladı.]" "Şehzadeler ... neredeyse patalojik dengesizlik veya zekâ geriliğine sebep olmak üzere tasarlanmış gibi görünen süslü zindanlara hapsedildiler. Bu durumdaki Padişahlar ellerinin altındaki devlet sisteminin sürekli kötüye gidişini farkedip kontrol edebilecek bir durumda değillerdi. Şeyhülislamın siyasi karar mekanizmasına el atma amacıyla ulema sınıfını kollayan ve giderek artan ölçüde parayla satın alınabilir hale gelip istikrarsız bir manzara arzeden manevraları işte bu dönemde başladı."[6]

Bu pasaj birkaç yanlış anlamayı içermektedir ve bunları genişçe tartışmak okuyucuyu konumuzdan uzaklaştıracaktır. Burada, onyedinci yüzyıl Osmanlı sultanlarının oldukça sınırlı bir anlamda 'yönettik'lerini söylemekle yetinelim; onların varlığı bürokratik idarenin kabul edilebilir meşruiyeti için gerekliydi. Örneğin IV. Mehmed (1648-1687), tahtta bulunduğu dönemin önemli bir bölümünde çocuk olduğu halde devlet organları onsuz da işleyişini sürdürebildi. Onyedinci yüzyıl sultanları siyasetin içindeydiler ve büyük bir siyasi yanlışın bedelini tahtlarıyla ödeyebilirlerdi ve nitekim zaman zaman bu da yaşanıyordu. Ancak, esas olarak İmparatorluk sarayda ya da veziriazamlık bürosunda odaklanan bürokratlarca yönetiliyordu ve yüksek dereceli bü-

6 *A.g.e.*, s. 382-83.

rokratlar bu konumlarını yeni personel seçimi ve eğitimi için bir araç olarak kullandılar. Bu bağlamda, Deli İbrahim'in (1640-1648) deliliği önemsiz bir meseleydi. Osmanlı'nın gerileyiş sorunuyla ilgilenirken bazı yöneticilerin kişisel eksikliklerini bir başlangıç noktası olarak kabul etmek büyük bir yanlış anlamaya işaret etmektedir. Bununla birlikte, benzer yanlış algılamanın yirminci yüzyıl Osmanlı tarihyazımında halen de egemen olduğunu kabul etmek gerekir ki, Avrupa erken modern dönem uzmanlarından bu söyleme en fazla karşı çıkmayı arzulayanları bile, uygun bir ikincil literatür bulmakta büyük zorluk çekmektedirler.

Yeniden üretilen ve tekrarlanagelen yanlış algılamalar gözönüne alındığında, Avrupa ve Amerika'daki Osmanlı uzmanlarının, diğer tarihçilerin Osmanlı tarihçileriyle herhangi bir konu üzerinde bir diyalog kurma konusunda isteksiz oluşlarından şikâyet etmelerine şaşmamak gerekir. Anderson gibi, çok az sayıdaki istisna ise, dikkatlerini daha çok Osmanlı devlet ve toplumunun tuhaf, özgün ve özgül özelliklerine yoğunlaştırmaktadırlar. Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer toplumlarla paylaştığı, dolayısıyla, geniş bir karşılaştırmaya izin veren özellikleri yerine, işte bu özelliklerin tarihçilere cazip geldiği görülüyor.[7]

Bu çıkmazdan kurtulmanın bir yolu olarak, Osmanlı devleti ve toplumunun esasen kendine özgü bir toplum olduğu yaklaşımını, Osmanlı tarihinin diğer tarihlerle karşılaştırılabilir ve benzer şekilde ele alınabilirliği yaklaşımıyla değiştirmeyi öneriyorum. Hatta daha da ileri giderek, en azından onyedinci yüzyıl tarihi söz konusu olduğunda,

---

7 Halil İnalcık ayrıca Osmanlı'da çiftlik ile Avrupa feodalizmini karşılaştırmanın imkânsızlığı üzerinde ısrar eder; bkz. Halil İnalcık, "Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings," *Review*, Journal of the Fernand Braudel Center, State University of New York, Binghamton, N.Y. 1: 3/4, s. 69-96, 1978. Avrupa bağlamında benzer bir vurgu için bkz. Henri Lefebvre, "Marxism Exploded", *Review* 4/1, s. 19-32, 1980.

Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasında derin benzerlikler olduğunu ve Osmanlı tarihini yeniden gözden geçirirken Osmanlı tarihçilerinin söz konusu paralelliklerin akla getireceği bazı noktalar üzerinde durabileceklerini söyleyeceğim. Bu bağlamda, yeni Avrupa tarihyazımında öne çıkan iki tema özellikle dikkati çekmektedir: ilki bir ekonomik ve toplumsal devrim olasılığıyla, ikincisi ise devletin değişen doğasıyla ilgilidir. Tarihçiler uzun zamandır, belirli bir ülkenin önemli bir devrim veya bir devrimsel dönüşüme yol açan bir dizi toplumsal ve ekonomik bunalıma şahit olup olmadığını tartışagelmişlerdir. Ortaya atılan görüşler, bir sanayi-öncesi toplum bağlamında devrim teriminin anlamı üzerinde önemli tartışmalara yol açmıştır: Örneğin, onyedinci yüzyıl İngiliz devriminde daha zengin sınıfların ya da yükselen burjuvazinin isyancılara karşı olan güçlerin yanında yer alıp almadığı, ya da zenginlik ve sefaletin bu bağlamda herhangi bir önemi olup olmadığı sorusu gibi.[8] Ya da, bu defa onyedinci yüzyıl Fransasından başka bir örnek: ülkeyi derinden sarsan kırsal ayaklanmalar, köylünün egemen sınıfa karşı tepkisinden mi kaynaklanıyordu, yoksa bu ayaklanmalar burjuvazinin başı çektiği ve doğmakta olan erken modern dönem devletinin merkeziyetçi eğilimlerine karşı olan yerel hareketler miydi?[9]

Onyedinci yüzyıl devrimleri tartışması erken modern dönem devleti tartışmasıyla yakından ilgili olmasına rağ-

8 Krş. Lawrence Stone, *The Causes of the English Revolution, 1526-1642*. Londra: Routledge and Kegan Paul, 1972.

9 Tartışmaya diğer katkılar için bkz. Boris Porchnev, *Les Soulevements populaires en France au XVIIe siecle*, Paris: Flammarion, 1972; Roland Mousnier, *Peasant Uprisings in Seventeenth Century France, Russia, and China*, Londra: George Allen and Unwin Ltd., 1971; Emmanuel Le Roy Ladurie, "Les Masses profondes: La paysannerie", *Histoire economique et social de la France*, c. 2, *Paysannerie et croissance* içinde, yay. E. Le Roy Ladurie and Michel Morineau, Paris: PUF, 1977, s. 483-872; Charles Tilly, "War and Peasant Rebellion in Seventeenth Century France", Charles Tilly, *As Sociology Meets History* içinde, New York, Londra, Academic Press, 1984, s. 109-44.

men, bazı tarihçiler devletin doğası konusuna daha doğrudan yaklaşmaktadırlar. Kapitalizm-öncesi biçimiyle, devletin, kendi sınıf temelinden bağımsız özerk bir kimlik olarak mı ele alınması, yoksa onun ne eksik ne de fazla, yönetici sınıfın bir uzantısı şeklinde mi görülmesi gerektiğini sorgulamaktadırlar. Erken modern dönem Avrupa devleti üzerinde çalışan birinin aşağıdaki alternatif yaklaşımlardan en azından birini seçmesi gerekmektedir. (1) Devlet sınıf-temellidir ve bütün niyet ve hedefleri yönetici sınıfın bir uzantısı olarak gerçekleştirir; (2) Devlet sınıf-temelli fakat özerktir; yani, yönetici sınıfın çıkarlarını bir bütün olarak temsil ederken, yönetici sınıf içindeki alt grupların çıkarları "toplumun yararı için" gözden çıkarılabilir ve bu konuda hiç bir alternatif tanınmaz; (3) Devlet yönetici sınıfın bir parçasıdır, ancak bizzat kendi yararına yerel ya da bölgesel elitlerle ittifaka girişir; (4) Devlet özerktir ve herhangi bir sınıf temeline oturmaz; aksine, devlet hizmetindeki memur-bürokratlar kendilerini, yönettikleri bölgedeki sınıf ayrımlarının üstünde görürler. Erken modern dönem Avrupasında merkezileşme yolunda çaba gösteren mutlak monarşiler, devletin giderek özerkliğini arttırdığı sürecin bir aşaması olarak görülebilirler. Burada, devlet ile yönetici sınıf arasında giderek artan bir ayrışma eğiliminin bir örneğini görebiliriz.[10]

Onyedinci yüzyıl Avrupa'sıyla ilgili tarihyazımında son zamanlarda gözlenen ilerleme son çeyrek yüzyıl içinde gerçekleştirilen bilimsel çalışmaların sonucudur. Bu zengin literatür ve tarihyazımı olmadan, onyedinci yüzyıl dev-

10 Bkz. Robert Brenner, "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe" ve aynı yazar, "Reply", *The Brenner Debate* içinde, yay. T. H. Aston ve C. H. E. Philpin, Cambridge, Cambridge University Press, 1985. İslamoğlu-İnan, "State and Peasant in the Ottoman Empire: A Study of Peasant Economy in North-Central Anatolia during the Sixteenth Century", *The Ottoman Empire and the World Economy* içinde, s. 105-6 ve 404, dipnot 1 ve 2'de Brenner'in yaklaşımını ve bunun Osmanlı toplumunu anlamakta yarattığı problemleri eleştirir.

leti ya da toplumu ile "devrimi" üzerindeki tartışma yalnızca soyut ve kuramsal düzeyde kalırdı. Devlet, toplum ve siyasi dönüşümlerle ilgili benzer tartışmaların Osmanlı tarihi için de gerçekleşmesi gerekirken, bu konular üzerindeki araştırmalar gerçekten çok sınırlıdır. Bütün dünyada, onaltı ve onyedinci yüzyıllar Osmanlı toplumu üzerinde çalışan tarihçilerin sayısı elliyi bulmamaktadır. Bilimsel literatürün oldukça yetersiz oluşu yüzünden, bu dönemi çalışan Osmanlı tarihçileri, revizyonist yorumlar geliştirmek ve tartışmakta Avrupalı meslektaşlarına göre çok daha spekülatif olmaktan kurtulamamaktadırlar.[11]

Osmanlı tarihyazımında, devletin (ve toplumun) ele alınışı, Osmanlı tarihinin bütün dönemleri için bugüne değin yapılan araştırmaların neredeyse tamamının çerçevesini oluşturan parametrelerin oluşumunda özellikle kritik bir rol oynamıştır. Bilhassa, erken modern ve modern dönemler Osmanlı tarihi üzerine yapılan çalışmaları yönlendiren temel varsayımlar bir kurum olarak devlete, özellikle onun bürokrasisine ve idari uygulamalarına, ağırlıklı bir yer vermiştir.

Yirminci yüzyılda Osmanlı'ya dair bilimsel literatürde devlet kavramı, kurumu ve niteliği, zamanın akışı görmezden gelinerek, sanki devlet özünde hep aynı kalmışçasına ele alınagelmiştir. Devlet teriminin anlam ve çağrışımları bütün Osmanlı tarihi boyunca hep aynı kalmış, erken modern dönemle (bu çalışmanın amacı çerçevesinde ondördüncü yüzyıldan onyedinci yüzyıla uzanan dönem) modern dönem (onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllar) arasında bir ayrım yapılmamıştır. Böyle bir basitleştirme kendi başı-

11 Avrupa tarihinde tartışmanın ana hatları için bkz. Anderson, *Lineages*; T. S. Aston (yay.) *Essays from Past and Present: Crisis in Europe 1560-1660*, Londra, Routledge and Kegan Paul, 1965; Geoffrey Parker ve Lesley M. Smith (yay.) *The General Crisis of the Seventeenth Century*, Londra, Routledge and Kegan Paul, 1978; Mousnier, *Peasant Uprisings in Seventeenth Century France, Russia and China*.

na yeterince olumsuzken, sorunu daha da ağırlaştıran bir başka unsur da, gözden geçirdiğim bilimsel literatürün neredeyse tamamının, erken modern dönemin siyasi yaşamını değerlendirirken ulus-devletin modern standartlarının temel normu oluşturduğu yönünde sorgulanmayan zımni, belki de bilinçdışı bir varsayım üzerine inşa edilmesidir. Erken modern dönemden neredeyse tamamen özerk modern kurumlaşma yönündeki tarihsel dönüşümü hesaba katmayan betimlemeler yapılıyor. Bilimsel literatür erken modern Osmanlı devletini liyakat, kamu hizmeti, hakkaniyet ve akılcı uygulamalar gibi sosyolojik olarak evrilmiş modern kriterlerle incelemektedir. Bunlar, tam da özellikle yirminci yüzyılın modern sosyal bilimlerinin modern ulus-devletin etkinliğini değerlendirirken el altında tuttuğu kriterlerdir.

Bu anakronik yaklaşım, Osmanlı devlet ve toplumu araştırmalarında her şeyden önce vurgunun yer değiştirmesine ve yanlış algılamalara yol açmaktadır. İkinci olarak, tarihsel analizde devreye sokulan kategorilerin yanlış kullanılması yüzünden, Osmanlı toplumu, erken modern dönem Avrupa'sındaki karşıtlarına kıyasla daha öznel kriterlerle değerlendirilmektedir. Örneğin, kamu görevlerine yapılan atamalarda yolsuzluk, onsekizinci yüzyıl İngiltere'sinde genel bir olguydu ve bu dönemi çalışan uzmanlar, bu olguyu meşru bir araştırma konusu olarak ele alırlar.[12] Buna karşın, Osmanlı devlet ve toplumunda aynı konu ele alındığında, tarihçiler yolsuzluğu analiz etmekten çok kınamakla yetinirler. Şurası bir gerçek ki, onaltıncı yüzyıl sonlarıyla onyedinci yüzyılda bazı Osmanlı yazarlarının yolsuzluğu eleştirirken takındıkları soyut ve ahlakçı yaklaşımları göz önüne alındığında, "erken modern dönem"de-

12 Örnek olarak bkz. Jacob van Klaveren, "Fiscalism, Mercantilism and Corruption", *Revisions in Mercantilism* içinde, yay. D. C. Coleman, Londra, Methuen, s. 140-62, 1969.

ki yolsuzluğun neden modern sosyolojik kriterler çerçevesinde ele alındığı bir nebze anlaşılabilir gibi görünmektedir. Ancak, tarihçiler mevcut kaynakları eleştirel kullanmakla öğünürler. Söz konusu Osmanlı yazarları yolsuzlukla ilgilenmemiş olsalar bile, Osmanlı yönetici sınıfının "sıradan" bir mensubunun, kendisinin mevcut mali kaynaklarla ilişkisini, örneğin, Osmanlı devlet ve toplumunun keskin eleştirmeni onaltıncı yüzyıl yazarı Mustafa Ali'ninkiyle aynı şekilde görüp görmediğinin ortaya konulması bir gereklilik olarak karşımıza çıkar. Diğer bir deyişle, ulus-devletin temellerinin henüz atılmadığı onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında yaşanan yolsuzluğu günümüzün kavramlarıyla karşılaştırmak, ancak olguların araştırılmasından sonra mümkün olabilir.[13]

---

13 1990'larda yazan tarihçiler, kendilerini önemli bir epistemolojik ikilem içinde buluyorlar. Global düzeyde, tarihsel sürecin nihai amacı olarak görülen ulus-devlet kavramı, erken modern ve modern dönem tarihyazımını belirlemiştir. Özellikle 1992 yılında, tam da ulus-devlet kavramının çıktığı Batı ve Orta Avrupa'da, ulus-devletin çözülmesi ufukta belirmeye başladı. Tarihsel gelişmenin en son amacı olarak ulus-devletin kaçınılmazlığını kabul eden mevcut tarihyazımı ile bunların ima ettiği Batı ve Orta Avrupa'daki gelişmeler arasındaki farklılığın ortaya koyduğu epistemolojik sorunların çözülmesi için, siyasal, toplumsal ve ekonomik örgütlenme ile ilgili ilerideki araştırma gündemlerimize rehberlik edecek alternatiflere, düşünce ve kuramlara ihtiyacımız var.

1988'de Bochum'da ve 1990'da Münih'te sunduğum tebliğlerde, Osmanlı toplumuyla ilgili olarak, ulus-devletin ötesinde kuramsallaştırma için bazı fikirler ortaya koymuştum. Münih Üniversitesi'nden Suraiya Faroqhi ve Almanya'da Bochum Ruhr Üniversitesi'nden Fikret Adanır, bu tarihyazımı olgusunun bazı cepheleri üzerine bazı yeni fikirler sunan iki Osmanlı tarihçisidir. Faroqhi ve Adanır özellikle ulus-devlet dışındaki toplumsal ve siyasi oluşumları anlamak için ara dönem (onyedinci ve onsekizinci yüzyıl) Osmanlı toplumunun toplumsal örgütlenme ve formasyonunun incelenmesinin yararlı olacağını düşünmektedirler; bkz. Suraiya Faroqhi, "Discovering History in the Ottoman Empire", Bahar 1990 ve F. Adanır, "Christian Churches and Ottoman Imperial Legitimacy in the Balkans (Fifteenth to Nineteenth Centuries)", Bahar 1988.

En azından, Osmanlı tarihi hakkında ulus-devlet kavramının ötesinde düşünmek yeni şeyleri keşfetmek bakımından önemlidir. Çünkü bu, ara dönem üzerine çalışan araştırmacılara Osmanlı tarihinde onyedi ve onsekizin-

Bürokratik liyakata vurgu yapan Osmanlı kaynaklarının eleştirel olmayan bir okuması, araştırmacıyı, liyakata dayalı bürokrasisiyle modern ulus-devleti erken modern dönem için de geçerli bir paradigma olarak görmeye itmektedir. Sonuç olarak, onaltı ve onyedinci yüzyıllar Osmanlı'sındaki toplumsal ve ekonomik dönüşümler ya ta-

ci yüzyılın toplumsal ve ekonomik deneyimlerinin karmaşıklığı ile uğraşmaya imkân verir. Örneğin, ulus-devlet paradigması içinden bakıldığında, erken modern dönemde bozulma ve çürüme olgusunu yorumlamak epey güçtür. Farklı bir yaklaşımla, ulus-devlet standartlarıyla bozulma olarak görülebilen uygulamalar kısmen, Osmanlı yönetici sınıfının hazineyi telakki etme biçimine atfedilmelidir. Hazineyi kendi kişisel zilyetleri olarak kullanma hakları olduğunu düşünen Osmanlılar, çağdaşları Avrupalı elitlerden çok farklı davranmıyorlardı.

Onsekizinci yüzyıl ve ondokuzuncu yüzyıl başlarındaki İngiliz bürokratik uygulamalarını anlatırken W. D. Rubinstein, "The End of 'Old Corruption' in Britain", *Past and Present*, 101, s. 55-86, 1983, bazı elitlerin kralın iltimasına mazhar olmaları veya aristokrasiden gelmeleri sebebiyle, himaye gibi bazı uygulamaların varlığından bahseder. Modern öncesi ve modern dönemin kavramları arasındaki bazı farklılıklarla ilgili olarak Rubinstein şöyle der:

"Himaye edilen mevki ve makamların çoğu -ve daha geniş olarak sistemin kendisi- belirtmeliyim ki, Weberci anlamda modern öncesine aittir ve rasyonel değildir. Weber ve diğer sosyologlar, bütün modern bürokrasilerin rasyonel kriterlere uymasını, modernleşme sürecinde önemli ve asli olarak görmüşlerdir. Mükafatlar, gayret veya görevle ilgili değildir; terfi, nominal anlamda bile, liyakat veya kıdeme göre verilmez; en yüksek ve kazançlı mevkiler, en az görevi olan ve daha sıklıkla olmasına bile gerek olmayan mevkilerdir. Aslında, en kazançlı ve etkili memuriyetlerin, çoğu zaman hiç bir görevi yoktu ve bu mevkilerde olanlar hiçbir nesnel özelliğe sahip değillerdi. Çoğu zaman, sorumlu bir mevkiye gelmek ya veraset ve intikal veya mevkinin açıktan satışı yoluyla belirlenirdi ki bu Viktorya döneminde bile kabul edilemez bir olguydu... *Modern* bürokrasilerin ve örgütlü yapıların tümü, sosyologların işaret ettiği gibi atama, terfi ve hiyerarşide rasyonel kriterlere uyarlar. Terfi, en azından kısmen, liyakatle belirlenir ve mevkiler ifa edecekleri görevlerle ve ihtiyaçlarla ilgilidir; ve her hangi bir örgütteki en kıdemli ve en çok ödüllendirilen mevkiler, en azından nominal olarak, en önemli kararları almaktan sorumludurlar." s. 65-66.

Rubinstein'ın söyledikleri İngiliz elit yapısı ile ilgilidir. Onun bahsettiği uygulamaların 1830'lara kadar sürmesi gerçeği, İngiltere örneğinde bile, liyakate dayalı uygulamalara geçişin yavaş olduğuna ve eski elitlerin bir gecede ortadan kalkmadığına işaret eder. Bir başka deyişle, modern hükümet ve bürokratik sisteme dönüşme süreci tedriciydi.

mamen görmezden gelinmekte, ya da ulus-devlet çerçevesinde analize zorlanmaktadır. Bu yaklaşım basit bir entelektüel yanlışlık olarak görülmemelidir, çünkü burada değer yargıları da aynı derecede rol oynamaktadır. Erken modern Osmanlı devletini modern ulus-devlet için geliştirilmiş kriterlere göre değerlendirmek, Avrupa ve Amerikalı bilim adamlarının rahatlatıcı üstünlük duygularının güçlenmesine yol açmaktadır ki, yukarıda da görüldüğü gibi, bu zihniyete, tarihi ilerici bir bakış açısından değerlendirmeye çalışan bilim adamları arasında da rastlanabilmektedir. Bu tarz yaklaşımın tarihsel olmayan niteliği, bazı temel varsayımlar gözden geçirildiğinde daha bir açıklık kazanmaktadır. Bunların önde gelenlerinden biri onyedinci yüzyıldan önce Osmanlı devletinin, bu dönem için özgün olan merkeziyetçi, etkin ve akılcı bir kamusal örgüt olduğu yolundaki yanlış algılamadır. Bu varsayım, onyedinci yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı devletinin daha önceden sahip olduğu kendine mahsus bütün özelliklerinin kaybolmaya ve çözülmeye başladığı şeklinde devam eder. Çözülme sürecinin onaltıncı yüzyılın sonlarında başladığı kabul edilir. Diğer bir yanlış algılama da, akılcılık ve kamu hizmeti gibi modern ulus-devleti simgeleyen özelliklerin Osmanlı tarihinde öncellerinin kesinlikle bir örneğinin olmadığı düşüncesidir. Dolayısıyla, modern dönemlerin başlangıcında ulus-devletin Osmanlı toplumuna yönetici elit tarafından dayatıldığına inanılır. Bu model, daha önceki üç yüz yıllık tarihi ondokuzuncu ve yirminci yüzyılın deneyimleriyle ilintisiz görmesi nedeniyle, bu dönemlerin incelenmesini de gereksiz kılmaktadır. Dahası, sosyoekonomik dönüşümler devletin işleyişini etkilediği kadarıyla ele alınmaktadır. Devletin de ekonomik ve toplumsal dönüşümleri yansıtabileceği olasılığına hemen hiç önem verilmemektedir. Yorumlama ve anlama sürecindeki bu tahrifatın gerisinde, aşağıda tartışılacağı üzere, Osmanlı kaynaklarının yüzeysel ve düşünmeden okunması yatmaktadır.

Bu ana kadar, tarihçilere onyedinci yüzyıl Avrupa tarihinin "klasik" temalarının Osmanlı tarihi için de geçerli olup olmadığını düşünmeye başlamalarına yetecek derecede kanıt toplanmış bulunmaktadır. Avrupa tarihinde, bir ekonomik ve toplumsal devrim fikri ortaya atılmış ve bu devrimin devleti dönüştürecek nitelikte olup olmadığı üzerinde sorular gündeme gelmiştir. Bu temalar, bir tarafta Osmanlı toplumsal ve ekonomik yapıları ile diğer tarafta siyasi üstyapı arasındaki ilişki hakkında bize ne öğretmektedir? Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasi ve sosyoekonomik yapılar arasındaki ilişkilerin Avrupadakine benzeyip benzemediği, ya da toplumsal ve ekonomik devrimle devletin dönüşümü arasındaki ilişkinin bir siyasadan diğerine belli açılardan farklılık gösterip göstermediğini tespit etmek, ancak Osmanlı tarihine karşılaştırmalı yaklaşımların daha da gelişip derinleşmesiyle mümkün olacaktır. Uzun erimde, bu tarz karşılaştırmalar tarihçileri Avrupa ve Ortadoğu sınırlarının dışına taşıyabilir; özellikle Çin'deki onyedinci yüzyıl köylü ayaklanmalarını karşılaştırmalı olarak çalışmak bu bağlamda öğretici olabilir. Osmanlı devletinin onyedinci yüzyılda bir dönüşüm yaşayıp yaşamadığı sadece kendi içinde ve kendi için önemli bir sorun olmakla kalmayıp, aynı zamanda tarihçiye, Osmanlı tarihini dünya tarihiyle ilişkilendirme fırsatını da vermektedir.

II.

Bilgilerimizin bugünkü kıt seviyesi gözönüne alındığında, onyedinci yüzyıl Osmanlısının problemleri tek bir araştırmacının üstesinden gelemeyeceği derecede büyük bir iştir. Araştırmaların bu aşamasında, sorulması gereken soru, neden özellikle bu tarihte büyük toplumsal ve ekonomik karışıklıkların yaşanmış olduğudur. Söz konusu karışıklıkları açıklamaya dönük her bir girişim, bunların bir örüntünün parçasını oluşturduklarını, onyedinci yüzyılda Osmanlılar-

la Avrupalıların, karşılaştırılabilir ekonomik ve siyasi değişiklikler yaşadıklarını ve bunların kapsamlı bir dönüşümün tezahürleri olduğunu gösterecektir. Bununla birlikte, çok çarpıcı diğer bir olgu da, Osmanlı ülkesinin birçok yerinde bu dönemde sürekli başgösteren isyan ortamıdır.[14]

Onaltı ve onyedinci yüzyılların önde gelen ekonomik sorunları karşıt kuramlar çerçevesinde tartışılmaya devam etmektedir. Bu tartışmaya, Halil İnalcık, Huricihan İslamoğlu ve Çağlar Keyder, Huricihan İslamoğlu ve Suraiya Faroqhi kaleme aldıkları makaleleriyle katkıda bulunmuşlardır.[15] İnalcık monetarist bir yaklaşım geliştirmekte ve Yeni Dünya'dan Osmanlı ülkesine akan gümüş ile bunun sonucu olarak Osmanlı devletinde ortaya çıkan sıcak para (liquidity) krizinin onyedinci yüzyıl problemlerine katkıda bulunan birincil faktörleri oluşturduğunu ileri sürmektedir. İnalcık dışsal faktörlere ağırlık verirken bu yaklaşıma itiraz edenler, Osmanlı sosyoekonomik yapısının toprak tasarruf biçiminde (özellikle *miri* yani devlet topraklarında) meydana gelen yeni düzenlemeler sonucu değiştiği fikrindedirler. İslamoğlu-Keyder ve İslamoğlu-Faroqhi, toprak düzenindeki yeni düzenlemeleri dünya pazarının Osmanlı'nın yerel kaynakları ve pazar ağı üzerindeki müdahalesinin bir sonucu olarak değerlendirmektedir. Bu son açıklama daha inandırıcı olmakla birlikte, yine de ima ve ihsas ettirdiği mekanik yaklaşımdan sakınmak gerekmek-

14 Mustafa Akdağ, *Celali İsyanları*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963); aynı yazar, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, (2 c. Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi ve Türk Tarih Kurumu, 1959-1971); ve William J. Griswold, *Political Unrest and Rebellion in Anatolia 1000-1020/1591-1611*, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1983.

15 Halil İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History*, 39/1, s. 97-140, 1969; Huricihan İslamoğlu ve Çağlar Keyder, "Agenda for Ottoman History", *Review*, 1/1, s. 31-56, 1977; Huricihan İslamoğlu ve S. Faroqhi, "Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth Century Anatolia", *Review*, 2/3, s. 401-36, 1979. (İslamoğlu-İnan, bir görüşmemizde, son zamanlarda bu meseleler üzerindeki görüşlerini gözden geçirdiğini belirtmiştir.)

tedir. Dünya pazarı koşullarına aşırı vurgu, değişimin dışsal nedenlerine öncelik tanımakta ve, sonuç olarak, onaltıncı yüzyıl ile onyedinci yüzyılın büyük bir kısmında Osmanlı toplumunda yaşanan iç değişmenin yerli kökenlerinin önemini azaltmaktadır. Kenneth Cuno'nun Mısır, Hala Munthir Fattah'ın ise güney Mezopotamya, doğu Arabistan ve güney-batı İran'daki gelişmeler üzerine son zamanlarda yaptıkları çalışmalar, buralarda bölgesel ve yerel pazarların doğuşunun dünya pazarının devreye girişinden çok öncelere uzanan bir gelişme olduğunu göstermektedir.[16] Bu çalışmalar ileride kısaca tartışılacaktır; burada söylenmesi gereken şey, onyedinci yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iç değişmelerin daha kapsamlı bir incelemesinin, söz konusu değişmelerin, hem iç koşulları hem de dönemin özellikle sonraki aşamasında devreye giren ve fakat aynı derecede kuvvetli bir rol oynamayan dışsal faktörleri de içeren karmaşık bir sürecin sonucu olarak ortaya çıktığını göstereceğidir.

Bu dönemde, kötüleşen ekonomik koşullar bir krize dönüştü; bu kriz kısmen, yönetici elitin yararına dönük olarak artı ürünün ve kaynakların artırılması amacıyla vergi sistemiyle yoğun bir şekilde oynanmasından kaynaklan-

16 Mısır için bkz. Kenneth Cuno, "Landholding, Society and Economy in Rural Egypt, 1740-1850", (University of California, Los Angeles, Doktora tezi, 1985); güney Irak için Bkz. Hala Munthir Fattah, "The Development of the Regional Market in Iraq and the Gulf, 1800-1900", (University of California, Los Angeles, Doktora tezi, 1986); ve Musul bölgesinde aynı olay için bkz. Dina Rizk Khoury, "The Political Economy of the Province of Mosul: 1700-1850", (Georgetown University, Washington, D.C., Doktora tezi, 1990).

Araştırılan bu dönem için Osmanlı tarihinin yeniden inşa edilmesinde hem iç hem de dış faktörlerin eşit bir şekilde dikkate alınması ihtiyacına görünüşte dikkat çekilmesine rağmen, hiç kimse gerçekten bu tarihin anlaşılmasında içsel dinamiklerin önemini göstermemiştir. Cuno, Fattah ve Khoury'nin araştırmaları, özellikle değişim için içsel güçlerin altını çizen toplumsal süreçler üzerindeki vurgularıyla bu meseleler hakkında düşünme yollarına işaret etmektedir.

maktaydı. Artığa el konulma sürecinin yoğunlaştırılmasına ek olarak eski idari ve siyasi düzen bozuldu.

Önceki dönemlerde, özellikle onbeşinci yüzyılda, yönetici elit arasında bir çeşit mutabakatın mevcut olduğu Fatih Sultan Mehmed döneminde, cebri iktidarın kendi iradesini dayatışı özellikle devletin sıradan insanlardan *(reaya)* vergi toplama biçiminde kendini göstermekteydi. Mutabakat, oldukça başarılı bir erken modern dönem siyasi merkezileşmesi şeklinde tezahür etti. Osmanlı merkezileşmesi, belli bir aşamasında, yüksek görevlerle ilgili atama ve azillerin kolay ve oldukça sık yapılmasına ek olarak, kendi sınıf-temelli liyakatı ödüllendirme sistemini de - dirlik (*timar*lar) dağıtımındaki rotasyon- devreye soktu. Yönetici sınıf bu siyasi tutumlarını kendinden emin bir şekilde hayata geçiriyordu. Osmanlı yönetim kurumunun mensupları reayanın yeni atanan dirlik sahibine vergilerini ödeyip ödeyemeyeceğiyle pek de fazla ilgilenmemekte, yüksek bir göreve belli bir kişinin atanmasına ya da bir diğerinin azline pek fazla itiraz etmemekteydi. Yönetici sınıf bir müddet yeterince birlik oluşturmuş, yaptırım gücünü kendi iradesini egemen kılacak ve yerel direnci zayıflatacak derecede arttırmıştı. Onaltıncı yüzyılın sonlarında tarihçi ve edip Mustafa Ali, yönetici sınıfın yaptırım gücünü, Osmanlı hanedanın bir zamanlar sahip olduğu güç ve hasletlerin özel bir tezahürü olarak ele alır.[17]

Erken modern dönem merkezileşmesinin bir diğer önemli göstergesi de "Osmanlılaştırma", yani *liva kanunnameleri* veya *sancak kanunnameleri* olarak bilinen yerel düzenlemeleri kanunlaştırma girişiminde ortaya çıkmaktadır. Merkezde oluşturulmuş bu vergi kanunlarının "istisnasız"

17. Andreas Tietze (açıklamalı edisyon ve çev.) *Mustafa Ali's Counsel for Sultans, 1581,* 2 c., Viyana, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, I, s. 41-65, 1979-1982. Ali bir zamanlar zorunlu olan hükümet ilkelerini sayar; Ali'nin yaşadığı zamanda tanık olduğu değişimler hakkındaki serzenişlerinin çerçevesi için bkz. Ek A.

uygulanmasında israr edilmiştir.[18] Özellikle Arap vilayetlerine ait onaltıncı yüzyıl liva kanunnameleri, Osmanlıya fetih yoluyla ya da barışçıl ilhak yoluyla katılıp katılmadıklarına bakılmaksızın, bu vilayetlerde önceden mevcut yerel nizam ve kanunların büyük bir kısmının ilk aşamada muhafaza edildiğini göstermektedir. Onaltıncı yüzyıl boyunca ve onyedinci yüzyılın başlarında yerel vergi kanunnamelerine zaman zaman yeni eklemelerde bulunuldu veya bunlar aynen devam ettirildi. Bu dönemden sonra yeni kanun yazımı neredeyse sona erdi, çünkü merkezce dayatılan vergi kanunları onyedinci yüzyılda Osmanlı ülkesinin büyük bir kısmında uygulamadan kalktı. Bu bir dönüm noktasıydı, çünkü bu, kurumlaşmış ve genel olarak istikrarlı bir vergi toplama sisteminden, artık değişmez kuralları olmayan ve gelir miktarını sonuna kadar arttırmanın tek ve yegane endişe olarak ortaya çıktığı bir yeni duruma ve ortama geçişi ifade etmektedir. Hukuki olarak hâlâ geçerli görünen vergi düzenlemelerinin, daha fazla gelir elde etme karmaşasında yaşanan gerçekle hiçbir ilişkisi kalmamıştı.

Liva kanunnamelerinin uygulamadan kalkması ve vergilerle giderek daha fazla oynanması, erken modern dönem merkezileşmesinin onbeş ve onaltıncı yüzyıllarda almış olduğu biçimin çözülüşünün birer belirtisi olarak görülmelidir. Dolayısıyla bu, İstanbul'daki yönetici sınıfın yaptırım gücünün azalması anlamına da gelmektedir. Başka bir yerde de belirttiğim gibi, yönetici elitin kompozisyo-

18. Bir bölgenin *şer'iyye sicilleri*nden alınan bir hükmün sözleriyle (Arapça): *"wal-kafalah la tu'khathu min al-yawm fama ba'd, wa-hiya marfu'ah wa-mamnu'ah bimucibi al-hükm al-şarif minal-yawm fama ba'a"* (kefalet ve tanık bulma bu günden sonra olmayacak, bu kutsal hükümle bu uygulama bugünden itibaren kaldırıldı ve yasaklandı). Yine aynı sicilden: *"wa kulu man wajab 'alayh al-jarimah, bi-mujib al-sijil al-shari'i yu'amal biha wa la yu'khathu minhu badal, bal yu'amalu bil-siyasah 'ala mujib al-shar'al-sharif"* (her kim için belirlenmiş bir suç varsa, kutsal sicile uygun bir şekilde cezalandırılacak ve ceza hiçbir biçimde değiştirilmeyecek veya hafifletilmeyecek ve suçlu kutsal şeriata uygun olarak cezalandırılacaktır). Kudüs Sicili, 16, s. 145, Ramazan 951/Kasım 1544.

nunda önemli değişmeler yaşanmaktaydı ve buna, o zamana kadar güç dengesini muhafaza eden konsensüsün ortadan kalkışı eşlik etmekteydi.[19] Nihayetinde, güç dengesinin bozulması, merkezde, otoritenin giderek artan ademi merkeziyetçiliği ve erken modern dönemin sınıf-temelli hizmette liyakat sisteminin sona erişi şeklinde tezahür eden, daha açıktan bir elit-içi siyasi mücadeleye yol açtı. Şüphesiz ki, yönetici elit içindeki mücadele bu sınıfın vergi toplama gücünü de etkiledi.

Vergi yükümlüsü Osmanlı tebaası, özellikle de köylüler vergi toplama konusundaki mücadelenin edilgen seyircisi olmadılar. Toplumsal mücadele bu dönemde genellikle vergi toplama girişimlerine direnme şeklinde ortaya çıktı. Onyedinci yüzyıl başlarında Anadolu köylüsü, köylerinin civarında toprak bariyerler oluşturup, bu müstahkem mevkilerin sağladığı korumaya dayanarak vergileri ödemeyi reddettiler. Kimileri ise muhteris eyalet valileri ve onların vergi tahsildarlarına karşı İstanbul'daki etkili şahsiyetlerin korumasını talep ettiler.[20] Yeni vergi toplama şekillerinin, bir zamanlar kamuya ait kabul edilen gelirlerin özelleştirilmesi uygulamasının değişik varyasyonlarını içerdiği ve sonunda bunun reayanın toprakla olan ilişkisinde değişmeye yol açtığı gözönüne alındığında, köylülerin direnişini açıklamak pek zor olmaz. (Bölgesel farklılıklar bir

19 Rifa'at Ali Abou El-Haj'ın aşağıdaki makalelerine bkz.: "The Ottoman Vezir-Pasha Households, 1683-1703: A Preliminary Report," *The Journal of the American Oriental Society*, 94/4, s. 438-47, 1972; "The Ottoman Nasihatname as a discourse over 'Morality'", *Melanges, Professeur Robert Mantran* içinde, yay. Abdeljelil Temimi, Zaghouan, Tunus: Centre d'Etudes et de Recherches Ottomanes, 1988; "The Nature of the Ottoman State in the Latter Part of the XVIIth Century", *Ottoman-Habsburg Relations* içinde, yay. Andreas Tietze, Viyana, 1984; "Power and Social Order: The Uses of the *Kanun*", *Urban Structure and Social Order: The Ottoman City and its Parts* içinde, yay. I. Bierman, Rifa'at Ali Abou El-Haj ve Donald Preziosi, New Rochelle, New York, 1992.

20 Başbakanlık Arşivi, İstanbul, Mühimme Defteri 78, s. 491, no. 1252 (1018/1609-1610). Bu referans için Suraiya Faroqhi'ye teşekkür ederim.

yana, köylüler toprak üzerinde ortak değil bireysel tasarruf hakkına sahiptiler.) Bu noktada bir gözlem daha yapma ihtiyacı vardır. Osmanlı devletinin vergileri genellikle nakdi mi yoksa ayni olarak mı topladığı konusu Osmanlı tarihyazımında Osmanlı devletinin niteliğine dair tartışmaların en önemlilerinden birini oluşturmaktadır. Liva kanunnamelerinin sunduğu bilgiler çok daha erken tarihlerde, henüz onaltıncı yüzyılın başlarında dahi nakdi tahsilat yönünde bir eğilimin olduğunu göstermektedir. Musul gibi bazı liva kanunnamelerinin nakit para talebini açıkça yasaklamasına rağmen, kayıtlar, merkezi yönetimin önüne geçemediği ayni ödemeden nakdi ödemeye *de facto* bir geçişe işaret etmektedir.[21] Bu konuda benzer bir yasaklamaya onaltıncı yüzyıla ait Kudüs mahkeme kayıtlarında, *şeriye sicillerinde* de rastlıyoruz.[22] Sonuç olarak, onaltıncı yüzyıldan itibaren Osmanlı ekonomisinin üst katmanlarında para kullanımının artmakta olduğunu ve timarlılarla diğer iddia sahiplerinin köylü artık ürünü üzerindeki taleplerinin çoğalma eğilimine girdiğini söyleyebiliriz. Muhtemelen köylüler ürettikleri ürünün vergi karşılığını paraya çevirmeyi hâlâ güç ve zorlayıcı buluyorlardı ki bazı liva kanunnamelerin-

21 Onaltıncı yüzyıl *kanunnamelerinin* ilk setinde Musul *livası* için, ürün üzerinden nakit vergi ödenmesi yasaklanır. *Kanunname*, aynî ödemede ısrar eder. Bkz. "Kanunname-i liva-i Musul ber mucib-i kanun-i Osmani", Başbakanlık Arşivi, Tapu ve Tahrir Defteri, no.308, s. 5. Bu *liva* için yeniden kaleme alınan 1557 tarihli *kanun* şöyle der: "ve galle için akçe alınmayıp, ayni ile her cinsden cins-i galle alına". Böylece, örneğin, buğday vergisi başka ürünlerin vergisi ile değiştirilmeyecek, ne de köylüler vergilerini ödemek için ürünlerini satmak zorunda kalacaklardır. Onaltıncı yüzyıl Musul'u üzerindeki genel bulgularımı 1986 baharında Tunus'ta sundum. *Musul liva kanunnameleri* ile ilgili analizim, *La Vie sociale dans les provinces arabes a l'epoque ottomane* içinde, yay. Abdeljelil Temimi (Zaghouan, Tunus: Centre d'Etudes et de Recherches Ottomanes, 1988, s. 17-39)'da yayınlandı. Onaltıncı ve onyedinci yüzyılda, köylülerin vergilerinin yarısını nakdî ve diğer yarısını da aynî olarak ödemelerine örnek olarak krş. S. Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia, Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting*, Cambridge: Cambridge University Press, s. 204, 1984.

22 Kudüs *sicill* 16, s. 145, Ramazan 951/Kasım 1544 tarihli.

deki yasaklamalar da büyük ihtimalle buna işaret etmekteydi.

Onyedinci yüzyılın vergi toplanmasındaki karışık ve rastgele uygulamalarından aslında bir genel eğilim ortaya çıkmaktadır. Merkezi yönetim, artık ürünün toplanması sürecinde kontrolü kaybetmiş ve bu, merkezce yapılan bu atamalar üzerinde herhangi bir tasarrufları olmayan timar sahiplerinin giderek ortadan kalkmasına yol açmıştır. Vergi toplama işi giderek, azledilmesi daha güç olan mültezimlerin kontrolüne geçmiştir ki bu gelişmenin yerel düzeyde de bir takım sonuçları olmuştur. Başlangıçta bir ihaleyle gelir toplama hakkını satın alan büyük mültezimlerin temsilcisi konumunda olan bu yeni tarz vergi tahsildarları gelir kaynağına daha yakın çalışmışlardır. Daha önemli mültezimlerse genellikle İstanbul'daki orta ve üst düzey memurlar arasından çıkmaktaydı. Onların bölgedeki temsilcileri gelir kaynaklarını denetlemekte ve bazı durumlarda hem esas mültezime hem de imparatorluk hazinesine iletilmek üzere vergilerin zamanında toplanmasını temin etmekteydi. Ayni vergilendirmeden nakdi vergilendirmeye geçiş sosyopolitik düzlemde hem merkez hem taşra yönetici elitinin kompozisyonunda meydana gelen benzer bir değişmeyle birlikte gerçekleşti. Bu süreç onaltıncı yüzyılda başlamakla birlikte istatistik açıdan ancak onyedinci yüzyılda önem kazandı.[23]

23 Belki de, yerel eşraf ve ayanların yükselişinin nedenlerini, İstanbul'da yaşayan yüksek düzey memurlar adına hareket eden taşradaki yerel aracılarda aramalıyız. Birçok yerde ayanlar, güçlerinin zirvesine onsekizinci yüzyılda ulaştılar. Ayanlar sadece gelirlerin dağıtımını düzenlemiyorlardı. Bir kere taşrada yerlerini sağlamlaştırınca kendi güvenlik güçlerini kurmayı gerekli gördüler. Bu, ne savunma ne de İstanbul'daki merkezi orduyu tamamlamak maksadını taşıyordu. Yerel güvenlik güçleri, aracıların başarılı bir açık arttırmadan sonra kendilerine iltizam verilen gelirin düzenli olarak toplanmasını garanti altına almaya hizmet etti. Aracılar, gitgide gelirlerin daha fazlasını kendileri için ayırmaya hakları olduklarını düşünmeye başladılar. Aynı zamanda *miri* araziyi de kendi özel mülkiyetleriymiş gibi telakki ettiler. Sonuçta İstanbul da razı oldu. Kenneth Cuno, "Landholding and Society ... in

Yeni ortaya çıkmakta olan irili ufaklı mültezimlerin çıkarları, onların vergi kaynakları üzerindeki kontrollerinin oldukça uzun bir süreye yayılması talebini doğurdu. Onyedinci yüzyılın sonlarına doğru iltizamların kısa ve belirli bir süreliğine olmaktan çıkıp ihalede en fazla parayı öneren kişiye yaşam boyu verilmeye başlanmasıyla birlikte bazı büyük mültezimlerin taleplerini karşılamaya dönük yeni bir kurumsal çerçeve oluşturuldu.[24] Bu yaşam boyu ilti-

---

Egypt" adlı çalışmasında, onsekizinci yüzyılda Mısır'da miri arazinin özel mülkiyete dönüşme sürecini gösterip, bu sürecin daha önceden başladığının örneklerini vermektedir.

24 Tietze, *Mustafa Ali's Counsel for Sultans of 1581,* c. 1, s. 79-80, 85. *Timar*ların, *zeamet*lerin ve *miri* arazinin iltizama veya *malikane*ye dönüşmesi üzerindeki temel makale şudur: Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar,* 8-10 Haziran 1973 içinde, yay. Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu, Hacettepe Üniversitesi, s. 231-96, Ankara, 1975. Onyedinci yüzyıl sonlarından özel bir örnek için, Rami Mehmed Efendi'nin satın aldığı *malikane*nin ve satış yönteminin detaylarının ve hazineye yapılan ödemelerin tasvir edildiği çalışmama bakınız. "The Reisülküttab and Ottoman Diplomacy at Karlowitz", Princeton University, Doktora tezi, s. 20-59, 1963. Cezayir'de benzer bir yönelimi destekleyen miri arazinin özel mülkiyete dönüşmesi için, *Dirasat fil-mülkiye al-'Iqariyye fil-'Ahd al-Uthmani, Studies in Land Ownership in the Ottoman Era;* Algiers, al-Mu'asasah al-Wataniyah lil-Tib'a, 1986, içinde Nasirudin Sa'idouni'ye bkz. Yazar, Osmanlı Cezayir'i için, 1600-1800 döneminde, toprak tasarrufunda, ticaret ve özel mülkiyetin gelişiminde bir istikrar olduğunu ileri sürer. Sa'idouni, Kuzey Afrika eyaletindeki işlenebilir toprağın yarısının ondokuzuncu yüzyıl başlarında (her çeşidinden) *vakfa* dönüşmüş olduğunu göstermektedir.

Liva kanunnameleri hem dışsal formatı hem de içerikleri itibariyle iyi düzenlenmiş bir sistem izlenimi verirken, onaltı ve onyedinci yüzyılların mali deneyimleri, vergi toplamaya biraz daha pragmatik bir yaklaşımı yansıtır ki, bu da, onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllarda hızlanan bir sürece, oldukça az miktardaki Osmanlı miri toprağının devamlı olarak özel mülkiyete dönüşümüne işaret etmektedir.

Onsekiz liva kanunnamesini inceledikten sonra, en azından bazı mevkilerin maaş karşılığı belirli hizmet ve görevler olarak tahsis edilmesinden çok bir gelir kaynağı olarak görüldüğü izlemini edindim. Bu izlenim *Şer'iyye Sicil*lerinden kanıtlarla desteklenmektedir. Örneğin, onaltıncı yüzyıl Kudüs'ü için, *hisba* (pazardaki fiyatların belirlenmesi ve ağırlıkların ve ölçülerin kontrol edilmesi) Kudüs *sancak beyi*ne tahsis edilen gelir kaynaklarından bi-

zam (*malikane*), daha yüksek derecedeki mültezimlerin gelecekteki gelirlerini geçmişe nazaran çok daha büyük ölçüde hesaplayabilmelerini sağladı; çünkü bu sistemde yaşam boyu iltizam verilen kişinin ödeyeceği yıllık ödemeler düşük ve belli bir miktarla sınırlıydı. Örneğin, hazinece belirlenen büyük miktardaki peşinatı ödeyen bir mültezim, artık tasarrufunda bulunan gelir kaynağından daha önce görülmedik derecede bir güvence bekleyebilirdi.

Vergi toplanması ile ilgili denemeler miri toprakların resmen özel mülke dönüştürülmesiyle, yani açıkça *mülk* olarak verilmesi uygulamasının yaygınlaşmasıyla onsekizinci yüzyılda zirve noktasına çıktı. Bu tür tevcihlerin tarihi, ondördüncü yüzyıl sonları ve onbeşinci yüzyıl başlarında Balkan sınır boylarındaki "uç beyleri"ne temlik edilen gelir kaynaklarına kadar götürülebilir. Onaltıncı yüzyılın

rini oluşturuyordu. Sancak beyi, hisba uygulama hakkını kısıtlı bir süre için, normalde bir sene olmak üzere başkalarına satıyor. Hisba hakkını satın alanlar, bu memuriyeti sadece veya illaki bir dini görev olarak değil, bir gelir kaynağı olarak görüyorlar. 1543/948 senesinde "*istaqart vazifetü'l hisba bi'l Kudüs el-jariyah fi timar... Hasan Bey malik-i liva-i Kudüs ve medineti'l Halil..'ala Tajudin b. el-Sukari ve... Muhammed b. Zurayk sawiyah 'alaykuma bima laha minal- 'awayid al-kadime... fi kuli shahr 75 Kıbrısi thahab...*" (Kudüs ve Hebron şehri mirlivası Hasan Bey'in timarı içinde olan Kudüs ihtisabı, bütün hukuksal gelirleri ve ayrıcalıklarıyla, yetmişbeş altın Kıbrısi parası karşılığında Taceddin al-Sukari ve Muhammed oğlu Zurayk'a verildi...) (Zilkade 948 tarihli Kudüs *Şer'iyye Sicili*, no.14, s. 185). Sancak beyleri tarafından yapılan benzer satış kayıtları (on ay için aylık 5500 akçe) aynı sicilin Rebiülevvel 950 tarihli no.15, s. 389'da; (bir yıl için 40 sultani altın karşılığı) Cemaziyelahir sonu 951 tarihli no.16, s. 9'da; (bir yıl için aylık 41 sultani altın) 22 Şevval 953 tarihli no.18, s. 490'da; (bir yıl için aylık 50 Kıbrısi altın) 27 Zilhicce 953 tarihli no.18, s. 594'te bulunabilir. Zurayk ailesinin üyeleri, hisba için yapılan ihale işlemlerinin hemen hemen hepsinde arttırmacı olarak temsil edilmiş görünür. Aynı Kudüs Şer'iyye sicillerine dayanan yeni bir çalışma, herşeyden önce onaltıncı yüzyılda Kudüs'ün ekonomik yaşamının bazı yönlerinin özet bir ifadesidir. Amnon Cohen, *Economic Life in Ottoman Jerusalem*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989, adlı çalışmasında, yukarıda adı geçen ailelerden hisba için "kiracı" olarak bahsetmesine rağmen, hisbanın vali için gelir kaynağı olarak görünen bir memuriyet olması konusuna değinmez. Bunun yerine Cohen *muhtesib*lerin sorumluluklarını sayar.

ikinci yarısı ile onyedinci yüzyılın ilk yıllarında da benzer tevcihlerin yapıldığı bilinmektedir ve Mustafa Ali ve Koçi Bey gibi dönemin yazarları bunlara değinmişlerdir. Onyedinci yüzyılın müteakip dönemleri için bunlara bir örnek olarak, sonradan veziriazam olan ve kariyerinin başlarında kendisine miri topraklardan mülk temlik edilen Rami Mehmed Paşa anılabilir. Bu uygulama onsekizinci yüzyılda daha öncesine göre oldukça yaygın hale geldi; bu dönem aynı zamanda Musul'un Celilî'leri gibi elit ailelere geniş miri toprakları mülke dönüştüren *temliknameler* verildiği bir dönemdir.

Osmanlı toplumunda onaltıncı yüzyılda başlayan dönüşümlerin onyedinci yüzyılda devam ettiğini düşünebiliriz.[25] Söz konusu dönüşümler Rumeli ve Anadolu kırsalında zaman zaman şiddetli isyanların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bazı isyanlar, Osmanlı yönetiminin bu isyancılara taşrada babadan oğula geçebilen yetkileri tanıması sonucunu doğurdu. Onyedinci yüzyıldan bir örnek olarak Maanoğlu'nun önderliğindeki Lübnan bölgesindeki isyan ile Hicaz'da Şeriflerin yükselen gücü anılabilir.[26] Şurası ilginç-

25 Özel mülkiyetin fiili ve hukuksal olarak kabul edilmesi arasındaki farktan haberdarım. Özellikle model kurma bağlamında kuramsal çağrışımlar çok önemlidir. Huri İslamoğlu-İnan, 1989'da kişisel bir not olarak, özel mülkiyetin hukuksal olarak kabul edilmesinin zamanlamasını vurgulayarak özel tasarrufun değişmiş doğası üzerinde yorum yaptı. Bu vurgu, dikkatimizi bir zamanlar devlete ait olan toprakların fiili olarak özel mülkiyete dönüşümünün topluma ve devlete yansıttığı geçiş dönemi formasyonlarından başka bir tarafa çekmemelidir. Bunun yanısıra, zaman içinde dönüşüm sürecinin gözardı edilmesi, ondokuzuncu yüzyıl ortalarında toprakların *tapu* kayıtlarına geçmesinin işaret ettiği özel mülkiyete hukuksal geçişin önemini abartmaya yöneliktir. Dönüşümlerin bazıları aşağıdakiler tarafından örneklerle gösterilir: Ali, *Counsel*; Koçi Bey, *Risale* (İstanbul: Watts Press Edition, 1277/1861); Ahmed oğlu Muhammed oğlu Ömer Khafaji'nın *Rihanet al-'ahiba'* (2 cilt; Kahire, 1967); Naima, *Tarih* (3. Basım; İstanbul: Matbaa-i Amire, (1281-1282/1864-1866); ve Rifa'at 'Ali Abou-El-Haj, *The Rebellion of 1703 and the Structure of Ottoman Politics* (Leiden: Nederlands Historisch Archeologisch Institut te İstanbul, 1984).

26 Aḅou-El-Haj, "Reisülküttab", s. 47. Balkanlardaki ayaklanmalar için bkz. Bistra Cvetkova, "Problemes du regime ottoman dans les Balkans du seizie-

tir ki, onsekizinci yüzyıla gelindiğinde, merkezi devlet yalnızca iç güvenlik değil dışarıdan gelecek saldırılara karşı koyma konusunda da eyaletlerdeki bu güçlere bağımlı hale gelmişti ve bu yüzden yabancı güçlere karşı verdiği mücadelede onların silahlı güçlerinin yardımını talep etmek zorunda kalmıştı.

1648'den itibaren eyaletlerdeki isyanların merkezde dört padişahın zorla tahttan indirilmesiyle aynı zamana denk düşmesi, merkezi elit arasındaki gruplaşmanın da değişmekte olduğuna işaret eder. Tahttan indirmelerin bazıları şiddetli ve kanlı çatışmaları beraberinde getirmişti ve bunların izdüşümü dönemin tipik mali dönüşümlerinde de görülmekteydi. Birkaç deneyimin ardından nihayet 1695'te *malikane*-iltizam sisteminin benimsenmesi gibi.

Daha 1500'lerin sonlarında bütün bu karışıklıklara bir tepki olarak köylülerin yerlerini ve topraklarını terk etmeye başladıklarını gösteren kanıtlar mevcuttur. Mustafa Ali bu konuya değinerek, binlerce eski köylü reayanın kentlere yerleşerek birtakım zanaat dallarıyla uğraşmaya başladığına dikkat çekmektedir. Hatta daha ileri giderek, bu gelişmeler esnasında, toprağını terk eden köylünün ödemesi gereken *çiftbozan* vergisiyle, normal zamanlarda esnaf ve zanaatkar taifesinin ödediği birtakım vergilerin kente yeni gelen bu reaya tarafından ödenmemesi yüzünden hazinenin uğradığı çifte kayıptan dolayı ateş püskürmektedir.[27] Mustafa Ali'nin yaklaşımı, reayanın kent lehine köyünü bilerek ve isteyerek terk ettiği izlenimini vermektedir. Koçi Bey aynı olguya farklı bir açıdan yaklaşmaktadır. Onyedinci yüzyılın ilk yarısında yazan Koçi Bey, bir zamanlar top-

me au dix-huitieme siecle", *Studies in eighteenth century Islamic History* içinde, yay. T. Naff ve R. Owen, Carbondale, Illinois, Southern Illinois University Press, 1977; ve T. Stoianovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *The Journal of Economic History*, 13, 1960, s. 234-313.

27 Ali, *Counsel*, c. 1, s. 57'de reayanın topraklarını terk edip, şehirlerde zanaatkâr olarak yerleşmesinden dolayı çiftbozan vergisinin alınamamasından kaynaklanan kayıptan söz eder.

lumun değişik zümre ve sınıflarını birbirinden ayıran engellerin aşınmasından üzüntü duymaktadır. Bu bağlamda, kendi zamanında vergi yükümlüsü bir reaya ile bir yönetici sınıf üyesini birbirinden ayırmanın giderek güçleştiğini söylemekte ve reayanın diğer toplumsal zümreler gibi giyinip, ata bindiğini ve askerler gibi ateşli silah taşıdığını belirtmektedir. Koçi Bey, zamanının toplumsal ayaklanmalarını bu sınıflar arasındaki mevcut farklılaşmanın giderek aşınmasına bağlamaktadır.[28] Aynı şekilde, diğer onyedinci yüzyıl kronikleri de toplumsal tepkinin değişik örneklerini kaydetmektedirler. Tepkilerin bazısı toprak tasarruf biçiminde meydana gelen değişiklikleri hedef alırken, diğerleri siyasi ve toplumsal yapılardaki dönüşümlerin bir sonucuydu.[29]

Bütün bu kanıtlara rağmen, yirminci yüzyıl tarihçilerinin büyük kısmı, onyedinci yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamında şahit olunan toplumsal ve ekonomik dönüşümlerin toplumsal yapıda bir değişime yol açtığını kabullenmekte isteksiz davranmaktadırlar. İslamoğlu ve

28 Koçi Bey, *Risale*'nin 12-13. sayfalarında bazı reayanın diğer sınıflara ait olma "iddia"larının gösterdiği gibi "sınıf" ayrımlarının bulanıklaşmaya başlaması gerçeği üzerinde durur. Koçi Bey, bunun *Celali* isyanlarına yol açtığını iddia eder. Ayrıca bkz. Andreas Tietze, "Mustafa 'Ali on Luxury and the Status Symbols of Ottoman gentlemen", *Studia turcologica memoriae Alexi Bombaci dicata*, yay. Aldo Gallotta, Ugo Marazzi, s. 577-90, Napoli, 1982.

29 Araştırmam sırasında sosyal çatışma ve direnişin birçok örnekleriyle karşılaştım. Bu örneklerin çok sayıda olmasından dolayı sadece ilgili yazarların isimlerini ve çalışmalarının başlıkları verilecektir. L. V. Thomas, *A Study of Naima*, New York, New York University Press, 1972; Mustafa Selaniki, *Tarih*, Freiburg, Klaus Schwarz Verlag, 1983; İbrahim Peçevi, *Peçevi Tarihi*, yay. Fahri Derin ve Vahit Çabuk, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1980; Katib Çelebi, *Fezleke-i Tarih*, 2 c., İstanbul, Ceride-i Havadis Yayınevi, 1286-1287/1869-1871; Mustafa Naima, *Tarih-i Naima*, 6 c., İstanbul, Amire Yayınevi, 1281-1283/1864-1866; Silahtar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Tarih*, 2 c., İstanbul, Türk Tarih Encümeni Külliyatı, 1928; ve Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretname*, yay. İ. Parmaksızoğlu, İstanbul, 1962-1969; Mehmed Raşid, *Tarih*, 6 c., İstanbul, 1282/1865; ve Defterdar Mehmed, "Zübdetü'l vekayi", İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2382.

Keyder, anılan bütün bu değişmelere rağmen, farklı biçimlerde de olsa aynı toplumsal yapının süregittiğinde israr ederler.[30] Osmanlı tarihçilerinin, Osmanlı devlet ve toplumunu bütünüyle durağan bir yapı olarak düşünmeye alışkın oldukları ve yeni bulgular aksini yani bir hareketliliği ortaya koysa dahi düşüncelerine yeni bir yön verme konusunda büyük bir kavramsal sıkıntı içinde bulundukları ileri sürülebilir. Ancak Osmanlı tarihçileri uzun vadede şu kaçınılmaz soruyla karşılaşacaklardır: Devlet ve toplumun topyekün bir dönüşüm yaşadığını kabul etmeleri için daha ne kadar fazla değişime gerek vardır?[31]

III.

Osmanlı devlet ve toplumunun doğası onaltıncı yüzyıl sonlarına ait kanıtlarla onyedinci yüzyılın sonlarının kanıtları karşılaştırılarak incelenebilir. Bu noktada onyedinci ve onsekizinci yüzyıl uzmanı Avrupa tarihçileri arasında süregitmekte olan tartışmaya kısaca yeniden göz atmak yararlı olacaktır. Son bilimsel araştırmalar devletin dönemin yönetici sınıfı karşısında ortaya çıkmaya başlayan özerkliği konusu üzerinde durmuşlardır. Tartışmanın bir tarafı kapitalizm öncesi (ya da erken modern) devlet oluşumlarının, onlara egemen olan yönetici sınıflardan ayrı düşünülemeyeceğini ileri sürmektedir. Tartışmanın ileriki aşamalarında diğer bir görüş öne çıkmakta ve araştırmacılar dev-

30 İslamoğlu ve Keyder, "Agenda for Ottoman History", s. 31-56. Onyedinci yüzyıldaki toplumsal ve ekonomik dönüşüm problemine ilk defa "The Nature of the Ottoman State in the Latter Part of the XVIIth Century" adlı makalemde değinmiştim. Osmanlı toplumundaki toplumsal dönüşümle toprak tasarrufundaki dönüşüm arasında ilişkiyi dikkate almayanlardan biri Carter Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, Princeton, Princeton University Press, 1980 ve daha yakın zamanlarda Reşat Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century*, Albany, State of New York University Press, 1988'dir.

31 Çağlar Keyder, *State and Class in Modern Turkey*, Londra, New Left Books, 1987.

let ve yönetici sınıf arasındaki ayrışma ile devletin özerkliği yönündeki gelişmenin kapitalizmin doğuşuyla belirlenip belirlenmediğinin üzerinde durmaktadır. Bu sorun ateşli bir tartışmanın konusu olmaya devam etmektedir. Şurası da hemen hatırlanmalıdır ki, bu geniş çerçevenin içinde devletin, sonraki gelişme sürecinde belli tarihsel koşullarda kazandığı göreli özerkliği ele alan ikincil tartışma konuları da vardır. Buna bir örnek, yönetici sınıfın gücünün rakip güce neredeyse eşit olduğu bir ortamda yürütülen sınıf mücadelesinin bir sonucu olarak Bonapartizmin doğuşudur. Tartışmanın erken modern ve modern dönemlerdeki merkezileşme sürecinin nitelik ve dereceleri üzerinde odaklaşan diğer boyutları da vardır.[32]

Modern tarihçiler Osmanlıların kullandığı *devlet* terimini neredeyse istisnasız yanlış anlamışlar ve ona günümüzün ulus-devlet anlamı ve çağrışımını yüklemişlerdir. Bu yanlış anlama çoğunlukla otomatik bir şekilde ortaya çıkmaktadır, zira ikincil literatürde devlet terimiyle anlatılan tarihsel olgudaki somut değişmelerin kapsamlı bir tartışmasını bulmak güçtür. Devlet kavramının onyedinci yüzyılda ne anlama geldiği konusunda en tatminkâr tanımı Andreas Tietze getirmiştir. Konuyla ilgili ilk tartışmaların birinde devlet kavramını şu şekilde tanımlamıştır: "devletin meşru başkanının ya da onu temsil edenlerin karar alma yetkisi, gücü." Tietze'ye göre, "*din ü devlet* deyimi muhtemelen bu iktidarın toplum içinde varlığını sürdürme olgusu tarafından üretilen genel iklime işaret eder."[33]

32 Erken modern dönem için bkz. Brenner, "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe". Daha sonraki dönem için özellikle Ralph Miliband'ın bu alandaki temel yazarların tartışmalarına yer verdiği makalesine bkz. "State Power and Class Interests", *New Left Review*, 138, s. 57-68, 1983. Ö. L. Barkan, "The Price Revolution of the sixteenth century: A Turning Point in the Economic History of the Near East", *International Journal of Middle East Studies*, 6/1, 1975, s. 3-28'de, Osmanlı yönetici sınıfındaki krizi, Avrupa ticareti ve İspanya gümüşü ithalatının neden olduğu fiyat devrimine bağlar.

33 Andreas Tietze ile özel görüşme, Viyana, 1985.

Onaltı ve onyedinci yüzyıllarda kullanıldığı şekliyle devlet teriminin güçlü dinsel çağrışımlar taşıdığı açıktır. Sıkça kullanılan "din ü devlet" deyimi dışında, bir çok örnek arasından, sultanın cömertliğine karşı bir şükran belirtisi olarak devletin bekası için dua etmesi istenen bazı yaşlı insanlara belli miktarda para tahsis edilmesi uygulaması zikredilebilir. Aynı zamanda, Osmanlı devletinin gündelik işleyişi içinde dinsel meşruiyete nadiren başvurulmuştur; aksine, Osmanlı arşiv malzemesi araştırmacıya, onaltı ve onyedinci yüzyıl memurlarının, uygulanacak siyasetlere yön veren genel prensiplerden çok, söz konusu siyasetin nasıl uygulanacağıyla ilgili güçlüklerle ilgilenmekte oldukları izlenimi vermektedir. Onaltı ve onyedinci yüzyıl yazarlarının devleti bir veri olarak görme eğilimi, kuşkusuz daha açık bir tartışmanın ortaya çıkarabileceği kaynaklardan mahrum bırakarak günümüz tarihçisinin işini zorlaştırmaktadır. Bu güçlük, erken modern dönem Osmanlı devlet ve toplumunun doğası üzerine bugüne değin yapılmış sistematik araştırma eksikliğini de açıklayabilir.

İkincil malzemenin olmadığı durumda, Osmanlı devletinin işleyişine merkezi bir yer veren onaltıncı yüzyıldan onsekizinci yüzyıla kadarki dönemin yazarlarının analizlerine başvurmak mümkündür.[34] Bu bağlamda yararlı ola-

34 Nasihatname yazını ile ilgili daha geniş araştırmamda, onaltıncı yüzyıldan onsekizinci yüzyıla kadar seçilmiş her bir örneğin yazınsal üretiminin tarihsel özelliğini incelemeyi ve bu yazının tipolojisini çıkarmayı amaçladım. Ön çalışma için bkz. Rifa'at Abou-El-Haj, "Fitnah, huruc ala al-sultan and nasihat: Political Struggle and Social Conflict in Ottoman Society 1560s-1770s", *Actes du VIe Symposium du Comite International d'etudes pre-ottomanes et ottomanes* içinde, yay. J. L. Bacque-Grammont ve Emeri van Donzel, İstanbul, 1987.

Nasihatname yazınındaki ahlakilik vurgusunu "The Ottoman *Nasihatname* as a Discourse over 'Morality'" adlı makalemde ele aldım. Orada, maddi kaynaklar üzerindeki tekelini kaybedenlerle toprak tasarrufundaki dönüşümden faydalananların, çatışmalarını faziletli *sipahi*nin, bazı durumlarda tüccar da olabilen "öteki"ne karşıtlığı üzerinden gördüklerine işaret etmiştim. "Faziletli" ve "öteki" arasındaki bu söylem, dönemin Avrupa siyasi kültüründe de benzer şekilde görülür. bkz. J. G. A. Pocock, *Virtue, Commerce*

cak ilk elden kaynaklardan birisi hükümdarlara öğütler niteliğindeki *nasihatname* literatürüdür. Bunun dışında Naima'nın *Tarih*'inin iyi bir örneğini oluşturduğu tarihsel analizler vardır. Her iki kaynak da doğal olarak yazarlarının siyasi eğilimleri yüzünden belli ölçülerde tahrifat içermektedir, ancak bu kırılmaya rağmen, söz konusu metinler onyedinci yüzyıl toplum ve devletine dair ipuçları içermektedir. En önemlisi, nasihatname türünün gerisinde görünürdeki motif hükümdarların özel ve kamusal alandaki faaliyetlerinin (ki, bazı dönemlerde bu ikisinin birbirinden ayrılamayacağı düşünülmüştür) düzenlenmesi hususunda kılavuzluk yapmaktı. Naima'nın eserinin bu türden açık bir amacı yoktur, fakat onyedi ve onsekizinci yüzyılın tarihsel siyasi olaylarına polemiksel bir giriş olarak devlet ve toplum üzerine yorumlar geliştirmiştir.

Nasihatnameler arasında, onyedinci yüzyılın ilk yarısında kaleme alınan Koçi Bey'in *Risale*'sinin elinizdeki çalışmanın amaçları açısından özel bir önemi vardır zira bu eser üç hususta öne çıkmaktadır. Her şeyden önce, 1650'den önce kaleme alınmıştır, dolayısıyla kökenleri onaltıncı yüzyıla uzanan bazı toplumsal, siyasi ve ekonomik eğilimleri izlemeyi olanaklı kılmaktadır. Koçi Bey'in eserinin bu geriye dönük boyutu özellikle önemlidir, çünkü onaltıncı yüzyılda meydana gelen değişmeler onyedinci yüzyılın sonlarında iyice gözlenebilir hale gelen büyük dönüşümlere zemin hazırlamıştır. 1600 civarında meydana gelen değişimlerin en belirgin örneği, Koçi Bey devrindeki yazarların hâlâ Osmanlı haşmetinin simgesi olarak gördükleri timar sisteminin giderek ortadan kaybolmasıdır. Bununla beraber, yirminci yüzyıl sonu tarihçileri *timar* sistemini, akçenin kıt, ateşli silahların ise çoğunlukla toplardan ibaret olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk parladığı döneme özgü ortamın bir göstergesi olarak değerlendirmekte-

and History, Cambridge, Cambridge University Press, özellikle s. 37-71 ve 103-23, 1985.

dirler. Nüfus artışı, tüfek gibi ateşli silahların yayılması, yabancı gümüş akışı ve Avrupalı tüccarların mütecaviz ticari uygulamaları gibi olguların hepsi bir arada, değişik derecelerde (bu faktörlerin kesin rolleri halen de tartışmalıdır), para dolaşımının artmasına, temel maddelerde fiyat artışına yol açmış ve nihayet Osmanlı yönetimini timar sistemini giderek iltizam sistemiyle ikame etmeye zorlamıştır. Koçi Bey hüküm süren ekonomik ve siyasi istikrarsızlığın toplumsal sonuçları konusuna oldukça duyarlıdır. Kendisi ve diğer devlet görevlisi ulema, vergi ödeyenlerle yönetici zümre arasındaki keskin ayrımı Osmanlı siyasi sisteminin temel bir prensibi olarak kabul ettiği için, bu farklılaşmada meydana gelecek herhangi bir aşınmayı ciddi bir siyasi bunalımın göstergesi olarak algılamışlardır.

Koçi Bey'in risalesinin sağladığı diğer bir imkân yapısal boyutla ilgilidir. Bu tür içinde, Koçi Beyi'in eseri Osmanlı toplum ve devletinin hem önceden ne olduğu hem de kendi zamanında ne hale geldiğiyle ilgili ayrıntılar içeren tek metindir. Önceki yıllar için Koçi Bey Osmanlı devlet ve toplumunun, imparatorluğun en büyük başarılarının gerçekleştiği dönemde mevcut olduğunu düşündüğü bir manzarasını çizer ve bunu yaparken de bir zamanlar değişik sınıflar için makbul davranış kodlarını dikte eden kurallar, düzenlemeler ve simgelere başvurur.

Koçi Bey, kendi devrinin devlet ve toplumunun oldukça kapsamlı bir görüntüsünü sunarken, anlatımına döneminden ayrıntılar, belli tarihler, şahıslar ve olaylar da ekleyerek modern tarihçinin işini bir başka açıdan daha kolaylaştırmaktadır. Koçi Bey'in bakış açısından kendi dönemi, risalesinin ilk bölümünde ana hatlarını verdiği uygulamaların ihlal edilmesi ve hatta bütünüyle bozulmasıyla karakterize edilmiştir. Bu değişmeler konusundaki değerlendirmeleri genellemeler şeklinde dile getirmiştir: onun dönemi *nizam-ı âlem*in bozulduğu bir devri temsil etmektedir. (Osmanlı edebi ve siyasi metinlerinde geçen

"nizam-ı âlem" Osmanlı dünyasını temsil ve ifade etmektedir).

Koçi Bey'in birbiriyle tezat teşkil eden tarihsel ve ideal yapılarını, nasihatname türünün daha evvelki ve sonraki örneklerinin sunduğu ayrıntılarla desteklemek mümkündür. Bunu yaparken, söz konusu süreçte değinilen her örneğin kendine özgü niteliğinin bir bakıma tahrifine ve bulanıklaşmasına yol açabileceği unutulmamalıdır.[35] Söz konusu metinlerin aslında yönetici elit içindeki mücadeleyi

35 Doğrudan ya da dolaylı bir şekilde *nasihatname* literatürünü gerilemenin bir belirtisi olarak ele alan yirminci yüzyıl araştırmacıları üç kuşağa ayrılabilir. Walter Livingston Wright ve özellikle *Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Ottoman Statecraft, The Book of Counsel for Vezirs and Governors, Nas'ih ül-vüzera ve'l-ümera* (Princeton: Princeton University Press, 1935) başlıklı yayını, ve Bernard Lewis'in "Ottoman Observers of Decline", ve *The Emergence of Modern Turkey*, (Londra: 1976) başlıklı eserleri birinci kuşağı temsil ederler. İkinci kuşak, İ. Metin Kunt ve bir dereceye kadar en son yayını *Politics of Piety: the Ottoman Ulema in Post-classical Age 1600-1800* (Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1988) ile Madeline C. Zilfi tarafından temsil edilir. Kunt'un çalışmasını ayrıntılı olarak "Review Article of The Sultan's Servants"'da incelemiştim. Üçüncü Kuşak, çoğunluğu alana yeni giren genç akademisyenlerden oluşur. Onlar, özellikle gerileme veya normların ortadan kalkmasına ilişkin olan *nasihatname* yazınının önermelerini veri olarak kabul etmeye meyilliler; sonra, arşiv araştırmasıyla bu önermelerin tarihsel doğruluğunu sınayıp, bunların ışığında kendi tarihsel anlatılarını değiştirirler. Örneğin, Linda Darling, arşiv belgelerinin anlamını açıklamak için bir nasihatname yazarının çalışmasından eleştirel olmayan bir şekilde ayrıntılar kullanır. "Ottoman Salary Registers as a Source for Economic and Social History", *The Turkish Studies Association Bulletin*, 14/1 (Bahar 1990) s. 13-34.

Daha önce yazılmış bir arşiv kaynağının anlamını açıklamak için nasihatname gibi kronolojik olarak daha geç tarihli bir kaynağa dönmenin ortaya koyduğu metodolojik sorun açıktır. Bu kaynaklar sadece farklı zamanların değil, aynı zamanda farklı toplumsal bağlamların ürünüdür. Koçi Bey'in *Risale*'sinde gösterildiği gibi, onyedinci yüzyılda hüküm süren şartların anlaşılması, onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllarda hâkim olan *sipahi* ayrıcalıklarını ve sorumluluklarını gösteren protokollerin anlamını açıklayamaz. Bu iki ayrı kanıt öbeğini, çarpıtılmış kullanımlarının önüne geçebilecek bir şekilde kullanmanın bir yöntemi vardır. Bu, arşiv ve nasihatname kaynaklarının ortaya çıktıkları süreçlerin ayrı ayrı hipotezleştirilmesini gerekli kılar.

Darling'in "metodu" bir icat değil: onbeşinci yüzyılda Fatih Sultan Mehmed ve onaltıncı yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman döneminde çıkarılan *kanunnameler* 1911 yılında yeniden yayınlandığında, onbeşinci ve onaltıncı

temsil eden birer siyasi risale oldukları önermesinden hareketle, bu türün her bir örneğini belli tarihsel faktörlerin ürünü olarak ele alacak bir metodolojiye duyulan ihtiyacı vurgulayacağım. Koçi Bey zamanının nasihatname metinlerinin yakından tahlili araştırmacıya, daha sonraki, özellikle de onsekizinci yüzyılın başlarında yaşayan yazarların sunduklarıyla karşılaştırıp kıyaslayabilecekleri sentetik bir resim sunabilir.

Yirminci yüzyıl tarihçileri, maalesef onaltıncı ve onyedinci yüzyıl yazarlarını, Osmanlı dünyasındaki koşullar üzerine sundukları bazı görüş ve tespitlerinin tartışmasız kanıtı olarak sunmaktadırlar. Koçi Bey gibi yazarların düşünceleri, yirminci yüzyılda kaleme alınmış birçok bilimsel çalışmada halen de görülen Osmanlı İmparatorluğu'na dair resmin kaynağını teşkil etmektedir. Sonuç olarak, günümüz araştırmacıları kendilerinden beklenmeyecek bir

---

yüzyıla ait bu kanunnamelerin editörü, bu kanunnamelerdeki kavramları ve terimleri açıklamak için onyedinci yüzyılın ilk yarısına ait bir nasihatnameye bakmıştır. İlk bilimsel Osmanlı tarihi dergisinde yazmasına rağmen, kanunnamelerin editörü bunları basmaktaki bilimsel amacını ideolojik bir maksata tabi kılmıştır. Bu maksat yeni bir Türk kimliği yaratmaktı. Bu tartışma için bkz. Abou-El-Haj, "Power and Social Order: The Uses of the *Kanun*".

Osmanlı çalışmaları alanındaki yeni yazarların bir çoğu daha geniş Ortadoğu çalışmalarında bulunan eğilimi sergilerler. Örneğin politik ekonomi veya modernleşme gibi tartışılan söylemleri genellikle bir formüle dönüştürürler. Belgesel kanıtların ortaya çıktığı tarihsel çerçeveyi yeniden kurmak yerine, kullanılan kuramı test etmek için gerçekten rastgele seçtikleri kanıtları kuramın yapısına yayarlar. Sonuç, keyfi olarak yapıya bağlı olan kanıtlara dayanan durağan ve tek yönlü tarihsel bir resimdir. Belgelerin üretildiği toplumsal sürecin karmaşıklığının kanıtı, gözardı ettikleri arşiv kaynaklarının yığınları altında kalır.

Cornell Fleischer, Osmanlıların en erken *nasihatname* kullanımlarına bir yer ve zaman tayin eder. Bkz. "From Şehzade Korkud to Mustafa Ali: Cultural Origins of the Ottoman Nasihatname", Third International Congress on the Social and Economic History of Turkey, Princeton, New Jersey, Ağustos 1983'de sunulmuş bildiri. Yayınlanmasından önce çalışmasını görmeme izin verdiği için kendisine teşekkür ederim.

tutumla Osmanlı devlet ve toplumunu yalnızca katı ve değişmez olarak görmekle kalmayıp, aynı zamanda esas itibariyle değişmeye kapalı bir yapı olarak ele almaktadırlar. Bir açıdan bakıldığında, yirminci yüzyıl tarihçileri kendi kaynaklarının kurbanı, ama elbette ki gönüllü kurbanları olmaktadırlar, zira Osmanlı toplumuna dair nasihatname yazarlarının sunduğu durağan imge ondokuz ve yirminci yüzyıl bağlamındaki siyasi görüşlere çok uygun bir zemin hazırlamaktadır. Bu açıdan bakıldığında, her kuşağın kendi tarihini yazdığı kesinlikle doğrudur.

Nasihatname literatürünün yanlış kullanılması ve yanlış yorumlanması olarak nitelendirebileceğim bu tutumun önemli bir örneği, onaltıncı yüzyıl sonlarında Mustafa Ali'nin, onyedinci yüzyılda da Koçi Bey'in yaptığı değerlendirmelerin hiç sorgulanmadan Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü için kanıt olarak kullanılmasıdır.[36] Yirminci yüzyıl tarihçileri bu metinleri gerçekte olduğu gibi, yani yönetici elit içi mücadeleyi yansıtan partizan ve siyasi metinler olarak ele almaktan çekinmektedirler. Bu metinlerde içkin bazı kanıtlar ve onların kaleme alınma nedenlerinin analizi yoluyla, devlet ve toplumla ilgili normların katılığını değil, tam aksine esnekliğini ortaya koymanın mümkün olduğunu söylemek istiyorum. En azından, yakından bakıldığında, önceki dönemlerde istisnai değişme olarak görülenin, onyedinci yüzyılın sonuna gelindiğinde egemen durumu temsil ettiği ortaya çıkacaktır. Değişmeyi ortaya koymak için yalnızca dönemin Osmanlı yazarlarınca resmedilen fotoğrafın incelenmesi değil, aynı zamanda söz konusu dönemin tarihsel gerçeklerinin yeniden inşa edilmesi de gerekmektedir. Ancak bugünkü durumda, onaltı ve onyedinci yüzyıl Osmanlı siyasi metinleriyle ilgili çalışmaların dönemin Osmanlı toplumsal ve ekonomik ya-

36 *Das Asafname des Lutfi Pascha*, nach den Handschriften zu Wien, Dresden und Konstantinopel, yay. ve çev. Rudolf Tschudi, Berlin, Mayer& Müller, 1910.

pısı üzerine yapılan çalışmalardan neredeyse tamamen kopuk bir şekilde yürütüldüğü görülmektedir. Nasihatnamelerin daha eleştirel bir değerlendirmesi ancak bu yapay ayrışmanın ortadan kalkmasıyla mümkün olacaktır.

IV.

Burada ele alınan nasihatname örneklerinin hemen tamamının ortak bir özelliği vardır: hepsi *adâb*ı, yani "nasıl olmalı / yapmalı?"yı öğretirler. Örneğin, sultanların nasıl davranması gerektiğini öğreten *adâb-ı salâtin* adlı metinler vardır. Diğerleri *adâb-ı kavanin* olarak adlandırılırlar; bu deyim *kanun*ların, kuralların nasıl okunması, anlaşılması ve uygulanması gerektiğini ifade eder. Dolayısıyla, yazarların, çalışmalarının pratik yönünü vurguladıkları görülüyor. Açıktır ki, nasihatnameler esas itibariyle herhangi bir tarihsel gerçeği ya da siyasi felsefeyi dile getirmekten çok bir hal ve hareket kılavuzu olarak kaleme alınmışlardır. Aynı zamanda, bu eserlerin yazarları muhtemelen Abbasi ve sonraki dönemlerin saray adâbına dair literatüre belli belirsiz göndermeler yapıyorlardı. Nihayette, birçok nasihatname yazarının bizzat kendisi Osmanlı bürokrasisinin mensubuydu ve dolayısıyla muhtemelen ortaçağlardaki seleflerinin yazı kültürlerine aşinaydılar.

Nasihat literatürünün iki boyutunun açığa çıkarılması gerekmektedir. Her şeyden önce, literatürde hemen her zaman yazının kaleme alındığı dönemde tahtta olan sultanı zikrediyor gibi görünse de, belli dönemlerde hükümdar teriminin çok geniş kapsamlı kullanıldığının ve yaptırım gücüne sahip olan herkesi kapsadığının belirtilmesi gerekir. Bu terim bir yaptırım gücüne sahip olan herkesi ifade ediyordu. Dahası, söz konusu literatür onyedinci yüzyılın büyük bir bölümünde Osmanlı sultanlarının durumunda olduğu gibi, hanedandan hükümdarın gerçekte yönetmediği, sadece öylesine tahtta oturduğu anlarda bile tekrar tekrar

üretilmiştir. Çok büyük bir ihtimalle onyedinci yüzyılda üretilen bazı nasihatname kitapları yönetici elite hitaben yazılmış olup, onlara kılavuzluk yaparak ellerindeki gücü en iyi nasıl kullanacakları konusunda tavsiyelerde bulunmayı amaçlamıştır.

Nasihatname literatürünün bir ikinci ve günümüz araştırmacılarını önemli bir yanlış anlamaya sevkeden boyutu, bu nasihatnamelerin hikmetinin kendinden menkul niteliğidir. Bu metinleri yayınlayan ya da çeviren günümüz araştırmacılarının çoğu bu yazılarda dile getirilen iddiaların sadece lafzına bakmışlardır. Herhangi bir nasihatnamenin üretildiği özel bağlamı ortaya koyacak bir yorumcuya nadiren rastlanmaktadır. Sonuç olarak, bu zamana kadarki araştırmacıların büyük çoğunluğu, nasihatnamelerin çoğunlukla bir kişinin sesi, düşüncesi ve siyasi görüşünü, hatta daha da önemlisi, yönetici elit içinde iktidar mücadelesini kaybeden bazı unsurların konumunu yansıttığını görememişlerdir. Bu anlamda günümüz araştırmaları, okuyucularının, nasihatname literatürünü dönemin hükümdarının politikalarında ona yol gösteren tasarılar olarak düşünmesine yol açıp, onları yanıltmışlardır. Bu literatür, onun ortaya çıkışına yol açan tarihsel bağlamı hesaba katmadan yeniden üretildiğinde, okuyucu, nasihatname yazarlarının tıpkı modern beş yıllık planlarda olduğu türden bir reform programı formüle etmek amacıyla yazdıklarına inandırılmaktadır. Nasihatnameleri, birer nasihat el kitabı ya da reform çağrısı olmaktan çok, birer polemik, bazen de birer protesto risalesi olarak değerlendirmek gerekir.

Nasihatnâme literatürünün incelenmesine dair önerdiğim yaklaşım, onyedinci yüzyılda Mısırlı bir *âlim*in, el-Khafaji'nin Osmanlı toplumu ve yönetimi üzerine kaleme aldığı eleştirel gözlemlerinde kısmen dile getirilmiştir. 1650 civarında ölen el-Khafaji'nin (biyografisi için bkz. Ek D), İstanbul'daki elit sınıfı sınırsız bir düşmanlıkla resme-

derek suçlaması, kendisinin şahsi talihi gözönüne alındığında anlaşılır hale gelmektedir. Khafaji kariyer amacıyla Osmanlı başkentine gelmiş, ancak oradaki iyi talihi kısa sürmüştür. İstanbul'da yerleştiği anda, taşra elitinin yükselme imkanları ve toplumsal hareketliliğin sınırlı olduğunu farketmiştir. Dolayısıyla, yüksek *ilmiye* kariyerinin ilk basamaklarından daha yukarıya çıkamamıştır. Khafaji umduğunu ya da hakettiğini düşündüğü mevkiyi elde edememiş ve kendini memleketinde (Mısır) sürgünde ve tabi ki şahsi hüsran ve hayal kırıklığının müsebbibi olarak gördüğü memurlara yönelik büyük bir kinle dolu olarak bulmuştur. Büyük ihtimalle, onun pervasız anlatımı iyi niyetli bir reform çağrısından ziyade bir protestodan ibaretti.

Bu gibi örnekler bilimsel çalışmalarda nasıl yorumlanmaktadır? Belirtildiği üzere, yirminci yüzyılın çoğu bilim adamları nasihatname literatürünü kelimesi kelimesine, dönemin siyaset ve toplumunu betimleyen metinler olarak ele almakta, ve dönemin Osmanlı yazarlarının gözlemlerini olduğu gibi kabul etmektedirler. Kimileri, nasihatnamelerde dile getirilen normlardaki değişmeyi geleneksel toplumsal sistemin çözülüşünün bir göstergesi olarak ele almaktadır. Dahası, yirminci yüzyıl bilim adamları nasihatname yazarlarının betimlediği bir takım sorunları geçici aksaklıklar olarak da görmemektedirler. Onların bakış açısından, evvelki yazarların anlattıkları toplumsal ve siyasi bir projenin tamamının sürekli ve kaçınılmaz çözülüşünün bir tasviri haline bürünmektedir. Osmanlı devlet ve toplumunun yirminci yüzyılın başlarına kadar devam etmiş olması gibi rahatsız edici bir gerçeğe yeterince dikkat edilmemektedir.

Nasihatname yazarları kendi gözlem ve analizlerinin tarihsel gerçeği yansıttığı iddiasındadırlar. Gerçekliğe tamamen bağlı olduklarını kanıtlamak amacıyla, ihtişamlı bir geçmiş ile belirsizlik içindeki kendi dönemleri arasında bir dönüm noktası olarak kabul ettikleri belli bir tarihi ya

da saltanat dönemini zikretme hususunda daima titizlik göstermişlerdir. Çoğunlukla seçilen tarih onaltıncı yüzyılın son yıllarına, örneğin Hicri 996 (1588) ya da 1000'e (1591-92) denk düşmekte, ya da Kanuni Süleyman'ın bütün saltanatı böyle bir dönüm noktası olarak ele alınmaktadır. Nasihatname yazarlarının çoğunun sınırlı ve kesinlikle pratik maksatları dikkate alındığında, onlara, ister hafızada yaşayan geçmişin isterse kendi dönemlerinin gerçek toplumsal, siyasi ve ekonomik manzarasını yeniden üretmek hususunda allâme yeteneği bahşetmek pek akla yakın gelmiyor. En iyi halde, bu yazarların resmettikleri manzaranın hayli seçmeci olduğunu iddia etmekte bir sakınca yoktur. Kaynakların yakından bir okuması bazı durumlarda anlatıların, özellikle ve açıklıkla yazarların sosyoekonomik ve siyasi tarafgirlikleriyle bezenmiş kurmacalar olduğunu ortaya sermektedir. Diğer kimi durumlarda ise, çizilen imajlar açıkça sahteciliğin sınırlarında dolaşmakta, temennileri, beyhûde umutları, ya da şahsi ıstıraplarını dile getirmektedir. Diğer bir deyişle, nasihatnameler belli siyasi planları geliştirmek amacıyla tasarlanmış, ya da yazarlarının ister bir sınıf isterse bireyler olarak yeniden iktidar ve imtiyaz kazanmasını hedefleyen ideolojik risaleler olarak görülebilirler. Risaleler, kimi durumlarda da belli bir dönemde iktidar sahibi olan bazı insanların bu gücü meşru bir şekilde kullandıklarını, dolayısıyla mevkilerini muhafaza etmeleri gerektiğini göstermek için de yazılmış olabilirler. Onaltıncı yüzyılda *Asafname*'yi yazan eski veziriazam Lütfi Paşa bu tarzın bir örneği olarak görünüyor. Lütfi Paşa bizzat iktidara gelme arzusunu duymayabilirdi, ancak öyle olsa bile, kendisini görevinden ayrılmaya zorlayan kişileri suçlamaktadır.[37]

37 Burada ve başka yerlerde *nasihatname* yazınının Osmanlı çalışmalarında ele alınma yollarını inceledim ve bu kaynağın daha verimli bir şekilde nasıl kullanılabileceğini önerdi. Benim yaklaşımım bu tür tarihsel malzemenin

Kendi dönemini yansıtan Mustafa Ali (1541-1600), liyakat, yetenek, deneyim ya da bilgeliğin prestijli ve yüksek gelirli mevkilere atanmanın temelini oluşturduğunu belirttiği eski standartların yok oluşuna hayıflanmaktadır. Bazı çağdaşlarının prestij, servet ve kariyerlerinin liyakat ve yetenekleri sayesinde değil nüfuz, yani *intisap* yoluyla yükseldiğini belirtmektedir. *İntisap* özellikle sultanın şahsi maiyeti ya da hanedanın gözdelerinin kapı halkı için söz konusuydu. Dolayısıyla Ali değişimi bozulmayla eş tutmaktadır. Aslında kendisi son kertede onaltıncı yüzyılın sonlarında Osmanlı toplumunda yaşanan sosyo-politik ve siyasi değişmelerle bağlantılı mücadelelerin tam ortasında kalakalmıştı. Her ne kadar bir yirminci yüzyıl okuyucusu, Ali'nin Osmanlı toplumundaki bozulmayı ortaya koyduğu ve Osmanlı'nın gücünün azaldığına dikkat çektiği (ki bunu Koçi Bey daha güçlü bir şekilde gündeme getirmiştir) hususunda hemfikir olsa bile, onun görüşlerinin nesnel tarihsel gerçeği yansıttığı türünden bir yanlışa düşmeme konusunda dikkatli olmalıdır. Ali sade bir gözlemci değildi, aynı zamanda, kınadığı olayların hayal kırıklığına uğramış bir katılımcısı idi; ve kendi dünyası etrafındaki değişmeleri betimlerken bizzat kendisinin bir kenara itilişini tasvir eder gibidir. Her ne kadar denemiş olsa bile, kendisinin neden yükselemediğini, sahip olduğu yetenekler ve deneyimle çoktan hakettiğini düşündüğü bol gelirli mevkiler, şeref ve prestiji neden elde edemediğini anlayamamış gibi görünüyor. Cornell Fleischer, tam da Ali'nin kariyerini yükseltmeye çalıştığı sıralarda, genişleyen Osmanlı bürokrasisinin tayin ve yükselmelerle ilgili kuralları nasıl geliştirdiğini göstermeye çalışmıştır. Söz konusu kuralların, Kanuni Süleyman dönemi ortalarında var olan medrese

---

kanıt olarak kullanılabileceği biçimleri tanımlamak üzerinde yoğunlaşır. Özellikle onaltıncı yüzyıl için Cornell Fleischer'ın çalışmasına bkz. *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, The Historian Mustafa Ali (1541-1600)*, Princeton, Princeton University Press, 1986.

sisteminin bir ürünü olan Ali'nin umduğundan farklı olduğu anlaşılmaktadır. Kuşkusuz ki Ali deneyimli bir bürokrat ve çevresinde olup bitenlerin sağlam bir gözlemcisiydi; buna rağmen, bir kişinin şahsi ve siyasi yaşamının doğrudan etkilendiği bir zamanda, değişmenin genel niteliğini ve boyutlarını algılaması, değerlendirmesi kolay değildir. Dahası, Âli kendi hüsranını ve kenara itilişini özgün bir şahsi üslupla dile getirmiş olsa da, kendisi hiçbir şekilde bu durumun tek örneği değildi. Gerçekten de, mesela "kaybedenlerin bakış açısından" yazan Koçi Bey ve Khafaji gibi başkaları da aynı durumdaydılar.

Her üç yazar da -Âli,'Koçi Bey ve Khafaji- mevcut düzenden memnun değildiler. Âli ve Koçi Bey memnuniyetsizliklerini, karizmatik lider özelliğine sahip, dolayısıyla merkezde aktif ve dinamik bir rol oynayacak hükümdarların geri dönmesine yönelik umutlarını belirterek dile getirmekteydiler. Her iki yazar da hanedanı, *vükela* ve *nüdema*ya yetki dağıttıkları için eleştirmekte, hanedan yakınlarını kendi adlarına aşırı güç kazanıp, bu konumlarını kendi maiyetlerindeki kişilerin geçmiş kuralları (kanun, adab) hiçe sayarak önemli kamu görevlerine getirilmesi için kullanmakla itham etmekteydiler. Hatta, Koçi Bey değişim karşısındaki mutsuzluğunu dile getirmekte o derece ileri gider ki, feodal *sipahi*lerin egemen askeri güç olduğu devirlere geri dönülmesi gerektiğini söyler. O, sipahilerin, *kapı kulları* lehine değişen güç dengesini yeniden sağlayacağına inanmaktaydı.

Nasihatname türünün diğer birçok örneğinde olduğu gibi, Ali hükümdara kendi gördüğü şekliyle gerçeği anlatma gibi etik bir sorumluluktan hareketle tavsiyelerde bulunduğunu ileri sürmektedir. Dolayısıyla, sultanın iyiliğini isteyenlere, "onun gören gözü" olmalarını ("ve yekünü lehü 'aynen nezira", *Kur'an*: 7v) nasihat etmekte ve "tavsiyeleriyle sultana yardım etmenin herkesin görevi" olduğunu ("fehakun 'ala cem'iü'l-vara en yemudu's-Sultan bi'lmüna-

sahat", *Kur'an*: 7r) söylemektedir.[38] Âli, her bir bireyin sultana nasihat etmekle yükümlü olduğu prensibini zikrederek, kendisinin kişisel bir yarar gözetmediğini iddia eder. Öte yandan, risalesinin daha başında, düzen ve adaletin süregitmesi için gerekli olan dört temel hususu sıralar. Dördüncü husus, haksız yere bizzat kendisinin de başına geldiğini söylediği bir dizi felaket ve adaletsizliği içerir. Eğer okuyucu Ali'nin kendi formülasyonunu kabul edecek olursa, bu durumda, dünyada eşitlik ve adaletin yeniden tesisi ancak onun yüksek bir göreve atanmasına bağlı olacaktır. (Cornell Fleischer, özel bir görüşmemizde, bu yoruma katılmadığını, Ali'nin burada, kaybedecek hiç bir şeyi olmadığını değil, doğruyu söylemekten korkmadığını belirtmeye çalıştığını belirtmiştir. Her halü karda, Fleischer'in alternatif yorumu, dünya nizamının bozuluşunu ortaya koymak için, Ali'nin, kendi başına gelen talihsizlikleri kullanışının önemini hesaba katmamaktadır).

V.

Sistematik olarak söylenecek olursa, Koçi Bey'in ideal devlet ve toplum imgesi, kendisinin ideolojik ve siyasi süzgecinden görülebildiği kadarıyla, aşağıdaki özelliklere sahiptir (ki bunların bir kısmını Ali de paylaşmaktadır):

> Sultan Osmanlı hanedanının bir filizidir ve merdivenin tepesinde bulunur. Liderliğinin başlıca belirtisi olan bir karizmaya sahiptir; memleket meselelerini merkezden ve yetkiyi kimseye devretmeden bizzat idare eder. (Aşağıda Ek B'de, Koçi Bey'in *Risale*'sinde

38 Bir örnekte Âli der ki: "ve yekûnü lehü 'aynen nazira...(7v)" (onlar hükümdar için gören bir göz olacaklar) ve "fahakun 'ala cemiü'l-vara an yemudü's-sultan bi'l-münasahat(7r)" (gerçekten Sultan'a öğütle yardım etmek herkesin üzerine düşen bir görevdir). Arapçadan çeviriler bana aittir; Türkçe alıntılar Ali'nin *Counsel*'ındandır, yay. Tietze.

üzerinde durulan temel hususların ayrıntılı bir taslağı verilmektedir).

Kamu hizmeti liyakat üzerine kuruludur. Atamalar da kamu hizmetinin standartlarına göre yapılır ve tecrübeye dayanır. Gerekçesiz azil hoşgörülmez. Çoğu atamalar uzun süreli ya da yaşam boyu kaydıyla yapılmalıdır, çünkü toplumun çoğu katmanında görev yapan memurların etkin hizmeti, görevin babadan oğula geçişini de ima edecek uzun süreli bir atamayla sağlanır. Burada dile getirilen erken modern liyakat sistemi kapalı bir modeldir ve toplumun yalnızca belli bir kesimi için söz konusudur. Teoride bu sistem toplumsal hareketliliğe, ancak en asgari derecede izin vermektedir.

Görev verilen veziriazamlar hükümdar katı da dahil olmak üzere her türlü dış müdaheleden uzak kalmalıdırlar. Veziriazam sultana doğrudan ulaşabilmeli ve onunla arasında geçen her şey gizli kalmalıdır. Hiç kimseyle, hatta diğer vezirlerle bile paylaşılmamalıdır. Feodal bir sistem sayesinde ayakta duran sipahi sınıfı sultanın sağ kolu olarak hizmet etmelidir. Sipahi olarak atananlara o kadar uzun dönemler için zeamet ve timarlar verilir ki, atamalar neredeyse tevarüs edilir hale gelir. Bu tür feodal atamaların babadan oğula ya da en yakın akrabaya geçmesi beklenir. Böylesi bir yapı en uygun *tevarüs edilebilir, askeri* ve *feodal* olarak tanımlanabilir.

Koçi Bey *kul* sınıfını (yeniçeriler de dahil olmak üzere, düzenli ordu) tanımlar, bu birlikler için yapılacak asker devşirmenin kurallarını sıralar, bu sınıf mensuplarına ödenecek maaş, yani *ulufe* miktarlarını belirtir ve söz konusu maaş için kullanılacak kaynakları bir bir sayar. Sipahi sınıfının aksine, *kulların* siyasi rolleri sınırlı ve kısıtlı olup, işlevleri tamamen araçsal bir mertebeye indirilmiştir. Koçi Bey, uzun dönemli atamalarla memnun edildikleri takdirde sipahilerin sadakatlerinin kulların denetlenmesi husu-

sundaki yeteneklerinde kendini gösterdiğini ileri sürer. Gelecekleri garanti altına alındığı müddetçe sipahilerin, İslam topraklarının genişletilmesi yolunda girişilen savaşlarda tekrar öncü kuvvet haline gelmeleri beklenebilir. Sipahilerin, kendileri de bizzat halk tabakası içinden (reaya) geldikleri için, vergi ödeyen tebaanın menfaatleri hilafına bir tavır içine girmeleri pek olası değildir. Koçi Bey açıkça sipahilerin reaya kökenli olduğunu ileri sürmektedir; burada bir zamanlar vergi yükümlüsü konumundan askeri ve memur sınıfına geçişin gerçekten mümkün olduğu ima edilmektedir. Koçi Bey reaya için böyle bir geçişi uygun gördüğünü söylememekte, daha ziyade, sipahi ile kulları karşı karşıya getirerek, kulların köylünün kaygılarından çok uzak olduğunu, dolayısıyla vergi ödeyen tebaanın sırtına tahammülü güç yükler getirme eğiliminde olduklarını belirtmeye çalışmaktadır.

Ulema takımı da sipahiye çok benzer bir şekilde yaklaşılan bir sınıfı oluşturmaktadır. Onlar da görevlerine neredeyse yaşam boyu atanırlar. Her ne kadar *saygın bir eğitimi (cursus honorum)* başarıyla tamamlamış olmak istenmekteyse de, görevlerinin miras bırakılması sağlanmıştır. Aynı zamanda liyakat ve hizmet, atama ve yükselmelerde gözönünde bulundurulan diğer iki önemli kriterdir. Miras hakları ile liyakat ve deneyim hususundaki ısrarın bir arada düşünülmesi, yerleşik yönetici sınıfa kamu hizmetleri alanında bir tekel kurma hakkı vermektedir.

Bu üç sınıf -sipahi, kul ve ulema- politik alana katılmasına izin verilen toplumu oluşturmaktadır. Her sınıfın mensupları kendi yerlerini bilmekte ve kendi sınıflarının *resm* ve adabına uymaktadırlar. Bir sınıftan diğerine geçiş yasaklanmıştır.

Koçi Bey, kamu hizmeti veren insanların esas olarak etik ve uhrevi kaygılarla hareket ettiklerini varsayar. Devlet adamları ile memurların yükselmesini sağlayan ve onlara kamusal sorumluluklarını yerine getirmelerinde kıla-

vuzluk eden işte bu deruni niteliklerdir. Koçi Bey'in modeli yakından incelendiğinde, söz konusu etik ve uhrevi kaygıların hemen arkasında Osmanlı siyasi sınıfının yerleşik mensuplarının kendi menfaatlerinin yattığı anlaşılır: Uzun süreli görevlendirme ve (ilke olarak düzenli kapı kulu ordusu hariç) uygulamada neredeyse bütün sınıflar için geçerli olan, görevin bizzat kendisi değilse bile, atamalara eşlik eden maddi gelirin ve emlakın babadan oğula geçmesi. Bu sınıflara mensup biri ancak mevcut kuralları açıkça ihlal etmesi durumunda görevden alınabilir. "Haklı bir gerekçeyle" görevden alma, konumun kaybedilmesi anlamına geliyorsa da, Koçi Bey bu durumda dahi azledilen kişinin oğullarının o mevki ve mali desteğin mirasçısı olması gerektiğini önerir, çünkü sadakat, ancak söz konusu miras haklarının sağladığı yararların sürekliliğiyle sağlanır.

Toplumsal yapının değişik unsurları merkeziyetçi bir yönetim sistemini oluşturur. Sultan, toplum, siyaset ve ekonomideki önceden tanımlanmış yerleri tekellerinde bulunduran aristokrasilerden oluşmuş bir hiyararşi piramidinin tepesinde oturur. Sistem içinde atanmış bir kimse resmi görevlerini kendiliğinden, neredeyse doğal bir dürtüyle yerine getirir. Temel motivasyonları etik ve ahlakidir. Sadece değişik mertebeleri ve belli kariyer çizgisini katetmiş olan deneyimli kişiler kamu hizmetine atanırlar. Bütün bu koşulların temelinde, Osmanlı devlet yöneticilerinin, liyakat esasına dayandığı düşünülen ortak bir "yüksek" kültürün parçası oldukları varsayımı yatmaktadır. Yüksek kültür, kişinin mensup olduğu sınıfa bağlı olarak farklı yerlerde kazanılabilir. Ulema için yüksek kültürün kazanıldığı yer medresedir. Geriye kalanlar için etkili bürokratların konaklarındaki edebi *meclis*ler ve *derviş* tekkeleri benzer işlev görürler. Ama, en önemlisi, yüksek kültürün kazanıldığı en özel kurum sultanın sarayıdır. Bununla birlikte, bu kültürün ilk nerede kazanıldığına bakılmaksızın, önemli olan bunun kazanılmış olmasıdır ve bu donanım li-

yakat yolunun eşiğini oluşturmaktadır. Koçi Bey'in yalnızca bir süre bir başka kralın hizmetinde bulunmuş yabancıların Osmanlı siyasi sınıfına dahil olabilmesi konusundaki ısrarını, belki de onların yabancı olmalarından ileri gelen kusurlarının, ancak bu yüksek kültürü edinmiş olmakla telafi edilebileceği şeklinde yorumlamak mümkündür.

Her sınıf esas olarak kendi kendini yönetir ve hareket özerkliğine sahiptir. Örneğin, kendi sınıflarının kanun ve kurallarını ihlal eden mensuplarını cezalandırmak her sınıfın yüksek kademeli yöneticilerinin görevidir. Boş mevkilere seçim, sarayın ve hatta veziriazamın hükmünü iptal etmemesi gereken sultanın müdahalesi dışında, tamamen içeriden yapılmaktadır.

Koçi Bey'in gözünden bakıldığında, bu dünya gerçekten de bir erken modern dönem bürokratının rüyasının gerçekleşmesini ifade ediyordu: Her şey nizam ve kurallara uygun şekilde olması gereken yerde ve bir kere uygulamaya geçtiğinde önceden kestirilemeyen hiçbir aksaklığa meydan vermeden mükemmelen işleyen bir sistem. Bu, ödüllendirme ve terfilerin dolaysız etkiler yerine devlet ya da sınıf temelli liyakat ya da deneyime dayalı olarak gerçekleştiği merkeziyetçi bir devlettir. Toplumsal, ekonomik ve mesleki sistem muhafaza edildiği sürece (ve bir alanda yetişmiş kişiler başka bir alana geçmediği müddetçe), her şey yolundadır ve dünya nizamına bir halel gelmez. (Koçi Bey'in tasarladığı devlet ve toplum modeli, ortaçağ ve erken modern dönemde Avrupalı yazarların kendi dönemlerindeki sınıflar sistemi (estate system) ile ilgili inşa ettikleri resim ile ortak özelliklere sahiptir).[39]

Sohbet arkadaşları *devlet-i aliyye*'nin yönetiminde imparatorluk danışmanı haline geldiği ve köylüler (reaya) askeri sınıfa intisap etmeye kalkıştığında sıkıntı başgösterir ve erken modern dönemin Osmanlı sistemi bozulur. Ger-

39 Krş. George Duby, *Les Trois ordres ou l'imaginaire du feodalisme*, Paris, Gallimard, 1978.

çek dünya nizamı herkesin kendi yerini ve işlevini bilmesine, o sınırlar içinde kalmasına ve toplumsal hareketlilik yönünde bir arzu ve ihtirasa kapılmamasına bağlıdır. Zaten asgari düzeyin üstündeki toplumsal hareketliliğe de müsamaha edilmez. Osmanlı siyasal sınıflarının ideal işleyişi konusunda Koçi Bey'in yazdıklarından çıkan resim işte budur.

Bütün nasihatnameler yönetici sınıfı oluşturan zümreler hakkında uzun tartışma ve betimlemeler içermesine karşın, söz tamamen olumsuz resmedilen köylülere *(reaya)* geldiğinde birbiriyle uyumlu bir şekilde kısa bir değerlendirmeyle geçiştirilmiştir. Bütün yazarlar reayanın geleneksel sınırlar içinde tutulması ve dikkatle gözlenmesi gerektiği noktasında hemfikirdirler; onların toplumsal ayrımlar ve kuralların uygulanmasında devletin göstereceği esnekliği bir zayıflık belirtisi olarak algılamalarına izin verilmemelidir. Kanunlara karşı gösterilecek kayıtsızlık reayanın diğer sınıfların ayrıcalıklarına tecavüzüne ve kendilerini gerçekte diğer (daha üst) bir sınıfın mensubu gibi görüp ona göre hareket etmelerine yol açabilir. Reayanın *askeri* sınıfın alanına tecavüzü toplumsal, siyasi ve ekonomik alanlardaki mevcut karmaşanın nedenlerinden biri olarak görülmektedir. Dolayısıyla, reayanın yönetimi ve kontrolü hususunda gösterilen temkinlilik nasihatnamelerin hemen hemen tümünde görülen genel bir tavsiyedir.

Şurası da belirtilmelidir ki, bütün nasihatname yazarları yönetici sınıf mensubudurlar, dolayısıyla, yöneticiler üzerinde özellikle dururlar, çünkü nasihatname yazarlarının gözünde onlar toplumdaki en önemli unsurdurlar. Yazarlar reayanınkilerden çok daha fazla bir biçimde yönetici sınıfın görev ve yükümlülükleriyle davranış kurallarının tanımlanmasına yer ayırmışlar.

En azından Koçi Bey'in *Risale*'sinde, yazarın toplumsal idealleri bir zamanlar mevcut olan bir devlet ve toplumun aksisedası şeklinde sunulmuştur. Ancak Koçi Bey ve Ali,

sundukları modelin -neredeyse değişmeyen bir topluma egemen olan son derece merkeziyetçi bir otorite ile tanımlanan bir model- tarihselliği hususuna yaptıkları ısrarlı vurguya rağmen, aslında kendi idealleştirilmiş fantezilerini geçmişe yansıtmaktadırlar. Onların betimledikleri durumlar tarihte asla mevcut olmamıştır. Muhtemelen, Osmanlı tarihinin hiçbir döneminde Osmanlı sultanları bu metinlerin kendilerine atfettiği derecede mutlak iktidara sahip değildiler. Nasihatname yazarları muhtemelen okuyucularını, sultanların, imparatorluğun maddi kaynaklarının sömürülmesinde kendileriyle ittifak içinde bulunduğu yönetici elitleri dikkate almadan iktidarlarını yürüttüklerine inandırmak niyetindeydiler. Bilinen çok az sayıda toplumun bu şekilde işlediği gerçeği bir yana, hem sultan hem de yönetici elit bu ittifaktan o kadar çok yarar sağlamıştır ki, bu konuda nasihatnamelerin sunduğu hikâyelerdeki ideolojik tahrifat hemen göze çarpmaktadır.

Koçi Bey'in çizdiği tablo merkezden yönetilen bir toplum üzerinde tam kontrolü elinde bulunduran, sevk ve idare eden güçlü bir sultan tablosudur. Bununla birlikte, sipahiler ve ulema da neredeyse kuvvetli birer aristokrasi oluşturmaktadır. Bunlar, mensubu oldukları sınıfın kural ve nizâmlarına tâbi, kendi yasa ve tüzüklerine göre yönetilen, gerektiğinde görevlere tayin ve görevden azl işlerini kendileri yapan özerk sınıflardır. Koçi Bey'in farzettiği uyum ve denge yönündeki iddia ve umutlarının aksine, yönetici sınıfla köylüler arasında toplumsal çatışma ve yönetici sınıf mensupları arasında siyasi mücadele kaçınılmazdı. Ancak onbeşinci yüzyılın sonları ve onaltıncı yüzyılın başlarında bu çatışmalar en alt seviyede tutulmuştu, çünkü yönetici elit içinde bir uzlaşma söz konusuydu. Hanedan ve aristokrasinin değişik kademeleri arasında imparatorluğun nasıl yönetileceği konusunda bir mutabakat sağlanmıştı, dolayısıyla yönetici sınıf kendi iradesini toplumun geri kalanı üzerinde egemen kılmaya yetecek gücü

toplayabilecek durumdaydı. Bununla birlikte, Koçi Bey'in söyledikleri onaltıncı yüzyılın başları ve ortaları için bile geçerliliği şüpheli ifadelerdir. Daha Osmanlı İmparatorluğu'nun batı yönünde genişlediği ondört ve onbeşinci yüzyıllarda bile yönetici grup içinde ciddi gerilimler söz konusuydu. Osmanlı yönetici sınıfını yeniden teşkilatlandıran Fatih Sultan Mehmed'den (1451-1481) sonra, merkezin gözdeleri arasına dahil olmayı başaramayan eski elitler tepkilerini ortaya koymuş ve takip eden sultan II. Bayezid onların saygınlığını iade etmek zorunda kalmıştı. Kanuni Süleyman'ın saltanatı zamanında (1520-1566) oğulları arasında yaşanan mücadele yönetici sınıfın değişik kesimlerini de içine çekmiş ve onaltıncı yüzyıl zaman zaman Osmanlı-öncesi soylu Anadolu ailelerinin önderliğinde ortaya çıkan aşiret isyanlarıyla dolu olarak geçmiştir.

VI.

Koçi Bey, memurlara görevli bulundukları süre içinde özgürlük verilmesi gereğini risalesinde tekrar tekrar dile getirir. Koçi Bey ve Ali gibi yazarlar memuriyeti, belli işlevleri, prosedürleri ve kuralları olan sabit bir kurum olarak görmekte ısrar etmişler, dolayısıyla tartışmanın adab boyutu üzerinde özellikle durmuşlardır. Bir memuriyetin tamamen kâr amacıyla yapılan bir yatırıma dönüşebileceğini onların havsalası bile almazdı. En azından, onlar meseleyi böyle gördüklerini belirtmektedirler. Bununla birlikte, memuriyetin yalnızca onyedinci yüzyılda yani Koçi Bey zamanında değil, Ali'nin eserini kaleme aldığı onaltıncı yüzyılın sonlarında da bir gelir kaynağı olarak görüldüğü ileri sürülebilir. Dahası, onaltıncı yüzyıl başlarına ait liva kanunnamelerinden anlaşılacağı üzere, aynı şey sözde klasik dönem için de geçerlidir: Örneğin, kanunların ihlalinden doğan para cezaları *(cerayim)* sancak beyine ya da ihlalin vuku bulduğu timarın sahibi sipahiye gelir olarak tahsis

edilmiştir. Pazar fiyatları, ölçü ve tartıların teftişinden sorumlu *muhtesiplik*, onaltıncı yüzyıl başlarında bir memuriyetin nasıl bir gelir kaynağı olarak görüldüğünün mükemmel bir örneğini oluşturur. Diğer bir ifadeyle, nasihatname yazarlarının klasik dönem yorumları idealize edilmiş bir resmin geçmişe yansıtılmasından başka bir şey değildir.

VII.

Koçi Bey *Risale*'sinde döneminin devlet ve toplumunu betimlediğinde, "Sultanların ve Vezirlerin Statüleri" başlığı altında, hayati gördüğü iki hususa dikkat çekerek söze başlar: Yetki devri ve toplumsal sınıflar arasındaki sınır ve ayrımların belirsizleşmesi. Devlet işlerinin idaresinden elini eteğini çekmiş oldukları ve yetkilerini devrettikleri için sultanları suçlar. Daha da kötüsü, eş dost ve ahbaplarla saray gözdeleri sultanlara ulaşma yollarını tekellerine alarak yönetim işlevlerini ele geçirmişler, böylece veziriazamın otoritesini etkisiz kılmışlardır. Koçi Bey Hicri 982 (1574-75) yılını vezirlerin hareket özgürlüklerini kaybettikleri ve saray gözdelerinin siyasete egemen olmaya başladıkları tarih olarak verir. Bu andan itibaren, vezirler sarayın içindeki kliklerin mensuplarınca atanmaya başlanmışlar, sonunda veziriazamlar bu görevlerinde yalnızca çok kısa sürelerle kalabilmişlerdir.

Koçi Bey, tıpkı kendisinden önce Ali'de olduğu gibi, Osmanlı siyasi elitini oluşturan toplumsal sınıflar arasındaki farkılıkların belirsizleşmesi üzerine endişelerini dile getirmiştir. Söz konusu farklılığın çözülüşü özellikle vezirlerin, paşaların ve saray gözdelerinin maiyetlerine devlet hazinesinden *dirlik*ler tahsis edildiğinde kendini göstermektedir. Köyler ve mezraalar bir bütün olarak askerlere tahsis edilme yerine, saray mensupları için birer gelir kaynağına dönüştürülmüştür (özellikle hanedan mensubu kadın sultanlara *paşmaklık*, yüksek rütbeli memurlara, ekâ-

bire ise *arpalık* olarak verilmiştir).

Nasihatname yazarlarına göre, memuriyetin bir gelir kaynağı olarak saray gözdelerine ve diğerlerine verilmesinin en önemli sonucu, bu uygulamanın memuriyetin askeri boyutunun gözden düşmesine yol açmış olmasıdır. Onların gözünde zeamet ve timar sahipleri konumlarının gereği olan askeri yükümlülüklerini yerine getirecek bir yaşam sürdürmez oldular. Memuriyetler her zaman belli bir gelir kaynağına bağlanmamış olmasına rağmen, memuriyet peşinde koşma, yüksek bir kazanç kapısı ele geçirme yarışına dönüşmüştür. Memuriyete atama yapıldığında dahi elde edilen gelir, bir çok memurun artan harcamalarını karşılamakta yetersiz kalabilmekteydi. Memurlar daima ilave bir gelir kaynağı arayışı içinde olmuş, çoğunlukla bunu, üzerinde çok az bir kontrolün söz konusu olduğu açık arttırmaya kadar varan bir yöntemle elde etmiştir. İlave gelir kaynağı için ortaya sürecek yeterli parası olmayanlar için atama sistemi tam bir sahtekarlık, ahlaksız bir açgözlülük haline gelmiştir. Bununla birlikte, bu işin içindekiler, Koçi Bey, Ali ve onlar gibi düşünen diğerlerinin nasihatlerine aldırmaksızın, hakları olduğunu düşündükleri şeyi yapmaya devam ettiler.

Onaltıncı yüzyılın sonları ile onyedinci yüzyılda toplumsal farklılıklar daha az keskin bir hale gelmiştir; bu sınıfsal geçişkenliğin bir göstergesiydi. Koçi Bey ve Ali'ye göre, Osmanlı yönetici sınıfı içindeki artan geçişkenlik bir sınıfı diğerinden ayıran, günlük hayatın çeşitli veçhelerini düzenleyen kanunlar gibi, dışsal nişan ve sembollerin muhafazasının ihmal edilmesinde kendini göstermiştir. Bütün sınıfların mensuplarının at binip kılıç kuşandıkları görülmekteydi, ki bunlar bir zamanlar yalnızca üst sınıfların bir ayrıcalığıydı. Koçi Bey, eyalet askerlerinin Celali isyanları olarak bilinen toplumsal tepkilerini bile kanunların ihlaline bağlar. Açıktır ki, Koçi Bey'in bizzat kendisi geçmişten bilinen toplumsal farklılıkların çözülüşünün belirtilerini

gözlemekteydi.

Aşağıda Koçi Bey *Risale*'sinin, o dönemde devlet ve toplumsal sistemde yaşanan değişimler olarak sunduğu eğilimlerin bir özeti verilmiştir.

1. Yönetici elit arasında kazancın ve yükümlülüklerin paylaşılması hususunda evvelden var olan her türlü uzlaşma bozulmaktaydı. Buna kanıt olarak Koçi Bey, geçmişte olduğundan çok daha fazla açık uçlu bir sistem içinde mevki ve tayin için yaşanan şiddetli rekabeti göstermektedir. Aynı zamanda üst sınıflara doğru bir geçişkenlik ve toplumsal statü kaybı yaşanmaktaydı. Koçi Bey'in çizdiği evvelki devlet ve toplum düzeninde bir memuriyete atanma ve bir kişinin toplum içindeki yeri bir yandan veraset ve sınıf-içi liyakat, diğer yandan uzun süreli görevlendirmeyle belirlenirdi. Koçi Bey'in kendi zamanında ister sipahi, ister yeniçeri, isterse bir yönetici olsun, bir memuriyet ücret karşılığı tahsis edilir ve en yüksek parayı verene verilir, ya da nüfuz kullanılarak elde edilirdi. Memuriyet evvelden olduğu gibi bir işleve dönük olma niteliğini artık kaybetmiş ve belli bir sınıfsal aidiyete bakılmaksızın servet sahibi kişilere açılmıştı. Atamalar artık kısa süreler için yapılıyordu; bu gelirlerde bir azalma anlamına geliyor ve memurların, sırada bekleyen diğerleri için görevinden alınması bekleniyordu.

2. Sultanın iktidarı ve konumu, artık marjinal ve sembolik bir hale gelmişti. Sultan kamu hizmeti ve iktidarın gündelik işlerinden izole olmuştu. Koçi Bey ve Ali'nin haklı olarak tespit ettikleri bu değişmeyi müteakip tarihsel gelişmeler teyid etmiştir. Risalelerini kaleme almalarından bir süre sonra Koçi Bey ve Ali'nin görmeyi arzuladıkları türden bir sultan tahta çıktı, ama konumunu çok uzun süre koruyamadı. Öyle görünüyor ki, iyice sınırlandırılmış bir role uyum sağlayamayan sultanlar tahttan indirilmiş ve

yerlerine daha uzlaşmacı olanları getirilmiştir (onyedinci yüzyılın ilk yarısında IV. Murad'ın görünürde bağımsız duruşu nâdir bir istisna teşkil eder).[40] Yönetici elitin iyice marjinalleştirilmiş efendisi (ya da hatta ortağı) olarak sultanlar, konumlarını ancak kendilerine bırakılmış çoğunlukla sembolik rolü oynamaya rıza gösterdikleri sürece muhafaza edebilmekteydiler. Gerçekten de, bir sultanı tahta çıkarmak ya da tahttan indirmek, yönetici elit içinde birbiriyle rekabet halindeki gruplar arasındaki bir yarışa işaret etmekteydi.

3. Sınıflara dayalı toplumsal sistem bozulmuştu; herhangi bir kimse herhangi bir sınıfa dahil olabilmekteydi. Bu yalnızca askeri sınıf için değil ilmiye ve yönetici elit için de söz konusuydu. Bu değişim özellikle ilmiye içinde kendini göstermekteydi. Onyedinci yüzyılın büyük bir kısmında, hatta onsekizinci yüzyılın hemen başlarında, İstanbul'daki yüksek ilmiyeye yeni katılanların yaklaşık yarısı tüccar veya zanaatkar kökenli idi. Yeni katılanlar sayıca yüksek ilmiyeden, yani en az üç kuşaktır yüksek dereceli ulema çıkaran aristokrat ailelerden gelenlere eş miktara ulaşmıştı.[41] Reaya sınıfından olanlar da artık ekonomi ve

40 Abou-El-Haj, *The Rebellion of 1703*, s. 42, 46-47, 90.

41 Bu tahmin, hâlen üzerinde çalıştığım 1650-1720 dönemi *ilmiye* kurumuyla ilgili incelememe dayanmaktadır. Ayrıca Abou-El-Haj, "The *Nasihatname* as a Discourse on Morality" içindeki eklere bkz. s. 29-30. Zilfi, *Politics of Piety*, s. 56-60'da, ilmiye aristokrasisinin oluşma eğiliminin onyedinci yüzyılda başlamış olabilmekle birlikte, ancak onsekizinci yüzyılda kurumsallaştığını iddia eder. III. Ahmed'in 1715 tarihli bir hükmünü bu kurumsallaşma için bir gösterge olarak alır. Çalışması boyunca kurumsal bir yöntem kullanan Zilfi, hem çevresinden soyutladığı olguyu, hem de ilmiye tarihinin belirli noktalarında ortaya çıkan değişimleri üreten süreç konusunda okuyucuya herhangi bir bilgi sunmaz. Örneğin III. Ahmed'in hükmü veya bunun 1715'teki zamanlaması için ikna edici bir açıklama yoktur. Bu hüküm asırlardır halihazırda devam eden bir süreci sistemleştirdi mi? Zilfi analizini, ne bürokratik büyümeyle ilgili sosyolojik kuramın çerçevesine yerleştirir, ne de örneğin İngiltere'deki dönemin Anglikan Kilisesi gibi kurumlarla benzer-

toplum içinde kendilerine ayrılan yerle yetinmediler. Köylüler topraklarını terk edip kentlere göçtüler ve zanaatkâr oldular. Kendilerine tutunacak bir dal bulamayanlar ise değişen sosyoekonomik konumlarına bir çeşit direniş olarak isyana ve eşkiyalığa başvurdular. Bu hareketlilik manzarası klasik dönemi tanımlayan denge hali ile tam bir tezat oluşturmakta ve nasihatname yazarlarınca dramatik bir değişme olarak görülmekteydi. Nihayetinde, Koçi Bey'in kabule rıza gösterdiği tek geçişkenlik, diğer ülkelerin yöneticilerine, çoğunlukla da İran sarayında, hizmet ettikten sonra Osmanlı Devleti'ne intisap etmiş olağanüstü şahsiyetlerle ilgili olanıydı.

4. Artığa el koyma sisteminde büyük bir değişim yaşanıyordu. En kısa zamanda elde edilebilecek geliri mümkün olan en büyük orana çıkarabilme yolunda süregiden bir savaş vardı. Bu bağlamda nasihatname yazarlarının gözlemleri oldukça doğrudur. Onaltıncı yüzyıl sonlarında ve onyedinci yüzyıldaki Osmanlı vergi sistemi üzerinde bir inceleme gerçekten de *avarız* ve *sürsat* gibi düzensiz vergilerin liva kanunnamelerinde kayıtlı *öşür* ve diğer vergilerden daha fazla ağırlık taşımakta olduğunu göstermektedir. *Mühimme defterler*ine göre Osmanlı vergi yükümlüleri bu vergilerin "yeniliği"nin farkındaydılar ve daha önce örneği görülmemiş vergi taleplerine karşı sık sık direnmekteydiler.[42]

5. Osmanlı devletinde nasihatname yazarlarının dikkatini çeken, yeni yeni kendini göstermekte olan bir diğer

lik kurarak karşılaştırmalı bir yöntem kullanır. Bunun yerine, keyfi iddialarla desteklenen durağan bir toplum modeli ortaya koyar: "Bazen IV. Murad'ın sertliği, düzen için ödenen küçük bir bedeldi"; "İmparatorlukla birlikte köklü geleneksel kalıplar üzerine dar bir otorite ve örgütsellik binmiştir"; "Osmanlı toplumu her zaman gelenekseldi ve bireyle sorunluydu". *Politics of Piety*, s. 92'deki dipnot.

42 Halil İnalcık, "Adaletnameler", *Belgeler*, II, 3-4, s. 49-145, 1965.

özellik memuriyetin para karşılığı satışıydı. Devlet memuriyetlerine atamaların bir para kazanma ve servet yapma çabasına dönüşmesi ve görevlilerin memuriyetlerinin gereklerini ihmal edişi karşısında feryat ediyorlardı; sonuç olarak her memurun kısa süren görevindeki ana amacının bu yolda yaptığı yatırımın karşılığını fazlasıyla çıkarmak olduğunu söylüyorlardı.

6. Bir zamanlar Osmanlı devlet ve toplumunu oluşturan sınıfları yöneten liva kanunnameleri gibi mali düzenlemeler ya da kanun ve resm gibi toplumsal ve siyasi kurallar büyük ölçüde anlamsız hale gelmişti. Nasihatname yazarlarının siyasi görüşlerinin en iyi ortaya çıktığı nokta onların kanun ve kurallara yaklaşım tarzlarıydı. En önemlisi, bu düzenlemeleri değişmez veri olarak almakta ve hiç bir değişmeye göz yummamaktaydılar. Onların devlet ve toplumu sadece katı ve değişmez değil, hatta değiştirilemez gördükleri dahi ileri sürülebilir. Özellikle yasal düzenlemelere, onlarla uyum içinde olması gereken yaşamın pratik gerçekleri karşısında öncelik vermekteydiler. Örneğin, birçok vilayet *kanunname*si timar sahibinin izni olmaksızın köylerini terk eden reayanın on ile yirmi yıl arasında değişen bir süre içinde yerlerine zorla döndürülebileceği hükmünü getirmektedir. Bu düzenleme emeğin kıt olduğu zamanlarda bir anlam ifade etmekteydi. Ama, 1550'den sonra ve 1590'larla 1600'lü yılların başlarındaki Celali isyanlarından önce köylerden kaçışın ve nüfusta bir azalmanın yaşanması emeğin kıt olmadığını göstermekte, bu da eski düzenlemelerin neden gelişmelerin gerisinde kaldığını açıklamaktaydı.[43] Âli ve Koçi Bey gibi yazarlar

43 Düzenlemeler için bkz. Halil İnalcık, *The Ottoman Empire, The Classical Age, 1300-1600,* Londra, Weidenfeld and Nicolson, s. 110-12, 1973. Nüfus artışının olası etkisi için bkz. Michael Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600,* London Oriental Series, Londra, Oxford University Press, s. 1-44, 1972.

Osmanlı toplumsal dengesindeki bu tür değişmelerden tek kelimeyle bile bahsetmemektedirler; ancak ondokuz ve yirminci yüzyıl araştırmacılarının kullandıkları arşiv belgelerinin ışığında nasihatname yazarlarının tek yanlı görüşleri açıkça ortaya çıkmaktadır.

7. Risalelerin çoğu Osmanlı yönetici elitini oluşturan sınıflar üzerine uzun tartışmalar ve betimlemeler içerdikleri halde, söz sıradan halka yani reayaya geldiğinde konuyu oldukça kısa geçiştirmişlerdir. Reayanın uygun bir şekilde kontrol edilmediği taktirde bütün toplumsal düzenin çökeceği yolundaki örtülü faraziyeleri çerçevesinde nasihatname yazarları sultanın tebaası üzerinde sürekli bir gözetimi gerekli görmekteydiler.

8. Nasihatnamelerde devlet ve toplum üzerine söylenenler, klasik dönemde karşımıza çıkan erken modern döneme özgü merkezileşmenin ve ona eşlik eden bir zamanlar devlet hizmeti ile toplumsal ayrımları düzenleyen sınıf-temelli liyakat sisteminin sonunu işaret etmektedir. Bütün bunların, hizmetler arasındaki farklılıklarla tebaadan toplanacak vergiler hususunda yönetici elit arasında bir mutabakatın bulunduğu bir dönemdeki Osmanlı devletinin özellikleri olduğunu unutmamak gerekir. Vergi toplama sistemindeki yeni uygulamalar bütün sistemde bir değişmeye işaret etmekteydi.

VIII.

Âli ve Koçi Bey dikkatlerini yakın geçmişte yaşanmış olduğunu düşündükleri erken modern döneme özgü merkezileşmeye, buna eşlik eden liyakat sistemine ve sultanın karizmatik liderliğine çevirmişlerdi. Ancak içinde yaşadıkları ve eserlerini kaleme aldıkları dönemde, eski düzen giderek çözülmekteydi. Bu çözülüş, nihayet, onyedinci yüzyılın

ikinci yarısında iktidarın esas olarak ne sipahi sınıfı ne de kapıkulu ordusundan oluşan sivil bir oligarşinin elinde pekiştirilmesine yol açtı. Ali ve Koçi Bey' in, aristokratik sipahi sınıfının kontrolü elde bulundurduğu bir döneme dönülmesini istemelerine karşın, yeni sivil oligarşinin edebi savunucusu Mustafa Naima idi.[44]

Naima'nın *Tarih*'inin ithaf niteliğindeki önsözü ile devlet ve toplum üzerine yazdığı ilgili kısımların yakından incelenmesi, Osmanlı tarih literatüründe sık sık örneklerini gördüğümüz gibi çok fazla dile getirilmemiş örtük bir anlamı ortaya koymaktadır. Diğer Osmanlı tarihçileri gibi Naima da aralarında İbn Haldun'un *Mukaddime*'si ve Kınalizade'nin *Ahlak-ı Alâi*'sinin de bulunduğu geleneksel kaynaklara ve öncellerine dayanmıştır.[45] Entelektüel seleflere dayanma olgusu, tarihsel literatürün yazarları arasında ileri sürdükleri fikirlerin öncelleri olduğunu, dolayısıyla bunların yeni olmadığını gösterme yönündeki ısrarlı eğilim bizleri dikkatli olmaya sevk etmektedir. Onların niyeti, dönemin Osmanlı okuyucusuna onyedinci yüzyılın sonlarında gözlerinin önünde gelişmekte olan sosyopolitik oluşumun olağandışılığından ziyade, bunların oturmuş bir gelenek çerçevesinde yaşanan meşru bir değişimin sonucu olduğunu göstermekti.

Naima devletin tartışılmasına çok az yer ayırmıştır. Bunun yerine, öncelikle toplumun doğası ile onu oluşturan tabakaların ya da sınıfların tanımı ve kompozisyonuna, ardından da değişmenin toplumun izin verdiği kabul edilebilir sınırları üzerinde odaklaşmaktadır. Naima değişme tartışmasını geçiş dönemlerine dair oldukça iyi işlenmiş bir söylem üzerinden yürütmektedir. Burada unutulmaması gereken bir nokta, değişme teriminden "meşru değiş-

44 Bir başka taraftar Defterdar Sarı Mehmed Paşa'dır. *Ottoman Statecraft*. Naima, *Tarih*, c. 1, Önsöz. Bu kroniğin bir bütün olarak ele alınması için bkz. Thomas, *A Study of Naima*.

45 Bkz. Thomas, *A Study of Naima*, değişik yerlerde.

me"nin ya da "değişimin sınırları"nın veyahut da "sınırlı ve tedrici değişme"nin anlaşılması gerektiğidir; bu, terimi genellikle toplumsal devrimle bağlantılı şiddet içeren türdeki değişimden ayırmak için gereklidir. Naima tartışmayı teorik bir düzeyde sürdürmekte ve kullandığı örnekleri hep tarihsel olarak uzak dönemlerden seçmektedir. Bu bilinçli bir seçimdir. Yazar bu ifade şeklini, değişimin tarihin her döneminde yaşandığını ve yeni tabakaların ya da sınıfların ortaya çıkışında bir anormallik olmadığını göstermek amacıyla kullanmaktadır. Naima, geçmiş örneklere başvurarak ve daha yakın ya da çağdaş örneklere doğrudan atıf yapmaktan sakınarak, muhtemelen okuyucularını değişmenin büyük ölçüde tarihsel ya da gayri şahsi güçlerin bir ürünü olduğu, dolayısıyla da kaçınılmaz olduğuna ikna etmeye çalışmaktaydı. Bu denklemde dışarıda bırakılan tek unsur toplumsal ya da insani eylemdir. Naima, aynı şekilde, döneminde var olan toplumsal hareketlere ya da sınıf mücadelelerine atıf yapmaktan kaçınmaktadır. Değişmeyle ilişkili olarak doğal-tarihsel önceller üzerindeki ısrarıyla pekâlâ, en azından bir ölçüde, yönetici elitten dışlanmış, dolayısıyla kendi sosyoekonomik ya da siyasi konumlarını düzeltme ihtiyacını duymuş olanların aktif direnişlerini kırmayı hedeflemiş olabilir. Naima'nın yargısı, değişimin savunusu hususunda muhafazakâr bir söylem olarak değerlendirilebilir. Aynı zamanda, o ve selefleri değişimde rol oynayan toplumsal, dolayısıyla insani boyutun üzerini örtmekteydiler.

Bu bağlamda, onyedinci yüzyıl Osmanlı kaynaklarının sultanların tahttan uzaklaştırılmasını nasıl değerlendirdiklerine bakmak aydınlatıcı olabilir. Örneğin, Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesi (1058 / 1648) konusunda sıralanan gerekçeler arasında, talihsiz sultanın doğum günüyle çakıştığı söylenen kötü kehanetler gibi eskatolojik ve doğal olgularla karşılaşmaktayız.[46] Vekayinameler depremler

46 Naima, *Tarih*, c. 4, s. 292.

ve veba salgınlarının İbrahim'in sonraki saltanatı için uğursuz bir rastlantı ve kötü talihinin işaretleri olduğunu söylemektedirler. Kuşkusuz, bütün bunlarla, İbrahim'in tahttan indirilmesinden hiçbir insanın sorumlu olmadığı ima ve ihsas edilmekte ve böylece olup bitenler tamamen bir kader meselesi haline gelmektedir.

Değişimin insani boyutunu devre dışı bırakmayı amaçlayan bir diğer araç, yine doğaüstü faktörle yakından ilişkilidir: Organik toplum görüşü. Burada toplum doğum, olgunluk, çöküş ve ölüm gibi doğal, biyolojik bir gelişim çizgisini takip eden bir yapı olarak ele alınmaktadır. Örneğin, 1703 isyanına katılanlar, sonunda bir kaosla sonuçlanacağını düşündükleri siyasi ve toplumsal bir savaşı hedeflemediklerini dile getirmişlerdi. Aksine, nizam-ı âlemi yeniden kurma peşindeydiler. Böylece, aynı nakaratla tekrar karşılaşıyoruz: Değişim bir mücadelenin eseri olarak görülemez, dolayısıyla insani ya da toplumsal bir eylemin sonucu değildir. 1703 isyanına dair bazı kaynaklar değişimde meşru insani eylemin rolünü, isyancı askerleri, tamamen kendi çıkarları için hareket eden ve mücadelelerinin vereceği kısa vadeli meyvelerden yararlanma peşinde koşan insanlar şeklinde resmederek dolaylı bir biçimde inkâr etmektedirler. Dönemin vekayinameleri kısa erimli haz peşinde koşmak anlamına gelen bu arzuyu yakışıksız ve kaba bir niyet olarak kınarlar. Hikâyede, sözde-biyolojik, doğaüstülük ve bencillik gibi motiflere başvurmanın bizzat kendisi gerçekte olup bitenleri meşrulaştırma arzusunu gizleme çabası gibi görünmektedir. Bir bütün olarak, 1703 isyanıyla ilgili anlatı türü kaynakların aktardığı değişme imgesi Naima'nın yaklaşımından çok farklı değildir. Bunların, toplumsal bir dinamik olarak inkâr ettikleri değişmenin ılımlılığını vurgulamak yoluyla, değişmeyi meşrulaştırıcı bir çerçevede resmetmekten korktukları anlaşılıyor. Naima'nın oldukça iyi temellendirilmiş, soyut toplumsal değişme görüşünün aksine, dönemlerinin tarihsel

gerçeği karmaşa ve mücadele, çatışma ve direnişle doluydu. Toplumsal değişme eski uygulamaların çözülmesi ve yenilerinin yavaş; fakat sistematik olarak yerleşmesi şeklinde tezahür etmiştir.[47]

Şurası da hatırlanmalıdır ki, Naima'nın eseri onsekizinci yüzyılın başlarında tamamlanmıştır. Bu yıllar Osmanlı toplumunun yaşadığı sosyoekonomik ve sosyopolitik değişme sürecinde kritik bir eşiği oluşturmaktadır. Uzunca bir süredir yaşanan bu süreç yalnızca onyedinci yüzyılın ilk yarısında Koçi Bey ve onaltıncı yüzyılın sonlarında Ali tarafından değil, hatta çok daha önce, Kanuni Süleyman (1520-1566) zamanında Lütfi Paşa tarafından da gözlenmişti.[48] Bununla birlikte, 1700 civarında bir sultanın (feci bir barış anlaşmasına onay verdiği için) henüz tahttan indirildiği ve eyaletlerde ayanların imparatorluğun birçok kısmını sıkı kontrolleri altına aldıkları bir sırada, siyasi değişim süreci daha önce hiç bir dönemde görülmedik ölçüde dramatik bir şekilde belirginleşmişti.

Siyasi değişimin bir boyutu onyedinci yüzyılın ikinci yarısında İstanbul ve taşradaki yönetici elitin kompozisyonunda meydana gelen dönüşümle kendini göstermişti.[49] Bu çalışmanın amacı açısından istatistiksel olarak doğrulanabilir olan bu siyasi değişmeyi ortaya sermek, sonraki dönüşümlerin tarihsel bağlamını oluşturması bakımından yararlı olacaktır. Bu olgunun analizi onyedinci yüzyılda Osmanlı devlet ve toplumunun incelenmesi yolunda ileri-

47 1703 isyanı ve bu konudaki birincil kaynakların değerlendirilmesi için bkz. Abou-El-Haj, *The Rebellion of 1703*, s. 3, 33, 36, 43, 89-90.

48 Lütfi Pascha, *Asafname*, s. 34-35, 43-44.

49 Bkz. R. A. Abou-El-Haj, "The Ottoman Vezir and Pasha Households, 1683-1703: A Preliminary Report", *Journal of the American Oriental Society*, 94/4 s. 438-47, 1974; aynı yazarın *The Rebellion of 1703*, s. 89-90 ve ek I, s. 94-114. Vurgulanması gereken, onyedinci yüzyıl sonu itibariyle yönetici elitin kompozisyonundaki değişikliklerin çok daha yaygın hale geldiği ve bunun da sosyopolitik ve sosyoekonomik dönüşümdeki temel yönelimleri gösterdiği gerçeğidir.

de yapılacak bir araştırma programı için kılavuz görevi görecek bir dizi yorum önermemize olanak sağlayacaktır.

Onyedinci yüzyılın ikinci yarısı ve onsekizinci yüzyıl başlarına gelindiğinde, sarayın, sipahi sınıfının ve yeniçerilerin gücünün gerilediği açıkça kabul edilmekteydi. Sarayın kaybolmakta olan etkisi onyedinci yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı tahtının vârisinin belirlenme sürecinde ortaya çıkmaktadır. Yüzyılın ikinci yarısında, hanedanla ya da saray çevresiyle ilişkisi olmayan sosyopolitik güçlerce üç sultan tahta geçirilmiş ve ikisi tahttan indirilmiştir.[50] Dahası, artık sultanları sultan yapan ya da sultanlıktan edenler, geçmişte olduğu gibi sipahiler ya da genellikle *askeri* sınıf üyeleri değil, hiçbir toplumsal gruba mensup olmayan güçlerdi. Hanedan önceden sahip olduğu gücün büyük bir kısmını kaybettiği için karizmatik liderlik modeli de anlamını kaybetmişti. Onun yerine, sivil bir oligarşiye dayalı kolektif liderlik güç kazandı. Onyedinci yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde sultanların çoğu, eski uygulamaların sürekliliğinin göstergesi ve yeni uygulamaları meşrulaştırmada kendilerinden yararlanılan birer simgesel lider konumundaydılar. Bu olgu o dönem Batı Avrupasındaki gelişmelerle doğrudan bir tezat teşkil etmekteydi. Batı Avrupa'da tanrısal hak ideolojisiyle meşruiyet kazandırılmış mutlak monarşiler iktidarlarını pekiştirmekte ve geleneksel toprak aristokrasisinin siyasi ve ekonomik inisiyatiflerinin kraliyetçe gaspını meşrulaştırmaktaydı. Osmanlının tarihsel deneyiminin farklı akışı, Osmanlı ekâbirinin döneminin daha yeni başlamakta olduğu gerçeğiyle izah edilebilir; oysa Avrupa ekâbiri merkeziyetçi monarşiler karşısında çoğunlukla bir dizi dış veya iç savaş sonunda gücünü kaybetmekteydi.

50 Tahta çıkanlar: II. Süleyman: 1099-1102/1687-1691; II. Ahmed: 1102-1106/1691-1695; ve III. Ahmed: 1115-1143/1703-1730. Tahttan indirilenler: IV. Mehmed: 1058-1099/1648-1687; ve II. Mustafa: 1106-1115/1695-1703.

Osmanlı örneğinde, büyük çaplı ve önemli bir değişme yönetici elitin devşirilmesinde ve maddi dayanakları hususunda meydana gelmiştir. Ali ve Koçi Bey'in her ikisinin de bu değişmenin tasviri ve tahlilini sunmuş oldukları hatırlanabilir.[51] Bir bakıma, Naima hikâyeyi Âli ve Koçi Bey'in bıraktıkları yerden almaktadır; dolayısıyla Naima'nın değerlendirmesini aynı tarihsel olgu hakkında bizim kendi değerlendirmemizle karşılaştırmakta yarar var.

Osmanlı yönetici sınıfına yeni unsurların girişi daha önceki çalışmalarda ele alınmıştı.[52] Osmanlı elitinin eski üyeleri yeni mensupların yanısıra güçlerini belli bir düzeyde muhafaza etmişlerse de, iki grup arasındaki mücadele süregitmiş ve sonunda yeni gelenler imparatorluk içinde en önemli ve kârlı mevkilere atanarak aslan payını kapmışlardır. Naima yönetici elitin bu "yeni" mensuplarının sözcülüğüne soyunmuştur. Eserinin girişinde daha önceden de örnekleri bulunduğunu söylediği normal ve hatta klasik değişmeler gerçekte tam da yeni grubun egemenliği ele geçirişini tasvir etmekteydi.

Naima eserinde, yönetici sınıfın çeşit çeşit eski hiziplerini "askeri" kategorisi içinde bir araya getirmektedir. Ona göre, "askeri"nin gelişerek militer genişleme dönemi yaşaması beklenir. Tarihsel gelişme için doğuş, olgunluk, gerileme ve ölüm gibi biyolojik bir analojiye girişen Naima, Osmanlı Devleti'nin onyedinci yüzyılın sonlarında ömrünün ortalarına ulaştığını, bu dönemde sivillerin devleti yönettiği ve bundan faydalanan başlıca grup olduğunu ileri sürmektedir. Naima'ya göre, sistemin iyice oturduğu bir istikrar döneminde askeri becerilerden ziyade yöneticilik kabiliyetlerine ihtiyaç duyulur. Onyedinci yüzyılın sonlarına gelindiğinde Naima'nın işaret ettiği sivil grubun yö-

51 R. A. Abou-El-Haj, "The Nature of the Ottoman State in the Latter Part of the XVIIth Century". 1580'lerdeki sosyopolitik değişimin göstergeleri için bkz. Tietze, *Counsel*, c. 1, s. 84-85.

52 Referanslar için not 49'a bkz.

netimi ele geçirmesi süreci tamamlanmıştır. Öyle ki, onyedinci yüzyılın son yirmi yılında yüksek yönetim mevkilerinin yarıdan fazlasını kırk aile ellerinde bulundurmaktadır. Dahası, bu ailelerin reisleri, kamu görevlerine kendi şahsi maiyetleri arasından atamalar yapmak suretiyle etkilerini sürdürmeye çalışmışlardır. Süreç içinde, saray hizipleriyle, askerleri en yüksek kamu görevlerinin çoğundan uzaklaştırmışlardır. Sonunda, "ekâbir siyaseti" şeklinde isimlendirilebilecek yeni bir yönetim tarzı hâkim olmuştur. Bu yeni siyasi sistemin köşe başlarını tutanlar, yüksek ilmiye sınıfından bir grubun da yardımıyla sultanların kaderini belirlemeyi, işlerine gelen şehzadeyi tahta oturtup, işbirliğine yanaşmayanları ise tahttan indirmeyi başarmışlardır.

Ekâbir, yönetici sınıfın yeni unsurlarının maddi temellerinde meydana gelen bir dizi değişme sayesinde yeni bir güç haline gelmiş, bundan en fazla yeni unsurlar yararlanmıştır. Dönemin ekâbir aile reislerinin en önemli gelir kaynağı *vakıf*lardı.

Onaltıncı ve erken onyedinci yüzyıl yazarlarıyla yirminci yüzyıl bilim adamlarının vakıf kurumuyla ilgili söylediklerinin çoğu, miri toprakların dinsel ya da hayır kurumları vasıtasıyla yarı özel mülk haline dönüştürülmesi için kullanılan bazı hukuki boşluklar üzerinde odaklaşır. Şurası unutulmamalıdır ki, miri toprakları ya da emlakı vakfa dönüştürmek yalnızca ailelerin yararına olmamış aynı zamanda söz konusu vakıfların mütevellisi *(nâzır)* olarak görev yapan ulema da bundan yararlanmıştır. Kurucu aile bu zenginlikten gelen kârın bir kısmı üzerinde bir takım kontrol mekanizmasını muhafaza etmiş, aynı zamanda da kendisi için sürekli bir gelir kaynağı elde etmiştir. Takip eden kuşaklar, kendini yeniden üreten müstakil, görece güvenli ve müsadere tehlikesinin dışındaki bu kaynaktan istifade etmişlerdir.

Ulema, özellikle de yüksek ulema, sayısız vakfın mütevelliliği (nezaret) yoluyla, bu vakıf gelirlerinin idaresini

ele alarak dikkate değer bir mali ve siyasi güç kazanmıştır. Ulema ayrıca, vakıf şartnamelerinin, *vakfiye*lerin içerdiği hüküm ve şartların yorumunu da tekellerinde bulunduruyorlardı. Daha önceki yüzyıllarda eşi görülmedik bir zenginliğin idaresini yürütme imkânı, ilmiye alanında kariyeri cazip hale getirmiştir. Gerçekten de, ulema kariyeri imparatorlukta en yüksek, maddi ve mali ikbal peşinde koşan bir kişinin seçtiği kariyer haline geldi, ki bu, askeri ya da sivil bürokraside yapılacak bir kariyere göre daha az can ve mal riski içermekteydi. Çok az istisna bir yana, bütün Osmanlı tarihi boyunca ilmiye mensupları soruşturma ve cezadan muaf tutulmuşlardı. Bu özel statüleri, kısmen, dinin muhafızları olarak hizmet etmelerinden ileri gelmekteydi. Osmanlı İslamı, ulema sınıfının kazandığı bu neredeyse topyekün dokunulmazlığı sağlayan ideolojiydi. Her ne kadar din bu ideolojinin tam merkezinde bulunuyorsa da, ulemaya siyasi ve toplumsal alanlarda bütün imparatorluk tarihi boyunca sunulan sürekli destek ve iltimasın kapsamlı ve sistematik bir şekilde incelenmesi gerekmektedir. İlginçtir ki, bu tarihyazımı konusu, Osmanlı tarihçiliğinin en az çalışılan konuları arasındadır.

Özel ve kişisel servetin vakıflara dönüştürülmesi yanında, miri toprakların elden çıkarılışının çok daha doğrudan ve kurumsal yöntemleri vardı. Sultanın bir hükmü ile zeamet ve timar gibi feodal dirlikler çoğunlukla saray gözdelerine tahsis edilen sultana ait topraklar (padişah hassı) arasına katılabilirdi.[53] Daha önceki bir dönemde, örneğin onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında, Ali, sipahi sınıfının gelir kaynağının idaresi ve korunmasına yönelik kural ve uygulamaları ihlal eden bu türden dönüştürmelere dikkat çekmekteydi. Aynı ihlalleri onyedinci yüzyılın ilk yarısında Koçi Bey de gözlemlemişti. Her iki yazar da sipahi sını-

53 II. Mustafa miri toprakların temliki ve transferi için hükümler çıkardı. Hükmün bir kısmı için bkz. Abou-El-Haj, *The Rebellion of 1703*, s. 76, dipnot 285.

fının neredeyse ortadan silinmesinin nedeni olarak, timarların padişah hassına dönüştürülüp saray gözdelerine dağıtılmasını görmekteydiler.

Miri topraklar bazen sultanın hükmü ile babadan oğula geçebilir özel *mülk* haline dönüşmekteydi. Miri toprağın temlikini emreden bazı resmi belgeler, bir zamanlar miri statüsünde olan bu topraklarda yaşayan köylülerin statüsüne dair ilginç bilgiler veriyor. Mülk temlikiyle ilgili bazı belgeler yalnızca temlik edilen toprakların sınırlarını belirlemekle kalmazlar, aynı zamanda söz konusu topraklarda yaşayan köylüleri de kaydederek, onları anılan özel mülkün bir parçası haline getirirler. Diğer bir deyişle, toprağın özel mülk haline gelişiyle özgür köylüler de özgürlüklerini kaybetmekteydiler.[54] Eğer bu uygulama, benim burada ile-

54 Özel mülkiyete veya *temliğe* dönüşümün daha erken hukuksal örnekleri vardır: 1049/1639-1640 tarihli bir örnek için krş. Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), s. 356-57. Bu örnekte temlik, vakıf kurmaya doğru atılmış ilk adım olarak düşünülmüştür. Âli ve Koçi Bey onaltıncı yüzyıl sonu ve onyedinci yüzyıl başına ait benzer durumları kaydederler. (Örnekler Ek A ve B'de verildi).

Onyedinci yüzyıl sonlarında, Feyzullah Efendi ve ailesi ile Rami Mehmed Efendi gibileri koruyan bir çok temlik örneğine rastlamak mümkün. İlk örnek, Şeyhülislam Feyzullah Efendi'ye ve maiyetindekilere verilen temliknamedir. (1104/1692-1693 tarihli *Maliye defteri* 9876 ve diğeri 1111/1699-1700 tarihli *Maliye defteri* 9885, s. 172-73). Anonim kronik, Şeyhülislam Feyzullah ve aile fertleri için Anadolu'da ve Suriye'de birçok köyün özel mülke dönüştürüldüğünü kaydeder: "Erzurum'da ve Mihaliç'de ma'mur karyeler hususan kırk elli hasılı olan Şam'da Balabak mukata'ası ve zeametden tashih olan Mu'athamiyya karyesi Halep eyaletinde bir kaç pare karyeler temlik olunmuş idi". (Anonim, "Kitab-ı Tevarih-i Sultan Süleyman, Bin doksan dokuz senesinin bin yüz on senesinden söyler". Ms. Staatsbibliothek, Berlin, Diez A quarto 75, 235b-236a). Rami Mehmed'e yapılan tahsisler şunlardır: "hisse-i mirileri Hatt-ı Hümayun-ı Şevketmakrun ile hâlâ Reisülküttab olan Mehmed Efendi dame mecduhuya temlik olunmağla mülkname-i hümayun verilmek içün defter-i mufassaldır..." (Başbakanlık Arşivi, Ali Emiri Tasnifi no:12120 Safer 1112/14 Ağustos 1700 tarihli belge). Bu, Şaban 1112 tarihli *Maliye defteri* 10148, s. 127 ile teyit edildi; Halep *vali, molla* ve *muhassıl*ına gönderilen *hüküm*ler, *Maliye* kayıtlarındaki aynı hükümleri tekrar etmektedir. Fakat birincisinin dili daha etkilidir ve bu da

ri sürdüğüm üzere, onyedinci yüzyılın sonlarında gerçekten de yaygın idiyse, bunun uzun vadeli birtakım sonuçları olması gerekir. Özel mülkiyetin gelişimi ve bunun sonucunda köylünün bağımlı hale gelişi bilim adamları arasında bugün de sıcak tartışmalara konu olmaktadır. En son çalışmalar bu olgunun boyutlarını küçültme eğilimindeler. Bu görüş üzerinde gelecekte bilim adamları arasında bir mutabakat oluşsa bile, yeni bağımlılaşan köylülerin ortaya çıkışının, bizlere, onyedinci yüzyılın ikinci yarısında karşımıza çıkan toplumsal yapının niteliği hakkında bazı şeyler söylemesi gerekir.[55]

---

mülkiyetin daimi olarak el değiştirmesini ve miri toprakların adı geçen Rami Mehmed Efendi'nin ve nesiller boyu mirasçılarının tasarrufuna tam olarak verilmesini gösterir: "havass-ı hümayunuma ... zikr olunan kura ve mezari mefruzu'l kalem ve maktu'l kadem min külli'l vücuh serbest olub; ... mumaileyh tarafından zabt olunub neslen ba'de nesl ve fer'an ba'de asl enva'-i vücuh mülkiyet ile mutasarrıf olmak üzere mülkname-i hümayun 'inayet ve ihsanım olub ... zikr olunan kura ve mezari'in hudud ve sınırlarına tahdid ve mevcud re'ayasını tahrir için ferman-ı âlişanım sâdır olub..." (Başbakanlık Arşivi, *Mühimme defteri* III, 531a, Şevval ortası 1112).

55 Miri toprakların temlikine benzer bir örnek geç Bizans tarihinden verilebilir. Bkz. Angeliki E. Laiou-Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire* (Princeton: Princeton University Press, 1977). Laiou-Thomadakis Bizans İmparatorluğu'nun son iki yüzyılını ele alır, fakat çalışması ağırlıkla köylüler, köyler ve Makedonya'nın manastır topraklarına ayrılmıştır. Bu dönemde Anadolu Osmanlılaşmıştı. Bkz. *age*, s. 3-24.

Çiftlik sorunu için krş. Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe, Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800* (Cambridge: Cambridge University Press and Maison des Sciences de l'Homme, 1981); Halil İnalcık, "The Emergence of Big Farms, çiftliks: State, Landlords and Tenants", yay. J. L. Bacque-Grammont ve Paul Dumont, *Conributions a l'histoire economique et sociale de l'Empire ottoman*, Collection Turcica III (Louvain: Peeters, 1984) içinde; Fikret Adanır, "The Macedonian Question: The Socio-Economic Reality and Problems of Its Historiographic Interpretation", *International Journal of Turkish Studies*, 3/1, s. 43-86, Kış, 1985-1986.

Onsekizinci yüzyılda çiftliklerin dönüşümü için bkz. Yuzo Nagata, *Some Documents on the Big Farms (Çiftliks) of the Notables in Western Anatolia* (Tokyo: The Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1976) ve aynı yazar, *Materials on the Bosnian Notables* (Tokyo, 1979). Son çalışmasında Nagata, dönüşümlerin daha onyedinci yüzyılda başladığını söyler. Khoury, "The Political Economy of the Province of Mo-

Bu çalışmada ileri sürdüğüm nokta, onyedinci yüzyılın, kısmen dış baskılar ve esas olarak içerde yaşanan toplumsal, ekonomik ve siyasi değişme ile tanımlanan büyük bir altüst oluş dönemi olduğudur. Bunun bir örneği miri toprakların özel mülke dönüştürülmesidir. Eğer ilerideki çalışmalar beni haklı çıkarırsa, temel araştırma noktalarından biri yeni ekonomik gerçeklerle uyumlu bir toplumsal oluşumun ortaya çıkışı olmalıdır. Böyle bir çalışmanın toplumun yeni toplumsal sektörlerinin servet oluşturma olgusunu dikkate alması gerekir. Araştırmacılar aynı zamanda, gelişmekte olan toplumsal oluşuma karşı ortaya çıkan çeşitli direnme biçimlerine de dikkatlerini çevirmelidirler.

Dikkatler çok az incelenen müsadere uygulamasına çevrildiğinde yeni sınıfa maddi dayanak sağlayan bir diğer unsur da açıkça ortaya çıkar.[56] Mevcut çalışmalar memurların mal ve mülkünün sultan tarafından müsaderesini, kendi hanedanlarının Osmanlı siyasetinde doğrudan hakimiyetleri karşısındaki potansiyel engelleri bertaraf etme yönünde sultanların bir aracı olarak açıklarlar. Onyedinci yüzyılın sonlarında, müsadere yetkisinin giderek artan, hissedilen, kesinlikle bilinçli, fakat *seçici* bir şekilde kullanılmasını açıklayan belli tarihsel koşullar söz konusuydu. Bununla birlikte, yirminci yüzyılın araştırmacıları müsadere uygulaması hakkında tarih-dışı bir tutum takınmakta ve uygulamanın zaman içinde hiç değişmeden süregittiğini iddia etmektedirler. Dolayısıyla, yanlış bir izlenimle, bütün erken modern dönem boyunca sultanların karşı konulmaz siyasi konumlarını sürdürmeye devam ettiklerini, bunu da tehdit olarak gördükleri bir toplumsal sınıfın (mad-

---

sul: 1700-1850" adlı çalışmasında onsekizinci yüzyılda, köylerin Musul hanedanlarından Celililere geçtiğinden bahseder.

56 "Müsadere"nin *Encyclopedia of Islam*[1] ve *Encyclopedia of Islam*[2]'da ele alınışlarını krş. *Islam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1940. Onyedinci yüzyıldan tarihsel örnekler Abou-El-Haj, "Vezir and Pasha Households", s. 446a-b, dipnot 36 ve *The Rebellion of 1703*, s. 13, dipnot 35'te verilmiştir.

di) güç kaynağını müsadere yoluyla ellerinden alarak gerçekleştirdiklerini söylerler. Öte yandan, müsadere uygulaması zaman içinde değişiklikler geçirmiş ve onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında özellikle dramatik bir hal almıştır. Aynı zamanda, hükümet işleriyle uğraşmayan ve bu yüzden de dokunulmazlıkları olması gereken Osmanlıların mal ve mülkleri de müsadere edilebilirdi. Bilimsel çalışmalar, sultanların elindeki müsadere yetkisini, bağımsız bir maddi dayanağa sahip mal-mülk sahibi elitin sultanların bu yetkisine niçin karşı çıkmadıklarını açıklamak için kullanmışlardır. Müsaderenin, hanedanın karşı konulamaz saltanat ve yönetiminin bir aracı olarak hiç değişmeden kaldığının düşünülmesi yüzünden, miri topraklar ve emlakı onyedinci yüzyılın sonları gibi geç bir tarihte bile devletin tekrar tekrar temlik edemeyeceği birşey olarak farzetmek mümkün olmaktadır. Ondokuzuncu yüzyıla kadar müsadere uygulamasının devamı, bilim adamlarınca Osmanlı toplumunda bir toprak aristokrasisinin olmadığı düşüncesinin bir başka kanıtı olarak değerlendirilmiştir.[57]

Müsadere yetkisinin kullanılması hususunda meydana gelen dikkat çekici bir gelişmeye onyedinci yüzyılın ikinci yarısında şahit olmaktayız. Bu dönemde görevden alınan, itibardan düşen ya da vefat eden devlet görevlilerinin malmülklerinin müsaderesine daha az sıklıkla rastlanmaktadır. Dönemin kroniklerinin ve arşiv malzemesinin kaba bir değerlendirmesi bizlere bu değişmeyle ilgili bol miktarda kanıt sunmaktadır. Her ne kadar metinler müsaderenin gündelik hayatın rutinlerinden biri olduğunu belirtse de, itibardan düşen ya da vefat eden memurların çok az miktarda emlakına el konulmuştur. Müsadere politikasının daha da önemli bir boyutu, müsadereleri kimin başlattığı ya

57 Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi XVIII yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih*, Alan Yayıncılık, s. 135, İstanbul, 1986, *müsadereye*, onsekizinci yüzyıl sonunda savaş zamanı gelirleri arttırmak için başvurulan hemen hemen rutin bir yöntem olarak değinir.

da engellediği meselesidir. Mevcut kanıtların ortaya koyduğu kadarıyla bunun, o sırada yönetici elit içinde hangi hizip baskın ise onların takdirine kalmış bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır. Bu, yeni bir hizbin iktidarı ele geçirdiği ya da muzaffer grubun kaybedenlere karşı müsadere yetkisini kullandığı durumlarda özellikle geçerliydi.[58] Yeni bir siyasi elitin kendi özel servet ve iktidar kaynakları ile ortaya çıkışı, sonuç olarak, Osmanlı yönetim kurumu içinde istikrarsızlığın artmasına yol açmıştır.

Onyedinci yüzyılın sonlarına ait kanıtlar, Osmanlı toplumunun çeşitli toplumsal tabaka ve sınıfları arasındaki engellerde bir gevşemeye işaret etmektedir ki bu konuda eğer resmi görüşü esas alacak olursak, bu engellerin katı ve ebedi olması gerekmekteydi. Toplumsal ve siyasi akışkanlığa, gündelik yaşamın ahlaki ve etik standartlarında, yani egemen ideolojinin birleştirici güçlerinde yaşanan çözülmenin güçlü tezahürleri eşlik etmiştir. Kaynaklar bu çözülmeye, gevşekçe ve nazik bir şekilde dini akidelere sarılarak işaret etmişlerdir. Daha da önemlisi, çözülme sonucu ortaya çıkan olgular "fitne ve fesat" ve "itaatsizlik" ola-

58 Örneğin Köprülü Mehmed'in ve büyük oğlu Fazıl Ahmed'in serveti küçük oğlu Fazıl Mustafa ve sonra da onun mirasçılarına intikal etmiştir. Bu ailenin serveti, siyasal olarak gözden düştükleri dönemde müsaderenin hedefi haline gelmiştir (Silahdar, *Tarih*, II, s. 567). Köprülüler, servetlerinin bir kısmını vakıflara dönüştürerek müsadereden kurtarmaya çalışmışlardır (Mühimme defteri, 106, s. 243). Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin nâzır olarak atanması bu vakıfların büyüklüğünü gösterir. Son olarak, ailenin başının biriktirdiği servetten mirasçılarının yararlanmaya devam etmesine izin verilmesine dair daha az bilinen vezir kapıhalklarından örnekler vardır. Örneğin, Birunsuz Mehmed Bey'in oğlunun, babasının kapıhalkını korumasına ve devam ettirmesine izin verilmişti. (*Mühimme defteri*, 114, 10b); aynı durumu Silahdar da, *Nusretname*, II, s. 131'de kaydeder. Feyzullah, başkentin en varlıklı vakıflarının 100'den fazlasına nâzır olarak atanmayı başarmıştı. Bu bağlantı, ona sadece bu vakıflardan gelen parayı kontrol etme imkanı değil, aynı zamanda vakıfların düzenine karışma şansı veriyordu.

Müsadereler için bu dönemden aklıma gelen örnekler, II. Mustafa'nın tahttan indirilmesini izleyen bir dizi *müsadere* hükümleridir. Abou-El-Haj, The *Rebellion of 1703*, s. 81, dipnot 303.

rak resmedilmiştir; bu, bireylerin ya da grupların belki de isyan niyetiyle kendi bildikleri gibi davrandıklarını ima etmektedir. Bunu gösterecek birkaç örnek vermek mümkündür.

İlk örnek ilk bakışta pek önemsiz görünmesine rağmen, gerçekte Osmanlı toplumsal tabakalaşmasının tam da kalbine dokunmaktadır, çünkü, sosyopolitik işlevlerin, statülerin ve gruplar ile sınıfların tanımlarını sorgulamaktadır. Onyedinci yüzyıl sonlarındaki seferlerin kritik bir anında, Osmanlı İmparatorluğu'nun insan gücü sıkıntısı çektiği bir esnada, bir grup asker, ulemayı, sınıflarının koruyucu zırhından uzaklaşıp seferlere aktif birer savaşçı olarak katılmaya davet etti.[59] Bazı ilmiye mensupları Osmanlı toplumu, hatta gerçekte genel olarak İslam toplumu "anayasası"nın temel bir ilkesini hatırlatarak karşılık verdiler. Asker muhataplarına, toplumun, her biri açıkça tanımlanmış birer işlevi olan dört temel *tabaka*dan oluştuğunu bildirdiler: askerler savaşmakla, ilmiye mensupları cemaatin ahlaki mükemmelliğini sağlamakla, tüccar ve köylüler de kendilerinden beklenen rolleri yerine getirmekle yükümlüydüler. Bu tanımlar ve işlevlerin ebedi olduğu düşünülmekteydi.[60] Öte yandan, bir bunalım esnasında toplumsal tabakalar arasındaki bariyerler ortadan kalkabilir. Bir örnek verilecek olursa, girişilecek bir Kutsal Savaş'a, yani *cihat*a bütün sınıfların katılması beklenir. Dolayısıyla, bütünün farklı işlevlere ayrılması genel ancak istisnaları olan bir kural olarak alınmalı. Feyzullah Efendi örneğinde olduğu gibi, önde gelen ilmiye mensupları, gerçekten de bazen askeri kumandan rolünü üstlenmişlerdir.[61]

Dönemin yazarlarınca gözlenen diğer bir olgu, Osmanlı toplumundaki çeşitli toplumsal grupları birbirinden

59 Abou-El-Haj, *The Rebellion of 1703*, s. 28-29, dipnot 89.

60 Duby, *Trois ordres*, s. 11 vd.

61 Şeyhülislam'a sahib-i reaseteyn, hükümetin iki kanadının başı unvanı verildi. Abou-El-Haj, *The Rebellion of 1703*, s. 57-59.

ayıracak simgelerin yokoluşuyla ilgilidir. Onyedinci yüzyılın ikinci yarısında, sık sık resmi hükümlerle Osmanlı yönetim aygıtı mensuplarına ve tebaaya davranış ve giyim-kuşam kuralları yeniden hatırlatılmıştır. Bunlar arasında, kimin at binip kılıç kuşanacağı ve Osmanlı toplumunun farklı kesimlerinde hangi renk elbise giyileceğine dair kayıt ve şartlar sayılabilir. Metinler elbise konusundaki ısrarı, giyim kuşamla ilgili kuralların ihlalinin sadece sınıfları değil kadın ile erkeği ve farklı *millet*lerin mensuplarını da birbirinden ayırmayı güçleştirdiği iddiasıyla açıklamaktaydılar.[62] Bununla birlikte, giyim kuşam kurallarına dikkat edilmemesi pek de yeni bir olgu değildi. Önceden de belirtildiği gibi, benzer davranışlar kendi dönemleri için Ali ve Koçi Bey tarafından da dile getirilmişti.

Şurası da belirtilmelidir ki, onyedinci yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde askeri sınıf mensupları artık yekpare bir birim ve bir sınıf olarak değil, daha çok içinde farklı menfaatlerin temsil edildiği toplumun diğer herhangi bir sektörü gibi davranmaktaydılar. Dolayısıyla, askerler mensubu oldukları daha geniş sınıf birimi içinde, kendi bireysel ya da hizipsel çıkarları doğrultusunda tepkilerini ortaya koymuşlardır.[63]

Son örneğimiz daha itidalli bir şekilde betimlenen ve "hak din doğru nasihattir" *(ed-dinü'n-nasiha)* ifadesiyle ıslahı ima edilen yaygın davranışların düzeltilmesi amacıyla çıkarılan bir dizi olagandışı hükümden alınmıştır.[64] (Metinlerin çevirisi için bkz. Ek C). Resmi açıdan dini akideleri yerine getirmedeki gevşeklik, ahlak dışı bir davranış, ya-

62 Böyle bir hüküm vezirliği sırasında Daltaban Mustafa Paşa tarafından çıkarıldı: *age*, s. 59.

63 *Age*, s. 82-84.

64 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mühimme defteri* 112, Şevval ve Zilhicce 1113. Hükümler, otuz beş bölgenin valilerine, kadılarına, ve müftülerine ve Anadolu'nun ve Balkanların *sancak* ve *eyalet*lerine gönderildi. Bu bölgeler, İstanbul'un tam olarak "kontrol"ü altında olan her alanını kapsar.

ni *mekruh* addedilmekteydi. Ancak, hükümlerde muhtemelen bundan daha özel bir şeyi, yani büyücülük, batıl itikatlar ya da pagan uygulamalar hedeflenmekteydi. Bununla beraber, hükümlerin temel anlamı tarihsel bağlamdan çıkarılmaktadır. Söz konusu hükümler Balkanlarda ve Kırım vilayetlerinde isyanların ortaya çıktığı bir sırada kaleme alınmıştı. Kırım vilayetlerindeki isyanları, Karlofça (1699) ve İstanbul (1703) anlaşmalarında hükme bağlanan toprak değişikliklerinin Osmanlı sınır toplumunda yol açtığı güçlükler ve toplumsal yer değiştirmeler ateşlemişti. Bununla birlikte, devletin gözünde bu imtiyazlar ve toprak kayıplarına karşı direniş söz konusu hükümlerde uygun endoktrinasyon ve kültürleme (acculturation) konusunda yaşanan başarısızlık olarak resmedilmiştir. Dolayısıyla, tam olarak "hak din nasihat dinleyerek doğru yönlendirilenindir" anlamında kullanılan *ed-dinü'n-nasiha* öğüdüyle tebaanın otoritenin temsilcilerine mutlak itaati kastedilmekteydi. Nasihat dinleme İslam kültürü ve yaşam tarzında bir eğitimle eş tutulduğu için resmi olarak hükümler ideolojinin birleştirici gücünde ciddi bir çözülmeye işaret eder. Bu analiz çerçevesinde, söz konusu hükümler bu çözülmeyi ulemanın vahim bir eksikliği olarak resmetmektedir, ve dolayısıyla, toplumsal başkaldırıya karşı çözüm, temiz, âlim ve kendini görevine adamış kişilerin öğretmen ve hatip olarak atanmasında bulunmuştur.[65]

65 Tatarlar tarafından bazı pagan uygulamalarına dönüşün yasaklanması için *Mühimme defteri* 111, s. 404'e bkz: "taksim-i emval-i eytamda ve sa'ir hususlarında turah ta'bir olunur fi'il-i kabih terk olunub...".

1699 ve 1703 anlaşmalarında Avrupa ile ilk kez girişilen sınır pazarlıklara ve kesin sınırların çizilmesinden kaynaklanan sosyo-ekonomik zorluklara Osmanlı tebaasının karşı koyması, R. A. Abou-El-Haj, "The Formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe", *Journal of the American Oriental Society*, 1969, 89/3'te tartışılmıştır.

Yukarıda ana hatları verilen devlet ve toplum üzerine gözlemler ve analizler onyedinci yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı toplumunun yaşadığı tarihsel gelişmelerle ilgilidir. Daha fazla araştırmalar yapılana kadar, erken modern Osmanlı devlet ve toplumu üzerine ileride yapılacak araştırmalar ve yorumlar için bir kılavuz olabilecek geçici genellemeler aşağıda sunulmuştur.

İlk olarak, bilimsel literatürün hep görmezden geldiği herkesçe bilinen basit bir gerçeği tekrar teyid etmemiz gerekiyor: Tarihteki bütün insan toplumları gibi Osmanlı toplumu da akışkan ve dinamikti. Ve de bu tespit, sözde çöküş dönemi olarak adlandırılan onyedinci yüzyıl da dahil olmak üzere bütün Osmanlı tarihi için geçerlidir. Toplumun yapısı zaman içinde değişmiş olmasına rağmen, dış görünüşü en azından üç yüzyıl boyunca sağlam kalmıştır. Toplumun bu dış görünüşüne odaklanılması sahte bir süreklilik duygusu vermektedir. Son zamanlarda ortaya çıkarılan kanıtlar gerçekte büyük bir yapısal dönüşüm yaşandığına işaret etmesine rağmen, dış görünüşe verilen aşırı önem sanki eski toplumsal formasyon ve iktidar yapısının hâlâ ayakta olduğu görünümünü vermektedir. Kabul edilmelidir ki, sahte bir süreklilik izlenimi, büyük ölçüde idealize edilmiş bir geçmiş temelinde yaratılan modeller doğrultusunda kaleme alınan orijinal Osmanlı kaynaklarından edinilmektedir. Ancak yakından bakıldığında, dönemin Osmanlı yazarlarının şahit oldukları değişmelerin farkında olduklarını ortaya koyuyor. Kimileri değişmelerin sonuna kadar farkındaydılar ve bunları sadece eleştiriyorlardı. Naima gibi kimi diğer yazarlar ise, statükoyu sonuna kadar savunmalarına karşın, değişmeyi entelektüel bir düzlemde kabul etmek zorunda kalıyorlardı.

Onyedi ve onsekizinci yüzyıl Osmanlı yazarlarının kendi toplumları hakkındaki düşüncelerini anlamak için,

eserlerini kaleme aldıkları dönemin tarihsel bağlamını yeniden inşa etmek gerekiyor. İlk anda daha evvelki örneklerin birer kopyası gibi görünen metinlerin tam anlamını ve satır altlarını, ancak böylece layıkıyla anlayabiliriz. Günümüz tarihçileri geçmiş örneklere bağımlılığı bir yaratıcılık eksikliği, orijinalliği olmayan basit taklitler olarak yorumlamışlardır. Oysa, iş bu kadarla kalmamaktadır. Bu çalışmada ileri sürüldüğü gibi, Osmanlı yazarlarının seleflerinin çalışmaları ve kadim tarih yazımını yeniden üretmelerinin, söz konusu yazarların etkin oldukları dönem için siyasi sonuçları ve toplumsal değeri vardı.

İkinci olarak, Osmanlı tarihi alanındaki çalışmaların bugünkü durumu kesin sonuçlara varmak için yeterli olmamasına rağmen, yukarıda ana hatları ortaya konulan sosyo-politik değişmelerin neden bu dönemde yaşandığı sorusunu sormak önemlidir. Mustafa Ali'nin kendi kariyerinin en etkin dönemini yaşadığı onaltıncı yüzyıl sonlarında çok önemli ekonomik değişimler meydana gelmişti: Muhtemelen nüfus artışı ve Amerikan gümüşünün Osmanlı pazarlarına girişine bir tepki olarak fiyatlar armıştı.[66] Ayrıca, Avrupa'nın oluşum halindeki tekstil sanayiinin yarattığı talep ham ipek ve pamuk fiyatlarının artmasına yol açmış ve Osmanlı imalat sektörünün bir kısmı nihai olarak kendini toparlamayı başarmışsa da, bunun ilk sonucu gözle görülür bir ekonomik kriz olmuştu.[67]

Bütün bu güçlüklerin kuşkusuz bir takım toplumsal yansımaları da olmuştur. Bununla birlikte, bunlar üzerindeki çalışmalar henüz emekleme aşamasındadır ve, buna bağlı olarak, ulaşılan sonuçlar da henüz oldukça kaba ve

66 Krş. Barkan, "Price Revolution", ve Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire", *Archivum Ottomanicum*, 6, (1980), s. 283-337; ayrıca bkz. Murat Çizakça, "Incorporation of the Middle East into the European World Economy", *Review*, 8/3, s. 353-77, Kış, 1985.

67 Çizakça, "Incorporation". Ayrıca bkz. Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, s. 100-83, İstanbul, 1988.

tahmini niteliktedir. Merkezi hazinenin doymak bilmez nakit talebinin iltizam sisteminin yaygınlaşmasına yol açtığı bilinmektedir. Üstelik, eyalet valilerinden, kendi silahlı maiyetlerini kendilerinin finanse etmeleri beklenmeye başlanmıştı. Vergi toplama yetkisine sahip kişilerin gücü arttıkça, mahalli vergiler daha bir önem kazanmıştır. Kısa dönemli olarak atanan mültezimlerin vergi yükümlüsüne genellikle aşırı yüklenmeleri yüzünden köylünün uzundönemli ödeme kabiliyeti zarar görüyordu.[68] Bu durum karşısında duyulan kaygı, onyedinci yüzyılın son yıllarında yaşam boyu iltizam, yani *malikane* kurumunu doğurmuş, bu yolla iltizam alanların, sürenin uzunluğu yüzünden vergi yükümlüsünün refahı hususunda ihtimam göstermeleri beklenmiştir. Bununla beraber, çok sayıda malikane uzun vadede merkezi yönetimin vergi gelirleri üzerindeki kontrolü için bir tehdit oluşturmuştur. Malikane kurumunun ekâbir siyaseti yönünde bir eğilimle nasıl birleştiği hususu araştırılmaya değer konudur.

Üçüncü genelleme bu çalışmanın merkezini oluşturmaktadır: Erken modern dönemde Osmanlı devletinin doğası meselesine en iyi nasıl yaklaşılabilir? Meseleyi kısaca ortaya koymak gerekirse, bir erken modern devlet oluşumu söz konusudur ve bunun yıkılışı iktidarın ademi merkezileşme süreci ve erken modern döneme özgü sınıf-temelli hizmet-için-liyakat sisteminden vazgeçilmesiyle karakterize edilmektedir.

Bu noktada, onyedinci yüzyılın ikinci yarısına ait kanıtların yakından incelenmesi iki çelişkili yoruma yol açmaktadır. İlki yanıltıcı bir şekilde modern ulus-devlet uygulamalarını çağrıştıran erken modern döneme özgü, yeni oluşum halinde bir merkezileşme gayreti görüşünü desteklemektedir. Bu eğilim, yirminci yüzyıl bilim adamlarının genellikle merkezi otoritenin en zayıf dönemini yaşadığını

68 Genç, "Malikane", s. 234-35.

ileri sürdükleri onsekizinci yüzyılda bile söz konusudur. Evvela, yeni şekillenmekte olan erken modern dönem merkeziyetçiliği kamu işlerinin, yönetici ve onun ailesinin şahsi işlerinden ayrılmasıyla (ki bu eğilim sınır bölgesini belirlenmiş hudut çizgisine dönüştürmektedir), merkezi yönetimin kimi şubelerinde görülen bir işlevsel uzmanlaşmayla, ve nihayet miri toprakların hızlı bir şekilde yarı-özel mülkiyete dönüşümüyle belirlenmektedir. Hatta, *şeriatın*, yani ilahi hukukun merkeziyetçi eğilimleri desteklemek amacıyla kullanıldığı bile ileri sürülebilir. Elimizdeki kanıtlar topluca değerlendirildiğinde, Osmanlı devletinin, hem toplumdan hem de ekonomiden ayrışarak, hızla modern türde bir özerkliğe doğru gittiği ileri sürülebilir.[69]

---

69 Modern öncesi zamanlarda Osmanlı devletinin yönetici sınıftan ayrı bir varlığının olduğunu göstermeye çalışırken *şeriat* tartışmasından işe başlanabilir. *Şeriat* ulema tarafından yorumlandığı için, Ortadoğu tarihyazımındaki temel tema, bir İslam devletinde ulema üzerindeki siyasi denetim sorunu olmuştur. Osmanlılar söz konusu olduğunda tartışma, ulemanın elde ettiği özerkliğin derecesi üzerinde yoğunlaşır. Bilim adamları, *ilmiye*nin başı olan *şeyhülislam*ın Sultan'ın müdahelesinden uzak olup olmadığını ve hükümdarın *'örfi* hukukun biçimlendirilmesinde az çok özgür olup olmadığını belirlemeye çalışmışlardır. Bununla birlikte bu mesele yapay ve dayandığı önermeler aldatıcıdır. Çünkü sınıf olarak ulemanın, bir bütün olarak yönetici sınıftan ayrı olduğu önermesiyle başlar. Fakat onyedinci yüzyılın ikinci yarısı itibariyle yönetici sınıfın en etkili unsurları, yüksek ilmiyenin kademeleriydi.

Yirminci yüzyıl bilimsel literatüründe önemli yer tutan bir başka mesele, şeriatın ve kanunun durağan olduğu düşünülen doğası ile ilgilidir. Burada yine modern ulus-devletin liyakatla ilgili prensiplerinin ve bu devletin yönetici sınıftan göreli özerkliğinin etkilerini ortaya koyabiliriz. Şeriatın değiştirilemez farz edilmesinin cazibesi, bir çok araştırmacının zamanlarını, şeriatın değiştirilebilir, dolayısıyla günlük yaşama uygun olduğunu kanıtlayacak çeşitli "hile"leri üzerinde çalışmaya ayırmalarına neden olmuştur.

Daha önceden belirtildiği gibi, yirminci yüzyıl araştırmacılarının hukukun özerkliği konusunda istisnai bir ilgileri vardır. Çünkü onların belirlemeye çalıştıkları şey, ilmiye kurumunun ve bu kurumun başındaki şeyhülislamın, hukukun oluşturulmasında dışarıdan bir müdaheleye maruz kalıp kalmadığıdır. Bu düşünceye rehberlik eden varsayım, şeriatın değişmez bir kanunlar serisi olduğudur. Bir başka deyişle, kökenleri düşünüldüğünde -Allah, Peygamber ve *icma'*- şeriat, özerk olarak görünür. Fakat doğruluğu-

Diğer bazı kanıtlar ise sınıf ve topluma öncelik tanıyan karşı yönde bir yoruma imkân vermektedir. Devlet yerine sınıf, dolayısıyla da toplumsal formasyon üzerinde odaklaşmanın daha verimli sonuçlar vereceğini düşünüyo-

---

nu tahkik etmeksizin önermeleri peşin olarak kabul etmemeliyiz. Tam tersine; neden *müşari'ün* veya kanun yapıcıların bu noktada ısrar ettiklerini sormamız gerekmektedir. Ayrıca, söz konusu aynı kanun yapıcılar veya daha doğrusu "imal ediciler", Osmanlı toplumunda ulemanın ayrıcalıklı konumunu (ulema vergilerden, askerlik hizmetinden ve çoğunlukla müsadereden muaftı) ideolojik açıdan haklı göstermek için hukukun değiştirilemezliğini savundular. Eğer hukukun değiştirilemezliği meselesi üzerindeki Osmanlı ulemasının konumunun altını çizen önermeleri sorgulamaksızın kabul ettiğimiz taktirde bizzat ulemanın kendi-algısına (self-image) razı olmamız, yani ulemanın işgal ettiği ayrıcalıklı yeri meşrulaştıran ideolojiyi kabul etmemiz gerekir. Bu tuzaktan kaçmak için hukukun değiştirilemezliği ile ilgili iddiaları, basit bir örtü olarak düşünmeliyiz. Bu örtü, aslında gerçek hayat karşısında özellikle bunun için alınmış kararları, bir rehber ve daha önceden kurulmuş bir araç olarak hukukun gerekli kıldığı tarihsel durumları meşrulaştıran bir araçtır.

Çoğu yirminci yüzyıl uzmanlarına göre hukuk, değişimin ve bu değişimin sınırlarının parametrelerini gösteren kurallar bütünü olarak hizmet eder. Bu görüşün yerine, hukuka, uygulamayı sınırlayıcı değil, uygulamaya rehberlik edici bir çerçeve olarak yaklaşmayı öneriyorum. Şeriat, başka şekilde olamayacak örnekler sağlar. Fakat bunun temel amacı, kanun yapıcıların da algıladığı gibi, o zamanın taleplerini karşılamaktı. Şeriatın gerçek uygulamalarına bakıldığında, şeriatı tatbik edenlerin, yüksek ulemanın bir parçası olduğu yönetici sınıfın çıkarlarının ışığında, o zamanın gereklilikleri doğrultusunda değiştikleri ve yeni kanunlar yaptıkları görülür.

Kanunu uygulama tarzı incelendiğinde, daha sonraki yüzyıllarda olduğu gibi onaltıncı yüzyılda da, günlük pratik içinde icadın çok sık olduğu görülür. Değişmez ve değiştirilemez olarak varsayılan bir sistemin içinde bulunacağı beklenmeyen yeni çözümler çok sık öneriliyordu. Şeriatın sosyal olarak dinamik olduğu ve zamanın *şeriatın* uygulanmasını ve faydasını sınırlandırdığı gözlemi olması gerektiği gibidir. *Şer'iyye sicilleri* veya Âli'nin kendi deneyimlerinden yola çıkarak saydığı şeriat "ihlal"lerini düşünürsek şunu görürüz: Herhangi bir toplumda kanunların tatbik edilme yolu, kanunların tatbik edildiği ânın dinamiklerine uygundur. Böyle bakıldığında, Osmanlı toplumu bağlamında, şeriatın formülasyonu, yorumu ve uygulanışı yönetici sınıfın çıkarlarından ayrı düşünülemez.

İki çalışmamda Osmanlı *kanun*unun diğer yönlerini inceledim. Özellikle bkz. "Power and Social Order: The Social Uses of the *Kanun*" ve "The Ottoman Kanun as an Instrument of Domination", *Proceedings of CIEPO, Seventh Symposium*, Sonbahar, 1986 Pecs, Macaristan.

rum. Sınıf üzerine odaklaşma ise, ancak aynı zamanda sınıf ile devlet arasındaki ilişkinin tartışılmasıyla mümkündür. Onaltı ve onyedinci yüzyıla ait birincil kaynaklar devlet ile yönetici sınıf arasında bir ayrıma dikkat çekmektedirler; bunun bir işlevi vardı, çünkü o yıllarda devlet yönetici sınıfın sosyoekonomik çıkarlarının bir uzantısı işlevi görmekteydi. Diğer yönetici sınıflar gibi, Osmanlı yönetici sınıfı da üretim araçlarının, dolayısıyla artığa el konulma sürecinin, kamu yararına kullanılmak üzere kendi hak ve yetkileri dahilinde olduğu görüşündeydiler. Bu yaklaşım, devlet hazinesi için kullanılan *beytülmâl-i Müslimîn* (Müslümanların hazinesi) formülünde dile gelmektedir.

Daha ileri giderek, kamu yararına kendini vakfetmenin, son tahlilde, yönetici sınıfın, en geniş anlamıyla toplumun ürettiği artıkları düzenli olarak kendine akıtmasını meşrulaştıran ve buna imkân veren ideolojik bir tutum olduğunu ileri süreceğim. Dolayısıyla, kamu yararı söylemi meşrulaştırıcı bir formül olarak görülmelidir. Bunun böyle oluşu, yönetici sınıfın çoğu mensubunun böyle davranmamasından değil, yönetici sınıfın, egemenliğini toplumsal olarak kabul edilebilir kılmak için ısrarla bu formülü kullanmasındandır.[70]

Bu çalışmanın birkaç yerinde modern ve erken modern dönemlerin kamu hizmeti anlayışlarını karşılaştırdım. Osmanlı toplumsal, siyasi ve ekonomik uygulamalarıyla ilgili birincil kaynaklar üzerinde çalışırken, dönemin Osmanlı yaklaşımını incelemek ve bağlamı içine oturtmak gerekmektedir. Onaltı ve onyedinci yüzyılda Osmanlı yönetici sınıfı, tıpkı Avrupa'daki mukabilleri gibi, adam kayırma ve intisabı çok doğal görmekteydiler. Ailesinden ya

70 "Feodal" sistemin sadece toprağın kullanılmasıyla sınırlandırılamayacağını, ayrıca *gümrük* (ithalat vergisi) ve *hisba* (pazar denetçisine, yani muhtesibe yapılan ödeme) gibi gelir kaynaklarını da içerdiğini kaydetmek önemlidir. Gelir kaynaklarının çeşitliliği, yönetici sınıfın kimi mensuplarının şaşırtıcı derecede hızlı servet biriktirmelerindeki başarılarını açıklar. Hem Âli hem de Koçi Bey, bu eğilimden bahsederler.

da maiyetindekilerden birine bir memuriyet sağlamak veyahut kendisi veya maiyetindekilerden birisi için büyük ve hatta muhteşem servetler edin[dir]mek, yönetici sınıfa mensup olunduğu müddetçe meşru bir uygulama olarak görülmekteydi. Atanma ve mükafatlandırmaların, yine de (yalnızca yönetici sınıf mensupları için geçerli olsa da), erken modern dönemin liyakat sistemine göre olmasını isteyen Ali ve Koçi Bey, bu sonraki gelişmeleri bir yozlaşma olarak eleştirmektedirler. Naima ve onsekizinci yüzyıl başının bir diğer yazarı Defterdar Mehmed Paşa aynı fikirde değildi. Aynı şekilde, her ne kadar Âli ve Koçi Bey'i takip eden yirminci yüzyıl bilim adamları söz konusu davranışları açgözlülük, adam kayırma ve yozlaşmanın belirtileri olarak değerlendirseler de, onyedinci yüzyılın yönetici sınıf mensupları ortada herhangi bir yanlışlık görmüyorlardı.

Günümüzün düşünüş biçimi için kamu yararına hizmet ile meritokratik uygulamalar, eşitlik, kurumsal nesnellik ve yargı bağımsızlığı birbirleriyle yakından ilintilidir. Akılcılık bu süreçleri birbirine bağlar ve bunların tümü modern ulus-devletin özellikleridir. Buna karşılık, Osmanlı yönetici sınıfı bir tarafta şahsi iktidar ve mülkiyet, diğer yanda da devlet hazinesi arasında herhangi bir ayrım yapmıyordu. Yönetici sınıfın iktidarı elinde bulunduran üyeleri, bir yozlaşma ya da açgözlülük duygusuna kapılmaksızın, ne yolla olursa olsun servet edinmeye bakmışlar, bunu da kendilerinin meşru hakkı olarak görmüşlerdir. Sık sık atıfta bulunulan bu müeyyidenin "ilahi" kaynaklı formülü şöyledir: "O sizi [çeşit çeşit] fırkalar halinde yarattı."[71] Söz konusu Osmanlı uygulamalarının yozlaşmanın bir göstergesi olduğu anlayışı, kamu çıkarının yönetici sınıfın egemen mensuplarının kişisel çıkarlarından ayrı olduğu yolundaki modern varsayımdan kaynaklanmaktadır. Elbette

71 "ve kad halekakûm atvaren". Nuh, 14, *Kur'an*.

kabul edilmelidir ki, yozlaşma ve adam kayırma Âli ve Koçi Bey gibi sonraki dönemin Osmanlı yazarlarınca da kesinlikle eleştirilmiştir ancak bununla birlikte onların kınamaları ulus-devletin standartlarına dayanmamaktaydı ve dayanamazdı da. Bunun yerine, onlar erken modern dönemin kamu hizmeti ve liyakat standartlarına dayanmaktaydı, ama bu, Osmanlı yazarlarının metinlerini kaleme alındıkları tarihsel bağlamı dikkate almadan yorumlayan ondokuz ve yirminci yüzyılın bilim adamlarınca tahrif edilmiştir. Bu yazarların gelir üreten sınıfları hemen her zaman birer verici olarak gördükleri unutulmamalıdır. Ne sınıfsal geçişkenlik ne de eşitlik hiç bir zaman müsamaha görmemiştir ve arzulanmamıştır. Reayanın kendi toplumsal ve ekonomik konumunda kalması beklenmiştir.

Yönetici sınıf mensuplarının şahsi hazineleriyle devlet hazinesini birbirinden ayıran çizgi çoğu zaman çok inceydi. Servet ve mülk edinme becerisini göstermiş onyedinci yüzyılın ekâbir ailesi Köprülüler ya da II. Mustafa'nın *şeyhülislamı* Feyzullah Efendi'yi örnek olarak gösterebiliriz. Köprülü ailesinin üyeleri servetlerini müsadere politikasından sakınmaya çalışmışlardır.[72] Bununla birlikte, en iyi *noblesse oblige* terimiyle tasvir edilebilecek paralel bir olgu söz konusudur. Her ekâbir kendisinin veya maiyetindekilerin yetenek ve servetlerini kamu hizmetine adamıştır. Ali ve Koçi Bey'in öngörülerinin aksine, göreve atananlar askeri sınıf mensubu olmasalar bile, onlardan destek birlikleri donatmaları beklenir ve bunu da çoğunlukla gerçekleştirirlerdi. Onların kamu hassasiyeti, devlet hazinesinin zorda olduğu anlarda yaptıkları doğrudan katkılarda da ortaya çıkardı. Örneğin, veziriazam, yeniçeri ağası, veziriazam yardımcıları (*kaymakam*lar) ve başkentteki diğer yüksek dereceli memurlar da dahil olmak üzere kırk beş memur ve bürokrat 1109 (1697-1698) seferi sırasında toplam

72 Köprülü ailesinin servetinin çoğunun vakıfa dönüştürülmesi *Mühimme defteri*, 106, s. 243'te gösterilmiştir.

yüz otuz yedi kese akçe yardımda bulunmuşlardır.[73]

Kamu yükümlülüklerini daha iyi yerine getirmek için, yönetici sınıf mensupları, özellikle de ekâbir aileleri ve onların müttefiki olan aileler dinsel ve hayır kurumları vakfetmişlerdir. Bunlar yönetici elitin kendilerini kamu refahına adamalarının en göze görünür delilleri arasındadır. Bütün Osmanlı ülkesinde oldukça gelişkin bir yararlı kurumlar ağı inşa etmişlerdir: hastaneler, camiler, imarethaneler, kütüphaneler, mektepler, medreseler, öğrenci yardım sandıkları, yolcular için hanlar, ve hatta abdest ya da içme suyu için çeşmeler. Osmanlı yönetici sınıfının kamu refahı ve hizmetine dönük tutumlarının, bu davranışlarının ideolojik kullanımını perdelemesine izin verilmemesi gerekir. Aksine, elitin bu cömertliği, reayanın ürettiği artıklara el konulması yoluyla edinilen şahsi servetin küçük bir kısmının zorunlu olarak feda edilmesi olarak yorumlanmalıdır. Kamuya dönük bu sivil kurumların inşası, yeniden üretimi, çoğaltılması ve sürekli desteklenmesi yolunda harcanan paralar, bu sınıfın bir bütün olarak hayati çıkarı olan sosyo-ekonomik sistemin muhafazasının kendini değerlendirme şekliydi.

Onyedi ve onsekizinci yüzyıllarda, o dönemin yönetici sınıf mensuplarınca ne kadar cami, hastane, okul ve diğer hayır kurumları inşa edildiği sorulmalıdır. Böyle bir bilanço, her biri okullar, hastaneler ve imaretler külliyesine sahip birçok selâtin camisinin inşa edildiği onbeş ve onaltıncı yüzyıllarla kıyaslandığında sarayın güç kaybını hemen ortaya koyacaktır. 1607 yılından sonraki yaklaşık yüz elli yıl içinde, hanedan mensupları, ancak üç ya da dört adet büyük fakat fazla masraflı olmayan cami inşa ettirmişlerdir. Aynı dönemde yönetici elitin yeni mensupları tarafından İstanbul ve İmparatorluğun bütününde sayısız mütevazı vakfın kurulduğunu gösteren kanıtlar mevcut-

73 Başbakanlık Arşivi, *Maliye defteri*, 6006.

tur.[74]

Osmanlı elitinin yönetici hizipleri toplumsal yükümlülükleri açısından dönemlerinin Batı Avrupa'sındaki muadillerinden farklı değillerdi. Yalnızca gelir kaynakları ve servetin kendi hakları olduğu fikrinde olmayıp, aynı zamanda, eninde sonunda kendilerinin temel yararlanıcısı oldukları bir sistemin muhafazası için bir takım sorumluluklar da üstlenmişlerdir.[75]

X.

Buraya kadar ortaya konulan kanıtlardan, onyedinci yüzyılda, kamu işlevlerinin özel ve kişisel çıkarlar aleyhine ivme kazandığı bir Osmanlı devletinin oluşmakta olduğu sonucu çıkarılabilir. Bu yorum, yönetici sınıfın özel çıkarlarının aleyhine olarak gelişen devlet oluşumunun özerkliği düşüncesinden hareket etmektedir. Bununla birlikte, kanıtlar aksi bir yorumu da desteklemektedir. Sonuç olarak, yönetici sınıfın üretim araçlarını kendi mülkü olarak gördüğü, gelir kaynaklarını el altından sanki kendi özel

74 Örneğin bkz. Hüseyin ibn İsmail Ayvansarayi, *Hadikatü'l-Cevami'* (2 cilt İstanbul: Matba'a-i Amire, 1281/1864-1885).

75 Osmanlı devlet yapısının akışkanlığına ek bir kanıt için, devlet hazinesinin para darlığı içinde olduğu zamanlarda vakıfların ele alınış biçimlerine bakılabilir. *Vakıf* gelirleri devletin müdahalesinden muaf olmasına rağmen, 1109/1697-1698'de veziriazamın (26 vakıf), şeyhülislamın (101 vakıf), dersaadet ağasının (77 vakıf), *bab-ı saadet ağa*sının (34 vakıf), *ser hazine-i ender*un (4 vakıf), *ağa-yı saray-ı cedid*in (7 vakıf), ve *ağa-yı saray-ı atik*in (5 vakıf) denetimi altında olan bir çok vakıfdan katkılar bekleniyordu. Böylece vakıfların sadece kurucularının isteği doğrultusunda hizmet üretmek için kullanılmadığı, fakat aynı zamanda daha geniş anlamda "kamu çıkarı"na hizmet için kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Hatta vakıfları kuranların (şahsi vakıf veya aile vakfı olsun) özel çıkarlarının "kamu çıkar"ından ayrılmaz olduğu söylenebilir. (Örneğin bkz. *Maliye defteri* 6006 2a-20b; Raşid, *Tarih*, II, s. 428 ve Defterdar Mehmed, "Zübde-i ...", s. 345a-b kamu yararı için vakıf gelirlerine el konulmasından bahseder). Abou-El-Haj, *The Rebellion of 1703*, s. 81'de III. Ahmed'in *cülusiyye* için, İstanbul'da Bedesten'de yer alan öksüz ve yetimler için kurulmuş bir vakıf da dahil olmak üzere nasıl para topladığına işaret eder.

mülküymüşcesine kullandığı ve bu işlerin rahatça sürdürülebileceği bir yönetim yapısı geliştirdikleri söylenebilir. Bu zıt yorumlar erken modern dönemin bir geçiş dönemi olarak ele alınmasıyla ve [böyle bir dönemde karşılaştığımız] birbirleriyle çelişkili bir dizi eğilime dikkat çekilerek uzlaştırılabilirler.

Osmanlı devlet oluşumunun iki farklı aşamadan geçtiği açıktır. İlk aşama onbeşinci yüzyılın ortalarından onaltıncı yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür. Bu dönemde yönetici elit, sınırlı sayıda liyakata dayalı kamu memuriyeti atamasının yapılmasına imkân tanımıştır. Kamu hizmeti yönetici sınıf mensuplarına münhasır kılınarak, sistemden esas olarak bu sınıfa ait olup o kültürün bir parçası olan insanların yararlanması sağlanmıştır. Özerk kurumsal yapılar adına her ne varsa, bunlar yönetici sınıfça maddi ve insani kaynakların sistemli ve meşru yollardan sömürülmesini kolaylaştırmak amacıyla kurulmuştur. Onaltıncı yüzyılın sonlarına doğru başlayıp onyedinci yüzyıl boyunca devam eden ikinci aşama yönetici elit içinde bir mutabakatın bozulup diğerinin ortaya çıkışına şahit olmuştur. İlk dönemin devlet yapısı yönetici elit içinde kaynaklara ve gelirlere uzanma konusunda yoğunlaşan yarışma ortamında değişimlere uğradı. Ali ve Koçi Bey'in oldukça sempati duydukları açık seçik bir şekilde tanımlanmış toplumsal tabakalarıyla sıkı kurallı toplum, tabi ki böyle bir tarihsel olgu eğer hakikatte mevcut olmuşsa, parçalanmış ve günün gerçek toplumsal oluşumlarına yanıt veremez hale gelmiştir. İkinci dönem (en azından 1560'lardan 1700'lere kadar) toplumsal hareketlilik, uygulamada esneklik ve servetlerin el değiştirmesi ile tanımlanmıştır. Şeriatın uygulanmasında ve onun *ad hoc* (keyfi, düzensiz) tatbikinde bile esnekliğe şahit olunmaktadır. Dinsel hukukun çoğu kez, ne zaman çıkarları böyle bir düzenlemeyi gerektirmişse, yönetici sınıfın ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde biçimlendirildiği görülmektedir.

Devletten ziyade sınıf üzerinde yoğunlaşma, bizlere erken modern dönemin Osmanlı devlet oluşumu ve toplumunu değerlendirmek için daha uygun yollar sunmaktadır. En azından, sosyopolitik ve sosyoekonomik soruların, Asya Tipi Üretim Tarzı'nın (ATÜT) belirsiz ve desteksiz kuramsallaştırmalarına gerek kalmaksızın araştırılmasına imkân vermektedir.[76] Sınıfa vurgunun bir diğer yararı da,

76 Perry Anderson, *Lineages*'de, birincil faktörlerin Osmanlı/Oryantal ve Batı Avrupa uygarlıkları arasındaki farklılıkları izah edebileceğine dair önermesini güçlendirmek için, Osmanlı devleti üzerindeki bölüm boyunca ATÜT tartışmasına başvurur.

Anderson umut verici bir analizle başlar. İlk adım olarak, Marx ve Engels tarafından çeşitli tarihsel çağlara ve bölgelere uygulanan ATÜT kavramının alakasını tartışır. Daha sonra, ATÜT kavramının sınandığı tarihsel verilerin çarpık olduğunun, artık kanıtlandığını veya Marx ve Engels'in bu verileri yanlış anladığını söyler. ATÜT'ün, feodalizme dayanan Avrupa'daki üretim tarzının tam bir zıttı olduğu söylenebilir. Osmanlı/Asyatik tarzı, hem özgür köylülerin varlığı (Avrupa serflerinin tersine) ve toprağın mülkiyetinin devlete ait olmasıyla hem de köylerin yaygın bir şekilde özerkliği ile tanımlanır. Bu faktörler, köylülerin yeniden üretime devam edebilmelerine, savaşlar ve hanedan değişimlerinden bir dereceye kadar etkilenmeksizin yaşamalarına izin verir. ATÜT ayrıca bir diğer yönetim sorunuyla tanımlanır: toprakların çoğu verimsiz olduğu için, köylüler yapay sulamaya ihtiyaç duyar, bu da sulamayı idare edecek merkezi bir otorite anlamına gelir. Böylece işin siyasal yönü, Oryantal Despotizm olarak adlandırılan kavramla açıklanır. ATÜT kendi özel toplumsal formasyonunu üretir.

Anderson, ATÜT kavramını, Osmanlı tarihini anlamamızı sağlayan bilgilendirici bir kuram olarak kullanamayacağımıza inanmamızı sağlar. Fakat bu noktaya garip bir şekilde varır, ve "uygarlık" terimini kullanmaya başladığında okurlarından "kendisine karşı sabırlı ol"malarını diler. (*Lineages*, s. 495)

Belki Anderson'ı çok şiddetli bir şekilde yargılamak pek adil değil. "İslam tarihi"ni yeniden kurarken dayandığı ikincil kaynaklar, bu alandaki klişelerle doludur. Bu yüzden Anderson'ın izahından ortaya çıkan Osmanlı tarihi ve toplumu portresi durağan ise, bu daha çok dayandığı ikincil literatürün hanesine yazılacak bir hatadır. Fakat Anderson, kaynaklarını analitik ve eleştirel olarak ele almadığı için, suçun kendi payına düşenini kabul etmelidir.

Anderson'ın bir çerçeve olarak ATÜT'ü terk etmesiyle, Osmanlı tarihinin ve onun yan ürünü olduğu farzedilen *toplumsal* formasyonunun dinamiklerini yeniden kurarken ATÜT'e geri dönmesi bir olmuştur. Tam bu noktada, Anderson'ın yapısına uydurmak için kanıtları zorladığı, böylece Osmanlı

günümüz araştırmacısına, erken modern devlet oluşumunu modern muadillerinden ayırarak ve ulus-devletin yakın

İmparatorluğu'nun "tarih"ini diğer tarihler için keşfedilmiş modellere uydurduğu söylenebilir.

Kitabın en son bölümünde tarihsel yeniden inşa ile ilgili olarak kullandığı kaynakları izleyerek Anderson, ilk önce Hz. Muhammed zamanı ile başlayarak ve erken modern Osmanlı tarihi tartışmasıyla ilgili olabilecek tipik "İslami" özellikleri seçerek "İslami tarih" diye adlandırdığı şeyin kısa bir özetine girer. Bu bölümdeki belli başlı noktalar, Anderson'ın daha önceden ilgisiz saydığı ATÜT'ün her yönünü tekrar eder, yani sayarsak, İslam tarihi, özgür köylüler ve devlet mülkiyetindeki topraklar; ve kenti, ticareti ve taşrayı hor gören bir uygarlık şeklinde tanımlanır. Anderson daha sonra ikincil literatürden, İslam uygarlığında din, köylü ya da halktan ziyade genellikle tüccarın yararınadır; kentler özerk değildir, "idari olsun mimari olsun kentler, tutarlı içsel yapılardan yoksundurlar" gibi bir takım klişeler serisini tekrar eder. (*Lineages*, s. 504). Sonra devam eder: "Kargaşalık içinde büyüyen, bir plandan veya imtiyazdan yoksun İslam şehirlerinin akıbeti, kaderini şehirlerin refahına bağlamış devletinki tarafından belirlenmiştir" (s. 595).

Anderson'ın Osmanlı toplumu ve tarihinin dayandığı "İslami" örnekleri ele alışı takip edilirse, okuyucu, bu defa özel mülkiyet hukuku ile ilgili olarak, Ortadoğu uzmanlarınca kullanılan, tazeliğini kaybetmiş bir takım bilgilerle başbaşa bırakılır. Burada Anderson, F. Lockkegaard (*Islamic Taxation in the Classical Period,* Copenhagen, 1950) ve J. Schacht'ın (*An Introduction to Islamic Law, Oxford, 1964) çalışmalarına dayanır:*

"Toprakta istikrarlı bir özel mülkiyetin hukuki yokluğunun sonucu, büyük İslam imparatorluklarında tarımın ekonomik olarak yağmalanmasıydı". İlk başta daha önceki "uygarlıkların" toprak sistemleri, önemli bir ekleme yapılmaksızın korundu. Fakat uzun vadede, göçebeleşme süreci yaşandı. "Bu anlamda uzun vadeli tarihsel dönemeç yavaş yavaş aşağı doğru yöneldi" (s. 499).

Ardından Anderson, işgücü karşısında Osmanlı "tavrı"na el atar: "işgücü, sömüren sınıf tarafından hiçbir zaman değerli görülmedi ve köylülerin kaydedilmesi ana amaç haline geldi. Bu koşullarda tarımsal üretkenlik, İslami ülkelerde 'ıssız ve vasat' bir taşra manzarası bırakarak tekrar tekrar durgunlaştı veya geriledi." s. 501.

Çin tarihi tartışmasından sonra Anderson şöyle yazar: "Bu basit zıtlıklar, tabi ki, gerçek üretim tarzlarının karşılaştırılmasının başlangıcını bile teşkil etmez. Bu üretim tarzlarının eklemlenmesi ve mirası, Avrupa dışındaki çok geniş bölgelerin gerçek toplumsal formasyonlarını tanımladı". Osmanlı Ortadoğusu ve Çin arasındaki farklılıklara işaret eden Anderson, bu tarihlerin ve uygarlıkların hepsinin aynı 'Asya Tipi Üretim Tarzı'nın örnekleri olarak görülemeyeceği sonucuna varır, s. 548-49.

Osmanlı tarihini ve toplumunu anlama girişiminde Anderson yüzünü

zamanlarda geliştirilen ve günümüzde iyice yerleşmiş kavram ve yapılarını erken modern döneme yansıtmaksızın

"İslami" öncellere döner. İhtiyatsız okuyucuyu, bu öncellerin izahının Osmanlı tarihinin erken modern dönemlerdeki özgünlüğünün anlaşılması için yeterli olduğu anlayışıyla baş başa bırakır. Anderson'ın "öncel" kurumlar tartışmasında eksik olan şey, uygulamaların ve hatta kültürün Osmanlıya ait özgün şartlardan ibaret olmasıdır. Bu şartlar da hem daha evvelki (İslami) uygulamaların yeniden üretimini hem de Osmanlıların daha sonra giriştikleri uyum çabaları ve yaptıkları değişiklikleri belirler. Böylece Osmanlı tarihine özgü dinamikler bu yaklaşımda tamamen yok olur.

Osmanlı tarihinin ATÜT analizi yoluyla anlaşılabileceği düşüncesini terketmekte zorlanan tek araştırmacı Anderson değildir. İslamoğlu ve Keyder, "Agenda for Ottoman History" adlı çalışmalarında, tartışmalarını Avrupa'daki serflerin tersine Osmanlı İmparatorluğu'nda köylülerin "özgür" olduğu önermesine dayandırarak açıkça ATÜT'ü Osmanlı toplumuna uygulamaya kalkışırlar. Fakat, bizim tartıştığımız koşullarda Yakındoğu köylüsünün "özgür" olması ne anlama gelir? ATÜT'ün hüküm sürdüğü toplumlarda, toprak kamuya aittir, yani özel mülkiyete tabi değildir.

ATÜT Osmanlı İmparatorluğu'na uygulandığında ve ortaya çıkan sosyopolitik ve sosyo-ekonomik formasyonlar buna uygun olduğunda bile, bu ancak Osmanlı tarihinde sadece çok kısa bir dönem için, belki de onaltıncı yüzyılın ikinci yarısına kadar söz konusu olabilir. Fakat onyedinci yüzyılda çiftliklerin, malikane ve temlik gibi uygulamaların ortaya çıkmasıyla, miri toprakların özel mülkiyete dönüşmesi ve tarımın ticarileşmesiyle, sosyopolitik formasyon temel bir dönüşüme uğramıştır. Ekonomik değişim, artığa el koyma biçimini etkilemiş ve farklı bir toplumsal formasyon üretilmiştir. Onyedinci yüzyıldaki siyasal mücadeleler ve toplumsal kargaşa, en azından kısmi olarak, yeni bir toplumsal grubun kendi yerini sağlamlaştırmasını ve böylece kendisinin toplumsal açıdan yeniden üretimini garanti altına alma çabasını yansıtır. Burada ayanların, hükümetin en yüksek memuriyetlerini aileleri ve kapıhalkı için muhafazaya çalışmaları örnek olarak verilebilir. Diğer taraftan, ekonomik değişim toplumsal kargaşayı hızlandırabilirdi; Akdağ gibi bazı yazarlar, Celali isyanlarını bu değişimin belirtilerinden biri olarak sayarlar.

En azından İslamoğlu ve Keyder tarafından inşa edilen kuramın bir basite indirgemeye yol açtığını ve bunun da durağan bir resime gönderme yaptığını söyleyebiliriz. Osmanlı toplumunun geniş bir zaman diliminde içsel tarihinin ele alınması, karmaşık süreçlerin sebep olduğu değişimin analiz edilmesi ve içsel faktörlerle dışsal etkilerin birleştirilmesi gerekmektedir. Bu yönde bir katkı Halil İnalcık tarafından şu makalede yapılmıştır. "Rice Cultivation and the çeltükçi-reaya System in the Ottoman Empire", *Turcica, Revue d'etudes turques*, 14, s. 69-141, 1982. Burada yazar, pirinç tarımında, tarihte bir noktada serf olabilecek özgür olmayan bir işgücünün kullanıldığından bahseder.

araştırma özgürlüğü vermesidir. Ulus-devlet oldukça gelişmiş ve açıkça tanımlanmış bürokratik ve liyakata dayalı uygulama ve kurumlar dizisini içerir. İki devlet türünün birbirine karıştırılması Osmanlı toplumunun bir bütün olarak işleyişinin layıkıyla değerlendirilmesini neredeyse imkânsız hale getirir. Son olarak, sınıf kavramı üzerine vurgu araştırmacıya erken modern Osmanlı tarihini, mevcut kendine özgücü yaklaşım yerine, karşılaştırmalı bir çerçeveye oturtma olanağı verir. Bu sonuncusu, yirminci yüzyıl Osmanlı tarihçisinin bakış açısından belki de en önemli noktadır, çünkü anlamlı bir sonuca ancak erken modern Osmanlı toplumsal ve siyasi oluşumlarını diğer toplumlardaki benzerleriyle ulaşılabilir.

Sonsöz

هو

Bu çalışmanın dayandığı birincil araştırma esasen onyedinci yüzyılın ikinci yarısına odaklaşmış ve ardından daha önceki dönemlere uzanarak, onaltıncı yüzyılda devletin ve toplumun doğasını belirleyen temel eğilimleri incelemiştir. Bu bölümde söz konusu eğilimlerin modern dönemlerde ne yönde geliştiğini araştırmak için kısaca onsekiz ve ondokuzuncu yüzyılları ele alacağım. Bu çabanın gerisindeki etken, erken modern dönem tarihini, özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'nu çalışmanın, yirminci yüzyıl sonu ve yirmibirinci yüzyılla bir alakası olduğu düşüncesidir.

Ulus-devleti çalışmalarının kaçınılmaz odak noktası yapan birçok modern dönem uzmanı bilim adamı, ondokuzuncu yüzyılı Osmanlı tarihinin daha önceki yüzyıllarını anlamak için temel dayanak noktası olarak kullanmışlardır. Yirminci yüzyıl tarihçiliğinin ortodoks yorumu,

Tanzimat dönemini, temel gidişat ve kurumlarıyla Osmanlıların bir bütün olarak benimsedikleri görünürdeki özerk kurumlarıyla modern devletin ortaya çıkışı açısından tarihsel dönüm noktası olarak ele alır. Aynı zamanda, devletin özerkliğini korumayı amaçlayan bir bürokratik liyakat sistemi geliştirilmiştir. Batı Avrupa'daki gelişimiyle modern devletin mekanizmaları, kanun ve kuralları, o döneme kadar büyük ölçüde sistematize edilmiş ve rasyonelleştirilmiş olduğu için, Osmanlı'nın bu dönemindeki arzu ve eğilimlerinin ötesine geçmiş görünmektedir. Üstelik, daha erken dönemlerdeki toplumların hukuk biçimlerinin aksine, ulus-devlet hukuku, yönetici sınıfın tebaa üzerindeki egemenliğini kolaylaştırmayı amaçlayan basit bir kurallar sistemi olarak görülmemiştir. Gerçekten de, hem ruhu hem de belirgin hükümleri itibariyle devletin bu hukuku bütün yurttaşları üzerinde eşit bir şekilde uygulayacağı varsayılıyordu.

Tanzimat reformlarıyla ilgili mevcut yaklaşım metodolojik sorunlar içermektedir. Buna göre, ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı reformları, ithal edilerek Osmanlı toplumuna yukarıdan dayatılan bir dışsal (Batı'dan gelen) model üzerine inşa edilmiştir. Eski yönetim sistemi ve toplumsal düzenin bir şekilde kendini yeniden üretemez, yenileyemez hale geldiği kabul edilir. Dolayısıyla da ondokuzuncu yüzyıl değişimleri birdenbire gerçekleşen, yeni ve hakikaten de daha önce örneği görülmemiş bir olgu olarak ele alınır. Bu yaklaşımın doğurduğu metodolojik ve bilimsel sorunlar karşısında tarihçi ciddi bir şekilde şüpheci tutum takınmalıdır. Burada her şeyden önce, esaslı bir ihtimal-dışılık söz konusudur: Bu da durağan olan Osmanlı toplumunun kısa sürede, neredeyse hiçbir temel hazırlık olmadan emsalsiz topyekün bir değişimi yaşamış olduğudur. Tarihçilerin genel olarak tedrici değişmeye prim verme eğilimi göz önüne alındığında, böyle bir yaklaşımın güçlü destekleyici kanıtlar olmadan ve iyice tartışılmadan kabul edilmemesi

beklenirdi. Oysa, bunun tam tersi olmuş ve yine şaşırtıcı bir şekilde, söz konusu metodolojik sorunlar çok az sayıda araştırmacıyı rahatsız etmiştir. Dolayısıyla, konuya eleştirel yaklaşanlar, ondokuz ve yirminci yüzyıl Osmanlı tarihi çalışmalarının çoğunun bilimsel kaygılar yerine belli siyasi önermelerden hareketle gerçekleştirildiği yolundaki şüphelerinde haklı çıkmışlardır. Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı tarihi araştırmalarının büyük bir çoğunluğu çok basit bir önermeden yola çıkmaktadırlar: Geleneksel bir yapı olarak Osmanlı toplumunun modernleşmekten ya da daha iyi bir toplum olmaktan başka bir çaresi yoktu. Bu dönüşümün aldığı yapısal biçim ise ulus-devletti.

Ulus-devleti erken modern ve modern dönem toplumlarının birbirleriyle karşılaşmasının kaçınılmaz bir sonucu olarak sunmak, (bazen geleneksel olarak da anılan) erken modern dönem toplumunun sistematik olarak incelenmesine sekte vurmakta (hatta gereksiz damgasıyla göz ardı edilmesine yol açmakta), ve eninde sonunda, "modası geçmiş", "ölü" ve "yararsız" bir yapının incelenmesine harcanacak devamlı entelektüel enerjiyi zaman kaybı olarak görmektedir.[77] Birkaç istisna hariç, ikincil literatürün on-

77 Üçüncü Dünya Toplumlarının durağan olduğunu varsayan yaklaşım hâlâ temel bir epistemolojik sorun olarak ortadadır. Bu yaklaşımın kaynağı Avrupa-merkezli araştırmacıların hüsnü kuruntusudur. Osmanlı tarihyazımındaki ikilem, erken modern dönem Güney Asya tarihi bağlamında da karşımıza çıkar. Frank Perlin, "Proto-industrialization and Pre-colonial South Asia", *Past and Present*, 98, s. 30-95, Şubat 1983, adlı makalesinde tarihsel meseleleri özetler. "Space and Order Looked at Critically, Non-comparability and Procedural Substantivism in History and the Social Sciences", *Bifurcation Analysis: Principles, Application and Synthesis*, yay. M. Hazewinkel ve diğerleri, Dordrecht, D. Reidel Publishing Co., 1985, içinde, s. 149-97'de Perlin, Avrupa-merkezli araştırmacıların yaklaşımları tarafından ileri sürülen epistemolojik sorunları ayrıntılı bir şekilde ele alır.

Osmanlı tarihinin son dönemlerine tarih-dışı yaklaşımları yansıtan Osmanlı araştırmacılarının örnekleri için bkz. not 78. Osman Okyar, Tanzimatın bir modernleşme olarak faydalı etkilerini savunan bir makale yayınladı. "A New Look at the Recent Political, Social and Economic Historiography of the Tanzimat", *Economie et Societes dans l'Empire Ottoman Fin du XVIIIe-*

dokuzuncu yüzyıl reformlarının arkaplanıyla ilgili ortaya koyduğu bulgular, daha önceki iki üç yüzyılın Osmanlı kurumları, toplumu ve uygulamalarına dair herhangi bir gerçek çalışmaya dayanmamaktadır. Söz konusu kritik yüzyıllar üzerine şu ana kadar yapılan ciddi çalışmalar, en iyi durumda, düzensiz ve sistemsizdir.[78]

Geleneksel toplumun incelenmesi gereğine yapılan vurgunun gerisindeki sebepler konusunda bir yanlış anlaşılmaya meydan vermemek için temel güdünün bu toplumu idealize etmek olmadığını hemen belirtmek istiyorum. Aynı şekilde, geleneksel toplumun içkin bir iyiliğe sahip olduğu ve dolayısıyla kurtarılmaya değer olduğu düşüncesinde de değilim. Ondokuzuncu yüzyıl öncesi Osmanlı tarihinin çalışılmasının gerekliliğine dair çağrım kesinlikle geleneksel toplumu yeniden canlandırmaya bir davet olarak alınmamalıdır.

Debut du XX e siecle, yay. Jean Louis Bacque-Grammont ve Paul Dumont, Paris, Editions du CNRS, s. 33-46, 1983 içinde. Tanzimat'ın ortaya çıkışının tarihsel çerçevesini tamamen gözardı eden Okyar, ilk önce son zamanlarda Türk akademisyenler tarafından yapılan akademik ve yarı popüler modernleşme analizlerini eleştirir. Sol ve sağ görüşlü yazarları yargılar, fakat "Tanzimat'ın başlamasını modernleşme olarak kabul etmek zorundayız çünkü bu Osmanlı devletinin kendini koruyacağı tek yoldu" demekten başka bir alternatif yorumda da bulunmaz. Osmanlı tarihini böyle görmesinin arkasında, Okyar'ın Tanzimat'ın cumhuriyet dönemi Türkiyesinde modernizmin gelişimi için önemli olduğu algısı yatar. Okyar'ın tartışması, Tanzimat'ın bir yandan bir fikirler serisi olduğu ve diğer yandan da bu fikirleri alma gücü olduğu önermesine dayanır. Böylece değişimi, bu fikirlerin yarattığı bir olgu olarak algılar. Bu algılamada eksik olan, bu fikirleri almaya izin veren veya vermeyen sosyoekonomik koşulların yeniden inşa edilmesidir. Bu mantık izlenirse, Okyar'ın tartışması, Tanzimat'ın modernleşme ile eş tutulmasına ve dolayısıyla Osmanlı'nın mirasçısı devlet için siyasal kurtuluş anlamına gelen bir formüle yol açar. Okyar açıkça modern Türkiye'nin hastalıklarından kurtulmasının kapitalizmde yattığı önermesinden hareket etmektedir.

78 Burada göndermede bulunduğum çalışmaların temsili örnekleri için bkz. T. Naff ve R. Owen'in *Studies in Eighteenth Century Islamic History,* Carbondale, Southern Illinois University Press, 1977 adlı kitabının içindeki çeşitli makaleler ve Carter Findley'in *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire,* Princeton, Princeton University Press, 1980 adlı çalışması.

Vurgulanması gereken ilk iş bilimseldir: Osmanlı tarihinin geleneksel olarak bilinen dönemi sistemli bir şekilde incelenmeden, ondokuzuncu yüzyıldaki değişimin değerlendirmesi eksik kalacaktır. İkincisi, bir toplumsal, ekonomik ve siyasi yapı modeli olarak ulus-devlet büyük sorunlar doğuragelmiş ve doğurmaya devam etmektedir. Ulus-devlet oluşumunun ilk olarak yaşandığı Batı Avrupa'da 1990'ların başlarında bazı üye devletler arasındaki çeşitli ulusal sınırların giderek inceldiği bir dönemde, farklı alternatifler peşine düşülmüştür.

Araştırmacıların ve toplumsal düşünürlerin ulus-devleti Osmanlı'nın erken modern dönemdeki tarihsel gelişmesinin doruk noktası olarak görmeye devam etmeleri üzücüdür. Söz konusu dar bakış açısı, erken modern dönem toplumsal yapısındaki farklı etnik ve dinsel grupların bir arada yaşama deneyimlerini kuramsallaştırma ve ardından bunları alternatif toplumsal ve siyasi örgütlenme modelleri olarak değerlendirme hususunda sahip oldukları çok sayıda fırsatı kaçırmalarına sebep olmaktadır. Dünya, daha önce görülmedik ölçüde bir kader birliği içine girerken alternatif araştırma modelleri geliştirme daha da acil bir ihtiyaç haline gelmektedir. Kaçınılmaz ve fakat dışlayıcı bir ulusalcı modelin parametreleri ile değil, kapsayıcı, evrenselci bir kültür ve toplum çizgisinde araştırmalı, düşünmeli ve yazmalıyız.

Osmanlı tarihi alanında ileride yapılacak araştırmalar, tanzimatın anlamlı ve kalıcı reformlarının önemli bir kısmının, kökenleri onyedinci yüzyıla uzanan bir değişme sürecinin zirve noktasını ifade ettiği gerçeğinin kılavuzluğunda yürütülmelidir. Onyedinci yüzyılda başlayıp onsekizinci yüzyılın önemli bir bölümünde süregiden süreçte, Osmanlı yönetici sınıfı, köylülerin üretimlerinin giderek artan bir miktarını vergi olarak verme konusunda gösterdikleri direnişte kısmen ifadesini bulan bir çözülme yaşa-

dı.[79] Vergi toplama sistemindeki değişmeler mahalli yönetici elit şeklinde ikincil bir toplumsal mekanizma doğurdu. Bu yeni elitin görevi vergi toplama işlemini hem kendi adına hem de İstanbul'daki yönetici elit adına daha doğrudan, daha sistematik ve daha istikrarlı bir biçimde yürütmekti. Bunun bir çok bölgedeki siyasi sonucu yarı özerk yerel hanedanların ortaya çıkışı oldu. Onyedinci yüzyılın sonlarında ve onsekizinci yüzyılda, en azından bazı bölgelerdeki yerel hanedanların maddi tabanı, zaman zaman kendilerine özel mülk olarak bahşedilen büyük miktardaki toprak temlikleri sayesinde çarpıcı bir biçimde değişmişti. Bu sürecin en ileri boyutta yaşandığı bölgelerde miri toprakların önemli bir kısmı özel mülke dönüştürüldü. Ondokuzuncu yüzyılın sonlarında özel mülkler için bir kayıt bürosunun kurulması, miri toprakların *de facto* özel mülklere dönüşmesi sürecinin, ki bu oldukça uzun bir süreçtir, nihai sonucuydu.[80]

Onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllarda Osmanlı hanedanının o dönemin yönetici eliti ile olan karşılıklı etkileşimi onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllardakinden çok farklıydı. Söz konusu farklılık mülk tasarrufunun yapısında yaşanan bir değişimle açıklanabilir. Önceki, feodal düzenlemeler çerçevesinde resmi olarak tanınmış çok az miktarda özel mülk vardı; sonraki yüzyıllarda ise, temel toprak tasarruf tarzı uygulamada özel mülkiyet biçimini aldı. Önceden üretim ve yeniden üretim araçlarına sahip olan köylünün özgür olması esastı; onsekiz ve ondokuzuncu yüz-

79 Direniş mutlaka isyan anlamına gelmez. Toprak hâlâ göreceli olarak bol olduğu için köylülerin en sık gösterdikleri tepki toprağı terketmek ve şehirlerde yerleşmek veya asker olarak hizmet etmekti. Krş. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation", s. 194 vd.

80 Devlete ait toprağın özel mülkiyete dönüşmesinin iyi bir analizi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1277 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", Türkiye'de Toprak Meselesi, *Toplu Eserler, 1*, yay. Abidin Nesimi, Mustafa Şahin, Abdullah Özkan, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1980 içinde, s. 291-375.

yıllarda zaman zaman köylü yönetici sınıfın hizmetinde bir emek kaynağına dönüştü.[81]

Artan ticaret hacmi Osmanlı yönetici sınıfıyla merkezi devlet arasındaki ilişkiyi etkilemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun bir dünya gücü haline geldiği andan itibaren dış ticaret kuşkusuz önemli bir gelir kaynağıydı ve yaygın kanının aksine onaltıncı yüzyılda Müslüman Osmanlı tüccarları, Avrupa'da, özellikle İtalya'da ticaret yapmaktaydılar.[82] Fakat onyedi ve onsekizinci yüzyıllarda birkaç Osmanlı eyaleti ile dış dünya arasındaki doğrudan ticaret işlemi miktarında önemli bir artma yaşanmıştır. Bunların bir kısmı İstanbul'un bilgisi ve onayı dahilinde meşru yollardan gerçekleşirken, hububat ve belli hammaddelerin kaçakçılığında olduğu gibi, diğerleri de gayrımeşru bir şekilde yapılmaktaydı. Çeşitli şekillerde kurallardan yan çizme ve vergi kaçırma girişimleri Tanzimat döneminde modern tarzdaki merkezileşmenin resmen devreye girmesinden sonra bile devam etti.[83] Böylece, ister köylülüğün artan ölçüde denetimi, ister dış ticaretten elde edilen kârlar yoluyla olsun, onsekiz ve ondokuzuncu yüzyılların Osmanlı mahalli eliti merkezi otorite karşısında dikkate değer derecede bağımsızlık kazanmıştır.

---

81 Statülerindeki bu değişme hakkında köylülerin umutsuz olmaya devam etmeleri, ondokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başındaki, özellikle taşradaki toplumsal kargaşa ile kanıtlanır. Donald Quataert, bu gelişmelerin çeşitli yönlerini araştırmıştı. Son zamanlardaki çalışması için bkz. "Machine Breaking and the Changing Carpet Industry of Western Anatolia, 1860-1908", *Journal of Social History*, 19/3, s. 473-89, 1986.

Gilles Veinstein, çiftliğin zannedildiği kadar yaygın olmadığını iddia etmektedir. Bkz. "'Ayan de la region d'Izmir et commerce du Levant, Deuxieme moitie du XVIIIe siecle, *Etudes balkanique*, 12/3, s. 71-83, 1976.

82 Krş. Cemal Kafadar, "A Death in Venice, 1575: Anatolian Muslim Merchants Trading in the Serinissima", Raiyyet Rüsumu, Essays Presented to Halil Inalcık, *Journal of Turkish Studies* 10, s. 191-218, 1986.

83 Ondokuzuncu yüzyılda Basra, Necid ve Batı İran ile Hindistan arasındaki ticaret için özellikle bkz. Hala Fattah, "The Regional Market in Iraq". Kaçakçılık çok fazlaydı ve *gümrük* olarak bilinen vergiden kaçmayı amaçlıyordu.

Diplomatik ve ticari uygulamaların giderek daha karmaşık ve gelişkin bir hal alması, tanzimat reformlarının başladığı sırada modern bir merkezileşme sürecinin zaten yaşanmakta olduğuna işaret etmektedir. Kimi tanzimat reformları muhtemelen yalnızca görünüşte kalan değişimlerden ibaret iken kimileri de en azından iki yüz yıl geriye uzanan bir sürecin sonucu idiler. Diğer bir ifadeyle, tanzimat bir bakıma iki yüz yıllık bir deneyimler ve *ad hoc* çözümler zincirinin sentezi olarak görülebilir. Bu hiç bir şekilde tek çizgili (unilinear) ve kesintisiz bir süreç değildi; aksine, özellikle merkezileşme ve modern devletin oluşum sürecinde geri adımlar söz konusu olmuştur.

Mühimme defterlerinde kaydedilen onyedinci yüzyıl sonu ve onsekizinci yüzyıla ait resmi işlemler, tanzimat döneminde kurumsallaştığı şekliyle modern merkezileşmenin kökenlerinin gerçekten de daha önceki yüzyıllara uzandığı varsayımını desteklemektedir. Bu belgeler, daha onaltıncı yüzyılın sonları ve onyedinci yüzyılda Osmanlı merkezi yönetim aygıtı içindeki işlevlerde gittikçe daralan bir uzmanlaşma yaşandığını ortaya koymaktadır. Kimi uzmanlık alanı haline gelmiş işlevlerin niçin diğerlerinden daha erken geliştiği konusu daha ileri bir araştırmayı gerektirmektedir.[84] Burada, işlevlerdeki uzmanlaşmanın tanzimattan birkaç yüzyıl öncesine uzandığını ve bu uzmanlaşmanın Osmanlıların zaman içinde belli dönemlerde duydukları dahili gereksinimlere cevap verdiğini ileri sürüyorum. Dolayısıyla, tanzimatın gelişimine yol açan Avrupa'nın değişim modelleri değildir. Değişim, Osmanlı toplumunun bir katmanınca başlatılmış ve Osmanlı yönetici sınıfının yararına işlemiştir.

Onyedi ve onsekizinci yüzyıllarda veziriazamın baş kâtibi olan reisülküttaplık makamı modern merkezileşme ve modern bürokratik uygulamaların gelişmesi bağlamın-

84 Krş. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, değişik yerlerde, ve özellikle s. 311-14.

da iyi bir örnek teşkil edebilir. Aynı dönemde Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki benzer makamlarla yapılacak bir karşılaştırma, reisülküttaplık makamının evriminin, tamamen kendine özgü olmak bir yana, diğer bürokrasilerin benzer dairelerinde görülen gelişim örüntülerine uygun olduğunu ortaya koymaktadır. Yaklaşık aynı dönemde Avrupa ülkelerinin ve Amerika Birleşik Devletleri'nin dışişleri bakanlıkları gibi kurumlarla yapılacak bir karşılaştırmalı inceleme de paralel tarihsel gelişmelerin söz konusu olduğunu gösterecektir. Amerikan Dışişleri Bakanlığı örneğinde olduğu gibi yönetici sekreterlik olarak başlayan reisülküttaplık makamı zaman içinde sekreteryal işlevlerinden sıyrılmış ve esas olarak dış ilişkilere odaklaşmıştır.[85] Daha onyedinci yüzyılda, bu mevkide hizmet eden memurlardan diplomatik görüşmelerde Osmanlı temsilcileri olarak hizmet etmeleri istenmiştir. Bu eğilim onsekizinci yüzyılda da devam etmiştir. Bu dönemde reisülküttaplık makamı, Osmanlıların diplomatik konumlarındaki yeni değişimlerin dayattığı yeni işlevler ve gerekliliklere cevap vermek üzere daha başka yapısal değişimler geçirmiştir. Ayrıca, bazı bürokratik değişimler Osmanlı yönetiminin, Habsburg İmparatorluğu'yla yapılan ticareti kolaylaştıran anlaşmalarda olduğu gibi, yeni ticaret anlaşmalarıyla daha etkin bir şekilde baş etmelerine olanak sağlamak amacını taşıyordu.[86]

Bu yorum, Reisülküttab'ın rolündeki değişimlerin ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı modernleşmesinin gereklerini

85 Abou-El-Haj, "The Reisülküttab and Ottoman Diplomacy at Karlowitz".

86 Onyedinci yüzyılda *reisülküttab* makamı için yukarıda adı geçen çalışmaya bkz. s. 20-59. Onsekizinci yüzyılda bu memuriyetteki değişimler ve kültürel alışveriş sorunu için bkz. İlber Ortaylı, "Reforms of Petrine Russia and Ottoman Mind", Raiyyet Rüsumu, Essays Presented to Halil İnalcık, *Journal of Turkish Studies*, 11, s. 45-49, 1986 ve aynı yazar, "Ottoman-Habsburg Relations, 1740-1770 and Structural Changes in the International Affairs of the Ottoman State", *Robert Anhegger Festschrift*, yay. J. L. Bacque-Grammont ve diğerleri, İstanbul, Divit Press içinde, s. 287-98.

yerine getirme gayretinin bir parçası olduğu görüşüyle çelişmektedir. Bu görüşe göre, Osmanlı dışişleri bakanlığı, bilinçli bir şekilde, Avrupa'dakilerin muadili bir kurum ihdas etme amacıyla kurulmuştur. Burada dile getirilen karşı argümanın gerisindeki mantık, hiçbir yeni kurumun bir bütün olarak dışarıdan alınmadığıdır. Osmanlı yönetim aygıtındaki makamlar bürokratik uzmanlaşma konusunda içeride duyulan ihtiyacın bir sonucu olarak zaman içinde evrilmişlerdir. Dolayısıyla, genel olarak Osmanlı bürokrasisinin ve özelde reisülküttaplık makamının tarihleri, iki yüzyıllık bir süreç boyunca değişen kurumsal uygulamaların analizi yoluyla incelenmelidir.

Burada tanzimat reformlarının dış sebeplere değil dahili kökenlere dayandığını anlatmak istediğimiz için, siyasi değişimi daha geniş toplumsal ve kültürel bir bağlamda ele almak yararlı olacaktır. Onsekizinci yüzyılda, yönetici elitin Osmanlı ülkesi dışındaki gelişmelere karşı ilgisinde gözle görülür bir artış söz konusudur. Hatta, neredeyse Osmanlı yönetici eliti ile bazı güneydoğu Avrupa devletlerinin elitleri arasında bir çeşit karşılıklı kültürel bağımlılıktan bahsedilebilir. Bu karşılıklı kültürel bağımlılığın en göze çarpan biçimi onsekizinci yüzyıl Osmanlı barok mimarisinde kendini gösterir.[87] Belki daha da önemlisi gündelik yaşamla ilgili düşünüş biçimindeki değişimlerdir.

Daniel Panzac, onsekizinci yüzyılın sonlarında Osmanlı elitinin salgın hastalıkların, insanların çaresizce boyun eğmeleri gereken Allah'ın takdiri olduğu düşüncesinden vazgeçtiklerini ve bunun yerine etkin bir şekilde karantina önlemlerini almaya başladıklarını belirtmektedir.[88] Osmanlı eliti Avrupalıların bu konudaki tutumlarını birkaç yüzyıldır biliyordu, zira Osmanlı İmparatorluğu'nda

87 Ayda Arel, *Onsekizinci Yüzyıl Mimarisinde Batılılaşma Süreci*, İstanbul, İstanbul Mimarlık Fakültesi, 1975.

88 Daniel Panzac, *La Peste dans l'Empire Ottoman 1700-1850*, Louvain, Editions Peeters, s. 333-38, 1985.

ikamet eden Avrupalı tüccarlar ve diplomatlar onaltı ve onyedinci yüzyıllar boyunca karantina uygulaması yapmaktaydılar. Osmanlı elitinin karantina uygulamasına daha önce değil de onsekizinci yüzyılda alıcı gözle bakmaları, bu tepkilerinin Avrupa modellerinin somut varlığından ziyade kendi ihtiyaçlarından kaynaklandığını göstermektedir. Benzer şekilde, onsekizinci yüzyılın başlarında merkezi yönetimin başkentte bulunan Avrupalı ve yerel cerrah ve doktorların yetkinliklerini test edip onlara lisans verme işini kurumsallaştırması da önemlidir.[89] Zengin Osmanlı ailelerin evlerinde karşımıza çıkan manzara resimleri ve yukarıda anılan Osmanlı bürokrasisindeki değişimler de bu bağlamda değerlendirilebilir.

Bu çalışma iki temel varsayım üzerinde durmaktadır: İlki, Osmanlı elitinin her dönemde Avrupa ile bir şekilde ilişki içinde olduğudur -hiçbir zaman yeni fikirlerin alışverişlerini engelleyen bir "demir perde" söz konusu olmamıştır. İkincisi, ister Avrupa'dan isterse diğer yerlerden benimsenen kültürel örüntüler ne sadece yabancı varlığının ne de yalnızca yabancı bir modelin cazibesine kapılmanın bir sonucudur: Belli kültürel örüntülerin benimsenmesi Osmanlı elitinin ihtiyaçlarından kaynaklanmıştır.

Erken modern ve modern merkezileşme biçimleri arasındaki ortak özellikler ve farklılıkların gözden geçirilmesinde, ondokuzuncu yüzyıl başları ve II. Mahmud dönemine (1808-1839) has gerilimler bilhassa önemlidir. Onsekizinci yüzyıl sonlarından itibaren ve özellikle de ondokuzuncu yüzyıl başında, Osmanlı yönetici sınıfı içindeki kimi gruplar hanedanı, yönetici sınıf içindeki eski egemen konumune geri döndürme eğilimi içindeydiler. Tanzimatın müstakbel "babası" II. Mahmud düşmanlarınca kuşatıl-

89 R. A. Abou-El-Haj, "Physicians and Surgeons of the Eighteenth Century: a contribution to the social history of medicine and modern state formation in the Ottoman Empire", *Festschrift in Honour of Ramkrishna Mukherjee* (Yayınlanacak).

dığında, bazı taşra elitlerinin ve özellikle de Bayraktar/ Alemdar Mustafa Paşa'nın yardımıyla kurtarılmıştı. Sultan ile yönetici elit arasındaki yakınlaşma hiçbir zaman eşit ve ikirciksiz olmamıştır. Bununla birlikte, söz konusu sınırlılıklar çerçevesinde, kimi âyân ile merkezde gücü elinde bulunduran elitin bir kesimi Osmanlı hanedanını güçlendirme konusunda işbirliği yapmaya istekli görünüyorlardı.

Ademi merkeziyetçi eğilimlere son verilmesi ve modern merkeziyetçi biçimler doğrultusunda yapılan hamle işte bu bağlamda değerlendirilmelidir. Kimi âyânlar, dolaylı yollardan da olsa, muhtemelen yeni tarz merkezileşmeyi kontrolleri altına almayı umdular. Onların bu konudaki başarısızlıkları II. Mahmud'un neredeyse başarıyla gerçekleştirdiği özerk bir devlet yaratma çabası içinde görülebilir.[90] Osmanlı yönetici elit mensupları arasında yaşanan çekişme de kuşkusuz sultanın bir bakıma beklenmedik zaferini kolaylaştırmıştır.

II. Mahmud'un kurumsallaştırdığı merkezileşme, onaltıncı yüzyıldaki erken modern dönem merkezileşmesinden farklıydı. Çünkü, sadece savunma ve dış dünyayla doğrudan rekabet gibi dış sorunlarla değil, aynı zamanda kısmen iktidarın parçalanmasından kısmen de Avrupa devletlerinin askeri ve ekonomik müdahalelerinden kaynaklanan büyük iç sorunlarla da uğraşacak bir devlet oluşumu öngörmekteydi.

Modern tarzda merkezileşmenin, dönemin Osmanlı yönetici sınıflarının ticari ve ekonomik çıkarları açısından içerdiği potansiyel yararlar ortadaydı. Merkezileşme, diğer birçok şeyin yanı sıra, iletişim, ulaşım ve koruyucu sağlık hizmetlerini güvence altına almıştı. Bu hizmetler bütün dünyada, kapitalist girişimcilerin kârlarını azamileştirme-

90 Bkz. Engin Akarlı, "Provincial Power Magnates in Ottoman Bilad al-Sham and Egypt, 1740-1840", *The Second International Symposium of CERPAO-ACOS, The Social Life of the Arab Provinces and Their Documentary Sources for the Ottoman Period*, Zaghouan, Tunus, 1988.

lerini hedefleyen bir rasyonalist kapitalist devlet oluşumunun unsurlarını oluşturmaktadır. Osmanlı devleti, ondokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başlarında, müteakip hükümetlerin mahalli ürünler ve pazarları dış rekabetten korumaya çalışmalarıyla (bunda her ne kadar çok başarılı olunmamışsa da), bu tarz devlet modeline daha yakınlaşmaya başlamıştır. Bu koruma taşra elitinin özerkliklerinden feragat etmelerini kısmen açıklamaktadır. Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı devleti modern devletin diğer özelliklerini de benimsiyordu. Bunun bir parçası da eski Osmanlı kültürü ve İslam ideolojisi ile modern milliyetçiliğin sorunlu bir bileşkesi olan yeni Osmanlıcılık ideolojisiydi.[91] Yirminci yüzyılın başlarında bazı Osmanlı kültürel unsurlarıyla İslami unsurlardan Türkçülük lehine feragat edildi. Etnik kimlik üzerine kurulu ve dile dayalı bir milliyetçilik olan Türkçülük daha etkin bir aygıt idi.

Osmanlı devletinin ondokuzuncu yüzyıl boyunca yaşadığı dönüşüm, yönetici grubun bir kısmı başkentte bir kısmı ise taşrada yerleşik farklı sektörleri arasında zaman zaman yaşanan şiddetli mücadeleler eşliğinde gerçekleşti. Merkezileşme sürecinde yönetici sınıf içinde devletin özerkliğinden yarar sağlayacak bir kesimin yaratılıp yaratılmadığını ya da merkezileşmenin yönetici sınıfın güç mekanizmalarının başında bulunan mensuplarınca, rakiplerini bertaraf etmek amacıyla devreye soktukları bir araç olarak kullanılıp kullanılmadığını belirlemek için vakit henüz erkendir. Her halü karda, tutulacak yol konusunda yönetici elit içinde herhangi bir uzlaşma yoktu. Anlaşmazlık, bazı bölgelerde mahalli sosyoekonomik güçlerle, ticaret ve üretimi tanzim etme gücüne sahip merkezi devlet arasında bir çatışma şeklinde karşımıza çıkmıştır. Ondokuzuncu yüzyılda güney Irak'ın durumu buna bir örnek-

91. Osmanlı-Türk milliyetçiliğinin entellektüel kökenleri için krş. Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought, A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas,* Princeton, Princeton University Press, 1962.

tir.[92] Bu yüzyıl boyunca bu bölgedeki tüccarlar ve üreticiler, bir taraftan doğu Arabistan ile diğer yandan da güneybatı İran ekonomilerine bağlayan bölgesel bir pazar ağının parçası idiler. Ticaret akışını İstanbul'un isteği doğrultusunda yeniden yönlendirmek için, Osmanlı merkezi yönetimi, siyasi müdahale yoluyla "pazarı kontrol altına almaya" teşebbüs etmiştir. Bu çaba geniş çaplı direnişle karşılaşmıştır.

Yeni Osmanlı devletinin istikrarsızlığı, kendi ülkesinin zenginliğini değerlendirme konusundaki beceriksizliğinde ortaya çıkmaktadır. Bunun yerine, özerklik ve merkezileşme hamlesinde ihtiyaç duyduğu askeri ve mali destek için devlet yüzünü dış kaynaklara çevirmiştir. Bu politika II. Mahmud ve haleflerinin özerk bir devlet yolundaki devamlı girişimlerini kolaylaştırmıştır. II. Mahmud Batı desteğini Mısır'da Mehmed Ali Paşa'ya karşı giriştiği mücadelede kullanmış, buna karşılık, sonraki yöneticiler yabancı sermayenin borçlanma şeklinde ülkeye girişine ümit bağlamışlardır. (Osmanlı devletinin kendi kaynaklarını, gerçekleşmediğini bildiğimiz bir toplumsal devrim yoluyla harekete geçebilmesinin kuramsal olarak mümkün olması ihtimali vardı). Dış desteğe bağımlılık, devrimci sosyoekonomik değişmeye girişme konusundaki isteksizlik ve büyüyen beceriksizliğine orantılı olarak, yabancı yatırımlar ve sermayeye bağımlılığı giderek artan modern Türkiye'de katlanarak devam etmiştir. Türkiye'nin dış kapitalist yatırıma bu bağımlılığıyla içeride radikal reformların önünü kesmek amaçlanmıştı. Oysa, sağlanan bütün bu dış yatırım sadece hesaplaşma gününü geciktirmektedir. Sonuç, bir iç savaşın tüm özelliklerine sahip bir iç çatışma olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana Türkiye'de meydana gelen bütün toplumsal ayaklanmalar şiddeti giderek artan askeri müdahalelerle karşılanmıştır. Yükselen şiddetin getireceklerini önceden kestirmek kolay görün-

92 Fattah, "The Regional Market in Iraq".

müyor.

Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasçısı Yakındoğu'nun petrol üreticisi ülkeler de modern Türkiye'nin müteakip hükümetlerinin içine düştüğü duruma benzer bir miyopluk içindedirler. Türkiye örneğinde dış gelir kaynakları modern devlete neredeyse özerklik sağlamış ve vergi veren yurttaşların muvafakatına gerek olmadığı yanılgısını doğurmuştur. Diğer yandan, petrol üreticisi ülkeler, geleceğin alacağı şekil konusunda halkı işin içine katan herhangi bir mutabakat sağla[ya]mamışlardır. Bu tür bir mutabakat yerine, yönetici sınıflar modernleşmeyi tek taraflı olarak tepeden dayatmakta ve bunu "hak edilmemiş" petrol gelirleriyle finanse etmektedir. Aynı zamanda, toplumsal oluşumların bir zamanlar dayandığı eski ekonomiler işlevini yitirmiştir. Bir dönem geleneksel ekonominin sağladığı gıda maddeleri de dahil olmak üzere, en temel ihtiyaçlar şimdi artık ithal yoluyla karşılanmaktadır. Burada hemen, buna benzer bir erken modern dönem örneği akla gelmektedir: Onaltı ve onyedinci yüzyılda İspanya da Yeni Dünya'dan gelen hak edilmemiş sermayeyi temel ihtiyaçlarını karşılamak ve mamul madde ithal etmek için kullanmıştır. İthalata bağımlılık, sonuç olarak, bugün petrol üreticisi ülkelerde de şahit olduğumuza benzer şekilde, yerel ekonominin ihmal edilmesine yol açmıştır. Böylece, İspanya İmparatorluğu'nun mümkün kıldığı, hak edilmemiş gelire dayanma olgusuyla birlikte, merkezileşmiş bir devletin gücü İspanyol toplumunu, ekonomik açıdan tarihinin hiçbir döneminde görülmedik ölçüde bağımlı bir konuma sürüklemiştir.[93]

Ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan siyasi değişmenin toplumsal ve ekonomik bir temeli vardı. Ne Sultan II. Mahmud ne de bir başkası, hiçbir birey tek başına değişimin başlatıcısı olarak görülmelidir.

93 İspanya'daki durum için krş. Henry Kamen, *Spain in the Later Seventeenth Century, 1665-1700*, s. 67 vd., Londra, New York, Longman, 1980.

Dahası, siyasi değişim yalnızca Avrupa'nın ticari ve ekonomik rekabeti gibi dış baskılara ya da daha dolaysız olarak Büyük Güçler'in askeri tehditlerine dayanmıyordu. Aksine, değişime yol açan esas önemli güçler iç güçlerdi. Bunlar siyasi değişimi kendi yararlarına gören yönetici sınıfın bir kesiminin çıkarlarını yansıtmaktaydılar. Böyle bir grup olmaksızın, Osmanlı devleti muhtemelen yirminci yüzyıla kadar ayakta kalamazdı.[94]

Metodolojik açıdan, siyasi değişmeyi ekonomik ve toplumsal çıkarlar ışığında ele almak Osmanlı tarihinin incelenmesinde farklı türden bir araştırma programı gerektirmektedir. Yalnızca büyük Avrupa güçlerinin dış politikalarına yoğunlaşıp, Osmanlı İmparatorluğu'nu bağımlı bir değişken olarak ele almak yerine, bu yaklaşım onaltıncı yüzyıl sonundan ondokuzuncu yüzyıla Osmanlı toplumunun iç dinamiklerinin incelenmesini gerektirmektedir. Ayrıca, araştırma gündemi bilim adamlarına, sınırları dinamik iç ve dış faktörlerce tanımlanmış dönemlendirmeler yapma imkânı sunmaktadır. İleriki araştırmalar, her bir dönem için ileri sürülen önermelerin bilimsel geçerliliğinin sınanmasını gerektirecek ve bilim adamlarının Osmanlı toplumsal oluşumunun dinamiklerini daha iyi anlamalarını sağlayacaktır.[95]

---

94 Buradaki tartışmanın özeti, çok basit görünebilmesine rağmen, değişimin Osmanlı ondokuzuncu yüzyılını çalışan sosyal bilimciler tarafından nasıl görüldüğünü çok doğru bir şekilde yansıtır. Üç ayrı vesile ile (referanslar dipnot 1 ve 13'te) ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı anayasacılığı sorununu ele almıştım. Bakılan çalışmalardan hiçbiri, ilk Osmanlı anayasası için bir Avrupa modelini uyarlama kararının varolan çeşitli tercihlerden bir tanesi olduğunu varsaymaz. Başka tercihler olduğunu varsaymayarak yazarlar, nihayetde Avrupa modelini seçmenin, elitler arası bir mücadelenin sonucu olduğu gerçeğinin üstünü örterler. 1860'larda, sonradan anayasacılık üzerindeki söyleme de girecek olan çeşitli Osmanlı siyasal kültür çalışmalarının yeniden basılması, bu mücadelenin bir göstergesidir. Koçi Bey'in *Risalesi* bunlardan bir tanesidir.

95 Jack A. Goldstone, "East and West in the Seventeenth Century: Political Crises in Stuart England, Ottoman Turkey, and Ming China", *Comparative*

Studies in Society and History, 30/1, s. 103-42, 1988 ve Karen Barkey, *The State and Peasant Unrest in the Early Seventeenth Century: The Ottoman Empire in Comparative Perspective*, Doktora tezi, University of Chicago, 1988 adlı çalışmalar, karşılaştırmalı tarih, onyedinci yüzyıl krizi ve Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet oluşumu gibi meseleleri ele alan iki sosyoloğun çalışmalarıdır. Bu çalışmalar, çok sonradan dikkatimi çektiği için çalışmamda bunları genişçe tartışamadım. Her iki yazar da eleştirel olmaksızın sadece eldeki ikincil kaynaklara ve ders kitabı türünden Osmanlı çalışmaları literatürüne dayanır. Goldstone'nun çalışması, birincil kaynaklardan tamamen yoksundur ve sadece İngilizce çalışmalara atıfta bulunur. Barkey'in çalışması ise sadece birbirini takip eden yedi dipnotta referans olarak verilen arşiv kaynaklarına dayanır. Ne Goldstone ne de Barkey çalışmalarını dayandırdıkları ikincil kaynakların eleştirel bir değerlendirmesi için bağımsız bir temel kurmadıklarından, onların Osmanlı devleti ve toplumuna bakış açıları fazlaca problemli kaynaklarının sınırlılıklarını tekrar eder. Perry Anderson'ın *Lineages of the Absolutist State* ve Metin Kunt'un *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650* adlı çalışmalarında bulduğum epistemolojik ve metodolojik problemler bu çalışmalarda tekrar edilmektedir. Goldstone ve Barkey'in çalışmalarını, onyedinci yüzyıl Osmanlı toplumunu analiz ettiğim gelecek çalışmamda ayrıntılı olarak değerlendireceğim.

Ekler

هو

EK A

Ademi Merkezileşme ve Gelire Elkoyma Deneyimine Onaltıncı Yüzyıldan Kanıt

Hem ademi merkezileşme hem de vergilendirme deneyiminin ilk örnekleri, onaltıncı yüzyıl ve daha fazla onyedinci yüzyıl kaynaklarında yer alır. Onaltıncı yüzyıl sonları için, memuriyetin hizmet yerine gelir kaynağına dönüştüğünden şikâyet eden Ali bazı kanıtlar sunar. (Referanslar, Âli'nin *Nasihat*'inin Andreas Tietze tarafından yapılan iki ciltlik çevirisindendir.) Âli'nin saydığı örnekler arasında şunları görüyoruz:

1. Kendi *defterdarı* olarak davranan *beylerbeyi*.
2. *İhtisap*taki değişiklikler.
3. *İltizam*ın kullanılmasındaki artış.

4. *Zeamet*leri gelir olarak alan paşa çocuklarının sayısındaki artış.
5. *Nüzul* ve *avarız*'ın aşırı kullanılması.
6. *Bakaya-i kadime*'nin kötüye kullanılması.
7. Zahire *muhtekir*leri veya tekelcilerinin suistimalleri.
8. *Umal* ve *bölük halkı* ve iltizamlar.

Bunlardan dördünün içerikleri aşağıda ayrıntılı olarak verilmiştir:

1. Ali, taşra valilerinin kendi kendilerinin defterdarı veya hazinedarı olarak hareket etmelerine karşı çıkar. Bu, onların artan özerkliğini ve bağımsızlığını gösterir. Valiler, *eyalet defterdarlığı* "memuriyet"ini kendilerini zenginleştirmenin bir aracı olarak kullanırlar; Ali'nin kendi sözleriyle: "merkezden dışarda olan vilayetlerin beylerbeyileri, kendi vilayetlerinin mâli müteffişleri yapılmamalıdırlar ve sultanın hazinesi ve kamu hazinesinin (beytü'l mâl-i müslimin) onların keyfe göre hüküm veren müdaheleleri ile harap edilmesine izin verilmemelidir" (I, s. 64).

Ali'nin bakış açısı, beylerbeyilerin *vilayet* düzeyinde maliyenin teftişinde görevlendirilmelerinden ve bunu kendilerini zenginleştirmenin bir yolu olarak kullanmalarından sıkıntı duyan bir defterdarınkini yansıtır. Fakat aslında bu, valilerin memuriyetlerini kendilerinin mülkü gibi algılamaya ve gelirlerini arttırmanın bir yolu olarak görmeye başladıkları zaman İstanbul'dan gittikçe daha fazla bağımsız davranıyor olduklarının göstergesidir.

Âli Bağdat defterdarı olarak, Bağdat beylerbeyliği için birbirleriyle yarışanların nasıl yüksek meblağlar (40.000 altın) teklif ettiklerini kendi deneyimlerinden aktarır.

Sonra ekler: "Niçin onlar bu kadar fazla altın teklif ederler ve Bağdat valiliği için bu kadar isteklidirler? Kafasında bu soruyla Âli devam eder, "Onlardan bir tanesinin gelirlerini araştırdım. Mali yöneticilerin vekilinin (*ma-*

beyn) bir yıllık muhasebesinden, onun yüz on *yük* akçeyi merkezi hazine için ve iki yüz kırk *yük* akçeyi de kendi hazinesi için topladığını öğrendim" (I, s. 65)

2. Âli memuriyetlerin iltizama dönüştürülmesinden de şikâyet eder: Onun karşı çıktığı sonuçlardan bir tanesi sınıfsal geçişkenliktir. Âli'ye göre bunun toplumun en alt kesimleri için özel anlamları vardır; böylece Âli atamaların liyakata dayanılarak değil, fakat memuriyet için ödenecek para üzerinden yapılmasından şikâyet eder. "... memuriyetler iltizama verilmemeli..." Âli bir memuriyetin iltizam şeklinde verilmesinden şikâyet eder (bir memuriyetin ona tahsis edilen gelirle ölçülmesi görüşü). Memuriyet, hizmet etmek için bir adayın özel niteliklere sahip olması gereken bir mevki olma yerine (özel bir eğitim ve hatta bilgi gerektiren bir bürokrasi düşüncesi burada olumsuzlanır), basit bir gelir kaynağı olarak görülür; ve özellikle bu işleyiş düşük rütbelilerin (mesela, *çavuş* veya *müteferrika* konumuna gelmeyi arzulayıp, gelenlerin) yüksek memuriyetlere girmesi için kullanılır;

Ayrıca, Âli valiliklerin veya *beylerbeyilik*lerin yönetsel bölümlenmesine karşı çıkar. "Sipahi-taraftarı önyargısı"ndan dolayı, gelir kaynakları gittikçe daha da kıt hale gelirken, Âli bunun "ödül"lerin veya gelirin dağıtılmasının aracı olduğunu görmez.

Âli, Yemen ve Bosna vilayetlerini, beylerbeyilik bölünmesine örnek olarak verir: saydığı isimler ve sorunlar kendisi ile ilgilidir. Özellikle, Âli'nin efendisi Lala Mustafa Paşa'nın kuzeni olmasına rağmen Âli ile iyi geçinmediği anlaşılan Sokullu ailesinden gelen Bosna valisi Gazi Ferhad Bey/Paşa'nın durumundan bahseder. Bir zamanlar maiyetinde hizmet ettiği Ferhad Paşa hakkında ilginç ve birinci elden gözlemler yapar ve özellikle onun Müslüman olarak "ortodoks"luğunu sorgular (I, s. 71-75).

3. İhtisaptaki veya *narh-i ruzi*deki (standart fiyatlar) değişiklikler: Âli'nin şikâyeti şudur: Denetçiler yani *muh-*

*tesip*ler bilgili ve uzman olanlardan seçilmediği taktirde aşağı sınıftan olanlar zenginleşebilir ve askeri sınıf iflas edebilir. İhtisabın onaltıncı yüzyıl başında bir gelir kaynağı olarak görüldüğünden daha önceden bahsedilmişti (Bkz. Kudüs *sicil* referansı). Verilen örnek ihtisabın dirlik gelirinin ya da Kudüs *sancak bey*inin timarının bir parçası olduğunu gösterir. Muhtesipler sancak beyinden bu hakkı satın almaya gücü yetenlerdir. İhtisap onaltıncı yüzyılın ilk yarısında kadı, muhtesib ve *ehl-i sukka* (çarşı-pazar ehli), yani ya lonca üyeleri ya da tüccarların kararıyla işleyen bir mekanizmaya sahipti. Böylece, reaya standart fiyatların belirlenmesinde hiçbir hakka sahip değildi. Sonuç olarak, sosyal, ekonomik ya da siyasi hareketliliğe hiçbir sempati göstermeyerek Âli daha önceki gibi yine "sınıf"sal peşin hükmünü ortaya koyar. Burada önyargısını tekrarlar: "*Rençber* ve *manav*lar yoksulluk çemberini kırarlar, onların durumları iyiye gider ve mahremiyete bağlanan geçim halatları zenginlik eliyle çözülmeye başlar. Tabi ki onların akrabası olan (diğer) köylüler *(ra'iyet taifesi)* onları görürler ve tarımı terketmeye, şehirlerde ve kasabalarda yerleşmeye ve orada yaşamaya girişirler. (Böylece) İslam'ın askerleri ... bir yandan köylülerini kaybederler, diğer yandan oldukça yüksek fiyatlar ödeyerek günlük ekmeklerini elde ederler.." (I, s. 25-26)

Sonra Âli ihtisabın taşradaki işleyişinden bahseder: "Bu durumda en ilginci Mısır, Şam, Halep vilayetlerinde ve genel olarak gelişmekte olan Arap topraklarında yürürlükte olan garip bir standart fiyat uygulamasıdır. İleri gelenlerin bütün gıda stoku, her bir çeşidi için tahsis edilen ayrı ambarlarda muhafaza edilmekteydi" *(age)*. Âli'nin şikâyet ettiği şey *ehl-i sukka*'nın kendilerini koruyanlara rüşvet verir gözüktüğü, böylece ihtisap fiyat listelerini ihlal ettikleri gerçeğidir. (Bu, yine, reayayı ihtisap sisteminin bozulmasından koruyacak kimsenin olmadığını gösterir.) Âli, bir zamanlar *ilmiye* mensupları muhtesib olarak hiz-

met ederken ve dolayısıyla reayanın çıkarlarını savunurken sistemin bozulamadığını söyler. Fakat, ulemanın hizmet ettiği çıkarlardan asla bahsetmez. Hatta ulemanın muhtesib olarak reayanın çıkarlarını koruduğu iddiası, gerçekten çok ideal bir uygulamayı temsil eder.

4. *Kanun*ların ihlallerine verdiği örnekler arasında, vezirlerin taraftarlarına "dirlik" veya timar ve zeamet tahsis edilmesini sayar. Âli'nin ana itirazlarından biri, timar ve zeametlerin bu insanlar tarafından sipahi sistemini sürdürecek bir araç değil bir gelir kaynağı olarak görülmesidir. Ali, burada yine gelire el koyma sisteminin tümünün hızlıca değiştiğini ve timar sistemindeki değişimle artık dirliklerin hizmet karşılığı ödül olmak yerine, büyük ölçüde mali araçlar olarak idare edildiğini görmez. (I, s. 84-85)

Vezirlerin, beylerbeyilerin ve *ümera*nın maiyetine timar ve zeamet tahsis edilmesi uygulamasının, özellikle bu tahsisin ilgili daha üst düzeydeki memurun sağlığında gerçekleşmesinin, daha önceki hükümdarlık pratiğinde eşi benzeri görülmez. Geçmişte, bu üst rütbedekilerden birinin ölümünde taraftarlarından birkaçı pâyelendirilirdi, fakat geriye kalan adamları Mısır veya Bağdat veya diğer sınır vilayetlerinin bölüklerine tayin olunurdu. Yüksek makamdakilerin adamlarına timar verilmesi sadece yerleşmiş pratiğin kötüye kullanılması değildi. Ayrıca bu, yüksek rütbelilerin kendilerine donanım ve adamlarını beslemek için has olarak tahsis edilen gelirlerini ticarete yatırmaları, dolayısıyla tüccar haline gelmeleri anlamına geliyordu. Onlar kendilerini zenginleştirirken, zeamet ve timara atanmayı hak eden adaylar boşta kalırlar, çünkü hem onlara hem de üst rütbelilere yetecek kadar "dirlik" yoktur. Âli, *timar defterdarlığı* yaptığı Halep'ten değişik olaylar anlatır: Halep'in bazı beylerbeyileri gelirleri bir milyona varan haslara sahip olabildiklerinden ve kendi maiyetlerindekilere timar ve zeamet vererek elde ettikleri gelirin sekiz yüz bin akçeye vardığından bahseder. Ayrıca, Âli timar

defterdarlığı memuriyeti sırasında, rotasyonun bir parçası olarak memuriyet dışı kalmış olanlara hiç timar tahsis edilmemesinden şikâyet eder. Bir zeamet sahibi öldüğü zaman onun adamlarından biri bu zeameti usulsüzce miras alır. Bu uygulamalar eski düzenin dağılmasına yol açar. Âli'ye göre, bunun çözümü, hükümdarın kanunun gereklerine geri dönmesidir, böylece bu gelirler yalnızca hak edenlere tevcih edilir. Âli, tayinleri bir gelirden çok, memuriyet için yapılan bürokratik bir işlem olarak görür, dolayısıyla düşlenen veya hatırlanan eski sisteme dönme çağrısında bulunur (I, s. 85-86).

EK B

Koçi Bey, tasvir ettiği çağdaş "gerçekliğe" karşıt olarak çizdiği ideal geçmiş kavramına geri döner. 1041/1631-1632'de kaleme aldığı *Risale*'de yazar, bu iki resmin karşıt özellikleri üzerinde ayrıca durmaz. Ekte, bu ikisinin karşıtlığını aydınlatmak için özelliklerini özetledim ve ayırdım. Tekrarlar Koçi Bey'in sunuşundan kaynaklanmaktadır. (Burada yapılan *Risale*'nin özeti ve taslağı, İstanbul'da 1277/1861'de basılan Osmanlıca metinden benim tarafımdan yapılan çeviriye dayanır. Bu malzemeye bakış açımın, benden öncekiler tarafından girişilenlerden farklı olması, Osmanlıcadan yeni bir çeviriyi kaçınılmaz kıldı. *Risale,* yalnızca yirmi dokuz sayfa civarında kısa bir çalışma olduğu için sayfa numaralarını vermeye gerek görmedim).

Koçi'nin Çizdiği İdeal Tablonun Detayları

I. Adâb-ı Saltanat

Devlet şöyle olmalı:

A. Hükümdar başta olmalı, *nüdema* veya taraftarlara yetki aktarımı yapılmamalı veya aracılıklarına izin verilme-

meli. Osmanlıları ve topraklarını hem *mahruse* (güvenli) hem de ma'mure (refah) yapan bu sistemdir.

1. Maiyettekiler, *iç* ve *dış halkı* (hükümdarın sarayının iç ve dış hizmetleri) olarak saraydan taşra hizmetine gönderilirdi.

Sultan Süleyman, hükümdarlığının son yılları hariç, divanda görüşülen kamu meselerine bizzat katılırdı.

Onun hükümdarlığının adâb-ı muaşereti veya *adâb-ı saltanatı* taklit edilmesi gereken bir paradigma olarak tekrar edilir, bu bir misallerle öğretme örneğidir.

B. Vezirlere etkili olabilmeleri için yeterince uzun memuriyet verilmeli, veziriazam Sokullu Mehmed örneğinde olduğu gibi; 982/1574'e kadar veziriazamlar atamalarda ve *maslahatın* (kamusal işler) yürütülmesinde tam bir özgürlüğe sahiptiler ve hükümdar ile doğrudan görüşebiliyorlardı.

1. Veziriazam tamamıyla bağımsızdı; vezirler ne yaptıklarını biliyorlardı.

2. *Damad*lar taşraya gönderilirdi... Sınırlarda çok iyi hizmet eden dürüst, zeki adamlardı. Onlara *havas-ı hümayun* ve mukata'aları emaneten idare etmek görevi tevcih edilirdi.

3. Vezirler, önceden sancak beyliği veya beylerbeyliği yapmış olan deneyimli yöneticilerden seçilirdi. Ardından, *kubbe altı* (divan-ı hümayun) vezirliğine yükseltilmeden evvel, kendilerine önce Anadolu, sonra Rumeli beyleybeyliği tevcih edilirdi.

C. Dirlikler, maaşlar (pension) sadece *zaim*lere, timarlılara ve yalnızca hak edenlere verilmelidir.

Ç. Dışsal farklılık belirtileri ve toplumsal farklılıklar (kıyafetler, ata binme ve kılıç kuşanma gibi uygulamalar) korunup, farklılaşmış olarak kalmalıdır: böylece herkes kendi işlevini ve yerini bilir (ve her bireyin konumunu hem elbisesinden hem de kamusal davranışından anlamak kolay olacaktır);

D. Şu özelliklere sahip olanlar *beylerbeyi* ve *sancak beyi* olarak atanmalı:

1. Yirmi veya otuz yıl memuriyet (yaklaşık yaşam boyu).

2. Onlar için kişisel refah değil, askeri (ve kamusal) hizmet her şeyden önce gelir.

II. Timar sahiplerinin ve zaimlerinin (veya Ahval-i timar ve zeamet) durumu

A. Geçmişte onların gördükleri hizmetler sayılır: sipahilerin kim olduğunu ve nasıl hizmet ettiklerini belirten bir çeşit adâb-ı muaşeret veya *adâb-ı sipahiyan* muhafaza edilir; geçmişte onlar sadakatle hizmet ederlerdi ve başarılı seferler düzenlemek için *kapı kullarına* gerek yoktu.

1. [Sayılarını verir].

2. Rumeli'ye ve Anadolu'ya atananlar kendi topraklarını başarıyla savunurlardı, hiç birinin bir diğerine ihtiyacı yoktu.

3. *Ecnebi*ler veya dışarıdan kimseler timarlılar arasına katılamazdı.

B. "Adâb-ı Muaşeret" veya Adâb-ı Sipahiyan

"Ocaklar"ın, özellikle kimin uygun bir şekilde oraya ait olduğunu tahkik etme konusunda kesin bir özerkliği vardı.

Sipahiler *din ü devlet*in direği idiler: taşra düzeninin sağlanması ve imparatorluk topraklarının genişlemesi onların geçmişteki temel başarılarıdır.

1. Önceki seferler ve fetihler onların sayesinde başarılı bir şekilde yürütülmüştür.

2. Sadık ve vefalıydılar.

3. Kapı kullarına gerek yoktu.

4. *Adâb*

a. *Ecnebi*/hariçden gelenler yoktu.

b. Dirlikler babadan oğula geçerdi.

c. Kendi meşruiyetlerini ve resmiyetlerini sağlar-

lardı ve kendi kendilerinin denetleyicisi idiler.

ç. Seferde *baş u dil* (beden ve ruh) ile hizmet, yükselme için gerekliydi (aksi taktirde herkes merkezde kalırdı).

d. Her zaman *bayrak*ları altındaki timarda yerleşmişlerdir.

e. Sefere çıkacakları zaman askeri emirleri takip ederlerdi.

f. Boşalmış *zeametler eyalet beylerbeyiliğ*ini tasarruf edenlere verilirdi.

g. Timar ve zeametleri *beylerbeyi* tahsis ederdi.

h. Din ve devlete sadıktılar.

III. Ulufeden (maaş ödemesi) yararlanan tavâif veya gruplar: *Adâb-ı yeniçeriyan* veya yeniçerilerin adâb-ı muaşereti: *yeniçeriler* kimlerdir ve onların düzeni nedir?

982 senesinde, III. Murad zamanında, yirmi dokuz *tavâif/cema'ate* dağıtılarak yeniçeri olarak kaydedilen 36.153 kişi vardı.

A. Belirlenmiş *vezâyif* veya iaşe ücretleri hazineden gelirdi.

B. Sayıları arttırılabilir veya azaltılabilirdi.

C. Özellikle sıra iaşe ücretlerine gelince sipahilerden ayrı tutulurlardı: sipahilerin timarları vardı.

Ç. Adâb-ı yeniçeriyan sıralanır:

1. Devşirme kaynakları.

2. İstanbul-Bursa-Edirne şehirleri üçgeninde yerleşim.

3. *Devşirme* anlatılır (yani uygulama olarak nedir).

4. Mezun olmaya ilişkin kurallar.

5. Barakalarda (ocakda) bekar olarak yerleşme.

6. Sefer hizmetine gelmeyenlerin *ulufe*leri sürekli olarak kesilirdi.

7. Emeklilik için şartlar sayılır.

8. Nedensiz olarak azledilme yok, hizmet süreleri

belirli.

9. *Divan*daki *ağa*lar tarafından cezalandırılma; fakat suçlunun çocuklarına timar veya zeamet verilirdi.

IV. İlmiye kanununun statüsü ve değişiklikler: (*adâb-ı tarikat-ı ilmiye* ve *mahsubiye*'ye (iltimasçılık) dönüşüm).

*Şer' ve din*in, onlara riayet edildiği sürece, Osmanlı hanedanına büyük inayetler getirdiğini ilan ettikten sonra, Koçi ulema için *rasm*leri (gerçek yol) sayar: liyakat, deneyim, bilgelik. Bunlar atamayla ilgili kararlarda dikkate alınması gereken hususlardır. *Müftiler, kazasker*ler ve diğerleri görevlerinden atılamazdı: örneğin Ebussuud yaşamı boyunca hizmet etti ve şereflendirildi; emekliliği seçenler gönüllü olarak bunu seçtiler ve özel bir emeklilik ve geçim aylığı verildi. Sonuç olarak, iyi hizmetler görüldü ve ayrıca birçok hayır kurumu ve sosyal alanda yararlı vakıflar kuruldu (Koçi Bey'e göre değişim aşağıda belirtilecektir).

V. *Ulufeli tevaif*deki (veya maaşlı ordu) değişim: Koçi *ulufeli kul* taifesinin sayısındaki farklılığa değinir.

A. Eskiden sayıları doksan ikiydi, iki yüz altı oldu.

B. Edirne, Bursa, İstanbul üçgeninde yaşarlardı.

VI. *Reaya*nın (tebaa, halk, özellikle köylüler) koşullarına gelince. *Risale,* s. 16-17. (Bu Koçi'nin *Risale*'sinin en kısa bölümlerinden bir tanesidir. Bu, nasihatname yazarlarının aslında en az ve herşeyden önce gelir kaynağı olarak reaya ile ilgilendikleri tartışmasına ek bir kanıttır.)

A. 990 senesine kadar toplanan vergiler:

1. Kişi başına kırk, elli akçe *cizye*.
2. Kırk akçe *avarız*.
3. İki koyuna bir akçe *adet-i ağnam* (koyun vergisi).

B. Mübaşirler "ücret"lerini *avarız* ve *gulamiye*nin her birinden iki ilâ beş akçe arasında olmak üzere alırlardı.

C. *Havass* gelirleri = 2.441 yük akçe (2.44.100.000)

(Koçi'nin döneminde elde edilen gelirin aksine: sadece 100 yük = 100.000 akçe toplanırdı).

Koçi'nin Zamanındaki Koşullar

Koçi Bey, değişimin analizini yaparak eski düzenin çözülmesi hakkında ayrıntılı kanıtlar verir:

I. Timar ve zeametin statüsündeki değişiklikler:

A. Sipahiler bir zamanlar "ocaklar" tarafından, özellikle kimlerin sipahi sınıfına dahil olduğunu belirlemeleri yönünde kullanılan özerkliklerini kaybettiler.

B. Zeamet ve timar tahsis etme yolları değişir. Bunlar artık eski şekilde değil, fakat iltimas veya rüşvet vs. yoluyla tevcih edilmektedir.

C. Bu değişikliklerden faydalananlar valilerin ve vezirlerin *vükelası* ile onların kullarından ve maiyetinden oluşan kapı halkıdır.

Ç. Orijinal zeamet ve timar sistemi tamamıyla ortadan kayboldu ve sipahi yaşam tarzı sona erdi! Atamaları yapılanlar, sipahi sınıfının statüleri babadan oğula geçen faziletli üyeleri değil, vükelanın şanslılarıdır. Böylece yukarıdaki örnekte açıklandığı ve reaya ve şehir halkının bile *intisap* (etkileme ve adam kayırma), rüşvet veya satın alma yoluyla ocağa girebildiği gerçeğinin gösterdiği gibi, bu sistem artık sipahileri üreten bir sistem olarak görülmez. (Koçi Bey, memuriyetin, hizmet yerine bir gelir kaynağı olarak görülmesine hayıflanır. Eskiden bir gelir kaynağının bir hizmet karşılığında tevcih edildiği farzedilirdi. Kısacası, çok zaman geçmeden bu memuriyetler tüccarlar ve sermayedarlar tarafından bir meta gibi alınıp satılmaya başlayacaktır.)

Zeametlerin ve timarların tasarruf biçimleri değişiyordu, ve bu yeniden düzenlenmeliydi. Yeni biçimler nelerdir?

1. Koçi, feodal topraklardaki değişikliğin, hizmet karşılığı ödüllendirme sisteminin intisaba dönüşümünü ifade ettiğini ve intisabın herhangi bir tasarruf hakkı elde etmenin asli aracı haline geldiğini söyler.

992/1584 senesi, değişim için önemli bir tarihtir. Timar ve zeamet köyleri ve çiftlikleri bu kişilerin yandaşlarına verildi. Timar ve zeametler ileri gelenlerin *ma'kalı* (=maişeti) haline geldi. Bunları dirlik (maaş), *tekaüd* (emeklilik aylığı), *hass* ve *vakıfa* dönüştürdüler ve hatta temlik yoluyla (=özel mülkiyet) ele geçirdiler. Dolayısıyla, zeamet ve timarlar üzerindeki iddiaların çoğu ihtilaflı veya *nizalı* hale geldi.

Zeamet ve timarların açıkça bir gelir kaynağına dönüşmesi sürecinde ikincil adımlardan bir tanesi onları *sepet* (bu gelir kaynağını başka alanlara yönlendirmek amacıyla tahsis edilmeden) yani rezerv olarak tutmaktır.

*Kapı kulları*nın taşrada polis olarak kullanılmaya başlanmasıyla sipahilerin taşrada kanun ve düzeni sağlama ve seferlere katılma fonksiyonları kısıtlandı.

Bu yeni timar ve zeamet sahiplerinin (Koçi Bey'in yaşamı sırasında), kendi işlevlerini askeri olmaktan başka bir şey olarak görmeleri. Bu, onların kıyafet ve teçhizatlarının gümüş süsleme ve işlemelerindeki gösterişe yaptıkları harcamaları ve buna karşılık "memuriyet"lerinin askeri nitelik ve işlevini ihmal etmeleriyle kanıtlanmaktadır.

II. Ulufeden (maaş) faydalanan gruplar veya *tavaif*: III. Murad'ın saltanatı zamanında 982/1574 senesinde, yirmi dokuz tevaif/cema'at olarak ayrılan 36,153 yeniçeri vardır.

A. 991/1583'den itibaren yabancılar ocağa girdiler ve sünnet düğününde (sur), bir istisna olmak üzere, *nüdema*nın (sultanın çok yakın arkadaşları ve akrabaları) şefaatıyla kalabalık bir grup ocağa kabul edildi; ayrıca *ferzend-ı sipahi* de (sipahi çocukları) ocağa girmeye davet edildi.

B. 1030/1620-1621'de bir başka icat (becayiş), yeniçe-

ri çocuklarını da içermek üzere "harici"lerin ocakta bir yer satın alarak ocağa girmelerini sağladı ve yaygınlaştırdı.

C. *Oturak* (garnizon vazifesi) görevlilerin sayısı 10.000 kişiye çıkarıldı.

Ç. Seferlerde aslı esası tanımlanamayan 200.000 kişi kullanıldı.

D. Ulufesi olanlar ulufelerini başkalarına sattı.

E. Yeniçeriler her tarafa dağıldı, çeşitli bölgeleri kendi malı gibi teslim aldılar; beyler, kadılar, ve muhassıl-ı emvaller (vergi toplayıcıları) görevlerinde etkisiz kılındı.

F. Seferler sırasında ise bunların sadece 7.000-8.000'i ortaya çıktı.

H. Bu şartlar altında toplum nasıl düzenlenecek?

1. Verilen vezayif (maaş) sadece hazineden değil, herhangi bir gelir kaynağından gelmekteydi.

2. İstendiğinde sayıları arttırıldı.

3. Sipahiler için ayrılan kaynaklardan yeniçerilere maaş tahsis edildi ve böylece sipahilerle karıştırıldı. Bir başka deyişle, yeniçerilerin maaşları timar, has tahsisi, vs. dahil olmak üzere çok çeşitli kaynaklardan geliyordu.

4. Adâb-ı yeniçeriyan aşağıdaki yollarla ihlal edildi:

a) Devşirme kaynaklarındaki değişiklikler.

b) İstanbul-Bursa-Edirne üçgeninin dışında yerleşim.

c) *Devşirme* sisteminin ihlali.

ç) "Mezuniyet" reçetesinin ihlali.

d) Ocakda yatanların artık yanlızca bekar olmaması.

e) Seferlere gelmeyenlerin maaş alması.

f) Yeniçerilerin emeklilik işlemlerindeki değişiklikler.

g) Nedensiz olarak azledilme, hizmetle ilgili düzenli kuralların olmaması.

ğ) Kurum özerkliğinin ortadan kalkması (bunun işareti ağalar tarafından cezalandırılmaktır).

III. İlmiye kanunundaki değişiklikler: 1003'den beri ilmiyedeki atama yöntemleri ve hâkim kurallar haddinden fazla *(fevk el-hadd)* değişti. Kanun göz ardı edildi.

A. Ulema nedensiz olarak azledilmeye başlandı ve yüksek makam sahipleri sultana ulaşamadılar: ilmiyenin kaderi vükelanın elindeydi.

B. Yüksek makamlara atamalar ilim yolu yerine anlamsız intisapla yapılmaya başlandı ve dolayısıyla ilmiye statüsüne ulaşma yolu "değişti"!

C. Ulema lükse ve kalabalık kapı halkına sahip olduğunu gösterme yanlışına düştü.

Ç. *Mülazemet*ler (ilmiye memurluğu için adaylık) ulema tarafından satıldı (ödeyebilecek olanlara). (Koçi Bey'in hayıflandığı şey, dini teşkilattaki memuriyetlerin bile gelirgetirici işlere dönüşümü ve böylece meziyet sahiplerinin değil, parası olanların kuruma girmesidir); Koçi Bey'in önerisi: memuriyetler dolana kadar mülazemet olmasın ve bekleme listesi olmasın.

D. Kadılar prestij ve saygılarını yitirdiler çünkü herhangi bir subaşı (alt rütbeli memur anlamında) onların otoritesine meydan okuyabilirdi. Onlara *hürmet* kalmamıştı.

IV. Ulufeli taifedeki (veya bölük taifesinde) değişiklikler:

Koçi Bey daha önceden az sayıda olan ulufeli kul taifesinin sayısındaki artıştan bahseder. Bunların sayısı 92.206 idi ve Edirne, İstanbul, Bursa üçgeninde yaşıyorlardı.

A. Sayıları 200.000'e çıktı (ve bunların ihtiyaçlarının nasıl karşılanacağını ve finanse edileceğini merak ediyor!)

B. Bunlar, deyim yerindeyse, 992/1584 senesine kadar "temiz"diler ve emirlere uyarlardı, sonra ocağa alınma biçimlerinde değişiklik oldu.

V. Reayanın içinde bulunduğu koşullar (*Risale*, s. 16-17).

A. 990/1582'den sonra:

1. Ocağa yazılanların sayısındaki artışın yarattığı

ödeme güçlüklerini aşmaya dönük düzenlemelere girişilmesi:

a) Kişi başına kırk-elli akçeden iki yüz kırk akçeye kadar cizye.

b) *Hane* başına üç yüz akçe *avarız*.

c) *Koyun* başına bir akçe resm-i agnam.

2. Ayrıca *havas* toprakları temliğe, vakıfa ve *paşmaklığa* dönüştürüldü.

Sultan şunlara dikkat etmelidir: "*fukara* halkın durumuyla ilgili düzenlemeler yapmak padişahların dini yükümlülükleri arasındadır!"

VI. İsyan *(fesad)*, kargaşalık *(fitne)* ve düşmanlara toprak kaybı niçin yaygınlaştı?: (s. 20-21) Din düşmanlarına karşı *(a'day-i din)* birçok sefer yapıldı, bu öngörülmeyen bir mal ve hazine *(mâl u haza'in)* kaybına yol açtı. Bunun sebebi ise, Müslüman topraklarının düşmanlara kaptırılmasıydı.

Bu kayıpların bazı nedenleri:

A. 990/1582'den beri memuriyetler, niteliksiz *(na-ehil)* kimselere rüşvet karşılığı tevcih edilmeye başlanmıştı.

B. 1004/1595-1596'dan sonra, Anadolu'da celaliler kontrol edilemez durumdaydılar.

C. 1005/1596-1597'den beri Safevi Şah'ının eline geçenlerle, Yemen, ve diğerleri de dahil olmak üzere otuz vilayet kaybedildi.

(Koçi Bey, *Risale*'sinde yine "memurlara", memuriyetleri süresince [bazı durumlarda sürekli veya sınırsız, ve hatta sınırlı] belli bir süre için bağımsızlık verilmesi temasına geri döner. Örneğin buradaki tartışma bağlamında yedi senelik bir süre önerilir).

Koçi Bey gibi yazarların bir memuriyeti işlevleri, işleyiş ve kuralları tanımlanmış (ki bu yorumcuların tartışmasının adab boyutunu oluşturur) nesnel, sabit bir varlık olarak varsaydıkları düşünüldüğünde, memuriyetin gelir veya

gelir kaynağı olarak görülmesi, dolayısıyla bir yatırım anlamına gelmesi görüşünü kavramak onların iddiasına göre çok zordur. En azından, bu görüş, onların hakkında feryadü figan ettikleri bir konu gibi görünüyor. Fakat aslında, memuriyet, yanlızca Koçi Bey'in zamanında değil, aynı şikayette bulunan Ali'nin zamanında ve hatta büyük olasılıkla klasik dönemde de bir gelir kaynağıydı. Daha önceden de belirtildiği gibi, bu yazarlar, gerçekte varolmayan idealleştirilmiş bir fotoğrafı, geçmişe yansıtıyorlardı.

EK C

Şeyhülislam Feyzullah Efendi, Sultan'ın çeşitli eyaletlerdeki yüksek görevlilere hitaben aşağıdaki emirleri içeren bir ferman çıkarmasına cevaz vermişti. Bu hüküm görünüşte hem taşra halkının hem de görevi onlara ahlaki ve dini konularda yol göstermek olan ilmiye mensuplarının ihmali ve gevşekliği yüzünden dini faaliyetlerde görülen bazı sapmaları düzeltmek amacıyla kaleme alınmıştır. Bir dinsel yeniden düzenleme izlenimi vermesine rağmen, aşağıdaki belgelerin satır altları sultanın baş danışmanının (veziriazamın), yönetimin kaybetmekte olduğu siyasi desteği sultanın otoritesine itaat yoluyla sağlama gayretini ortaya koymaktadır.

(Mühimme Defteri, No: 112, 191-193)

Hüdavendigar Sancağındaki yüksek din adamlarına, kadı ve müftülere hüküm ki: "Din doğru nasihat demektir!" *(ed-dinü'n-nasiha)*. Bu kutsal hadisin doğruluğuna uygun olarak, saltanatın kanatları gölgesinde ülkenin her tarafında güven ve huzur içinde yaşayan bütün tabakalardan Müslümanların genel iyiliği ve refahı için şu kutsal ayetin örnek alınması ve ona uyulması gerekir: "Ve (mensupları) iyinin peşinden koşan, doğru davranan ve kötülükten sakı-

nan bir ümmet oluşturun, gerçek saadet işte bu insanlarla birliktedir!"

Öncelikle: Kuranıkerim okuma ve ibadet konularında uzman olan ehl-i Sünnetten imam ve hatipler yerli yerince teftiş edilsin; bu esnada işlerinde bir yanlışlık ve eğitimlerinde bir eksiklik olanlardan, kendilerine çekidüzen verip bu eksiklerini gidermeleri istensin; bu yapıldıktan sonra, bu niteliklere sahip olanların göreve atanmaları konusunda saltanat-ı aliyyeye mektup gönderin ki, böylece bu imam ve hatiplik görevlerine işinin ehli, salih ve müstehak olanlar atansın.

İkinci olarak: Allah rızası için vakfedilmiş medrese ve mahfellerde çeşitli ilim ve fenleri öğreten yüksek müderrisler, belli günlerde ortaya çıkıp (düzenli olarak) ders versinler ve derslerinde ebedi saadetin kaynağı, doğru davranışın vasıtaları olan tefsir, hadis ve fıkıh gibi kitaplardaki konulara sıkı sıkıya bağlı kalsınlar; ve görevlerini hep bu şekilde yapsınlar ve aksinden sakınsınlar, (çünkü) bu ilimler, tahsilleri esnasında öğrendikleri şu hadisin de açıkça belirttiği gibi, Peygamberlerden miras kalmıştır: "İlim üç kısımdır: güçlü iman, sünnete riayet ve adil hukuk. Bunların dışındaki her şey fazladan iyi davranış olarak değerlendirilir"; (hocalardan) bunları yerine getirmekte ihmal gösteren ya da kabiliyetsiz ve cahil olanlar, bu emir gereğince Allah rızası için bildirilsin.

Üçüncü olarak: Vaiz ve zikir ehli teftiş edilsin, öyle ki, şeriatı vaz etme, dini görevler ve doğru davranış hususlarında görevlerini iyi yapsınlar, muteber kitapları kullanarak iman sahiplerinin kalplerini yumuşatıp yüceltsinler; göz boyayıcı hurafeden sakınsınlar, masumları yanlış yönlendirip, bağnazlık ve gareze davetiye çıkarmasınlar; bunlar ayrılık, nefret ve başkalarının talihsizliğinden zevk alma duygularının ateşlenmesine yol açar. Muteber kitapları ve temel meseleleri kullanarak ve imam sıfatıyla suçlanmaktan sakınıp, iyilik yapıp kötülükten uzak durma husu-

sunda nasihat vermekten vazgeçmesinler; "Allah['ın] kendilerine kitap gönderilmiş olanlara, bunu gizli tutmayıp insanlara açıklamalarını [emrettiğini]..." gözönüne alarak, şeri ahkam, örf ve adâd gereğince tebliğe gayret gösterip, büyük hukukçuların adâb ve ahkâmını vaz etsinler; bunlar arasında mevkilerini hak etmeyenler, aynı şekilde, bildirilsin.

Dördüncü olarak: Mektepler kontrol edilsin; masum, temiz ve Kur'an'ı ezberleme konusunda yetenekli olan çocukları ve gençleri eğitenler, tefsir konusunda ehil olanlar, *ehl-i sünnet ve'l cemaat*'in inançlarını geleneksel Arapça ve Türkçe tefsir kitaplarından aktarıp öğretenler görevlerinde bırakılsın, bu konularda ehliyetsiz olanların yerine ehil olanlar atansın.

Beşinci olarak: Ümmet ve tevhid ehlinin birlik ve bütünlüğü sağlansın; namaz, oruç, haç, zekat ile iman ve amelin diğer şartlarıyla ilgili meseleler hakkında bilgilendirilsinler; Cuma ve toplu namazlarda olduğu gibi [ehl-i ümmetin ibadetlerini] tam yapması sağlansın ve çocukları Kur'an öğrenip, iman ve amelin şartlarını anlamaya çalışırken [yetişkinler] kendileri dünyevi yalan-dolana kapılmama konusunda uyanık olsunlar; ebeveyn olarak sahip oldukları disiplin sağlama haklarını kullanırken katı olsunlar, [bu hususta] tam gayret göstersinler; köylü ve göçerler de aynı şekilde İslam'ın kurallarını öğrenip uygulasınlar. Bunları yapmaları, beş vakit namazıyla Cuma namazını eda etmeleri için medrese öğrencilerinden biri onların arasına gönderilsin, onlarla yaşasın; ayrıca, cami ve mekteplerin bakımı ve imarı konusunda ikaz ve ısrardan geri kalınmasın. Şehir ve köylerde talim ve kıraat mahalleriyle namaz ve ibadet yerleri başka amaçlar için kullanılmasın; bu mahallerin kullanılabilir ve yaşanabilir tutulması için elinizden gelen azami gayreti gösterin ki, bu hususta Allahın rızasını kazanasınız; asayiş ve huzur ve (nasihat?) için gerekli olan koşullar, şu hadis-i şerifde açıkça belirtilmiştir:

"kema tekûnu yüvallahü aleyküm" (Nasılsan öyle yönetilirsin).

Ve fetva vermeye yetkili kılınan ve gereğini yapmakla yükümlü söz konusu mollalar bunun gereklerinin "salih amel ve takva yolunda bir olun" ilahi hükmü gereğince tam olarak yerine getirilmesi için kazalardaki kadılarla birlikte hareket etsinler; sadakatin sağlanması, şeri adet ve ahkamın kolaylıkla uygulanması hususunda ilahi bir şevk ve gayret gösterilsin.

İmdi, Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin arzuhali üzerine, gereğinin yerine getirilmesi hususunda bir ferman hazırlanmıştır.

Bu hususta çıkarılan ferman ve anılan mollanın mektubu ulaştığında ona göre davranılsın, ayrıca bu mektup ulaştığında her kim kadı ise, onun nezaretinde sicile kayd edilsin, fermanın gereği yapılsın, ona göre hareket edilsin.

Tarih: Zilhicce başları, 1113 (Nisan-Mayıs 1702).

Bir sureti Sultanönü, Karesi ve Bolu Kadı ve Müftülerine.

Bir sureti Bağdad, Basra, Musul ve Şehrizor Kadı ve müftülerine (bunların tarihi 20 Safer 1114 / 17 Haziran 1702'dir)

Bir sureti aşağıdaki sancak ve kazalardaki Kadı ve Müftülere: Vize, Çirmen, Kırkkilise, Selanik, Tırhala, Rumeli (sağ kol), Rumeli (orta kol), Rumeli (sol kol), Anadolu Eyaleti, Sivas Eyaleti, Karaman Eyaleti, Adana Eyaleti, Şam Eyaleti, Trablusşam Eyaleti, Safed-Sayda Beyrut, Halep Eyaleti, Rakka Eyaleti, Maraş Eyaleti, Diyarbekir Eyaleti, Trabzon Eyaleti, Kars Eyaleti, Çıldır Eyaleti, Van Eyaleti, Tameşvar Muhafızları, Molla ve Müftüsü, ve Belgrad Muhafızları, Molla ve Müftüsü.

(Mühimme Defteri, No: 112, s. 191-193)

Bosna Beylerbeyine, Bosna Sarayı Müftüsüne ve Bosna Eyaleti'ndeki Kadılara hüküm ki: Din ulemasının ve İslam hukukçularının merkezi olan memalik-i mahrusemdeki kasaba ve köylerde sakin ve mütemekkin olan bazı kimselerin *ilm-i hal* öğrenmekten kaçınıp, bu konulara ilgi göstermedikleri kulağıma gelmiştir; makbul şeri kanunların yüceltilmesi, çeşitli emir ve hükümlerin kavranması din ve devletin en eski gereklerinden, mülk ve saltanatın en önemli meşguliyetlerindendir; özellikle doğru davranma ve kötülükten uzak durma konusunda nasihat edilmesi şu doğru hadisin de gereğidir:

"Ve (mensupları) iyinin peşinden koşan, doğru davranan ve kötülükten sakınan bir ümmet oluşturun, gerçek saadet işte bu insanlarla birliktedir!" Başarıya, zafere ve doğru davranışa götüren dini yükümlülüklerden biri olan bu hükme uymamak -Allah saklasın!- ibadet ve itikadı zayıflatır, karanlığı ve cehaleti yaygınlaştırır, yönünü kaybettirir, ülkeyi perişan, insanları mahveder; (anılan bu felaketlerin dışında), "Ve onlar yapageldikleri kötülükten vazgeçmediler, yaptıkları şeyler onların felaketi olsun!" hükmü en korkunç uyarıdır. Bosna Eyaletindeki kasaba ve köylerdeki Müslüman ahali İslam'ın şartlarından oruç, namaz, haç ve zekat yükümlülükleri konusunda cehalet ve bilgisizliklerini ortaya koymuşlardır. Bu sorunların çözümü için, kendileri söz ve davranışlarla doğruluk yoluna davet edilerek islah edilsin; sünnetin ihyası, dinin ve kanunun gereklerinin kendilerine izah edilmesi ve bu dünya ve ahiret işlerinin yoluna koyulması için ulemaden Şeyh Muhammed üç arkadaşıyla birlikte o bölgeye gönderilmiştir.

Sen ki vezirsin (Bosna Beylerbeyi), bu kişiler Saray'a varır varmaz onlara kalacak yer ve yiyecek-içecek temin edesin; Şeyh Muhammed veya arkadaşlarından biri civar bölgelere gönderildiğinde yanlarına yeter miktarda adam

verilsin. Bu bağlamda, "salih ve dindarca amel hususunda [onlara] yol göstereceksiniz!" hadisi gereğince elinden gelenin en iyisini yapasın. Ve sizler ki kazalarınızdaki Müslümanların kadılarısınız, cahil ve bilgisiz olanlara münasip bir şekilde din eğitimi veriniz. Böylece dini meseleleri kavrayacaklar ve bu "Allah'ın rızasını" kazanmalarını kolaylaştıracaktır. Bunu yaparken şu ayet gözönünde bulundurulsun: "Kitap ehlinden, hangi *ümmetim* ki, gece boyunca alnı secdede daima Allah'ın ayetlerini zikreder, Allah'a, kıyamet gününe inanır, iyiliği teşvik edip kötülükten uzak durur, hayırlı davranışları artırır, işte onlar iyidirler!" Adı geçen molla ve arkadaşlarına, iyiliğe davet ve kötülüğü men' hususunda yardım edip ve destek veriniz.

Tarih: Şevval başları, sene 1113

Bu hükümün baş tarafına padişahın onayı ile veziriazamın talimatı eklenmiştir. Burada şöyle denilmektedir: "Ferman hükümlerine göre hareket ediniz, bunu uygulamakla yükümlüsünüz; yüce şeriata ve Peygamberlerin yüce sünnetine ihtimam gösteriniz diye buyruldu."

EK Ç

Şihabüddin el-Khafaji el-Mısri el-Hanefi'nin biyografisinin ana hatları. (Şeyhi'nin "Vakayiül-füzela"sından, c. 1, 140 a-b.)

Ahmed oğlu Mehmed oğlu Ömer Şihabüddin el-Khafaji el-Mısri el-Hanefi olarak ün salmıştır:

Kahire'de doğdu ve orada yetişti. Yaşı buluğa erene değin babasının koruması ve eğitimi altındaydı; daha sonra Mısır ulemasından, dayısı olan Ebu Bekir'in yanında ilim tahsiline başladı ve Arapça çalıştı. Diğer sanatları aşağıdaki Arap hocalarıyla çalıştı: Şeyh Mehmed Ramli, Kadı

Zekeriya, Şeyh Nureddin Azyadi, Şeyh İbrahim el-Kami, Şeyh Ali oğlu Ganem el-Makdisi, Şeyh Ahmed el-Kami, ve Şeyh Mehmed el-Salihi el-Şami.

Babasıyla hacca gitti ve orada (Hicaz) yerleşti; 'Ali oğlu Jarallah, ve onun torunu İssam gibi büyük bilginlerin öğretim merkezlerine devam etti. Bundan sonra babasıyla Mısır'a geri döndü. Sonra İstanbul'a gitti, ve orada Rum ulemasıyla, özellikle kendisinden diğer bilimleri *(ulûm)* öğrendiği Sadr Azmizade Mustafa Efendi ile ve ardından da Ganizade Naziri Mehmed Efendi ile çalıştı. İkinci Saadeddin (Saadeddinzade Hacı Mehmed Es'ad Efendi) Murad Han'a hizmet etti, ve sonra *mevleviyet* kazandı. Her zamanki gibi okullara girdi ve Kırk Akçelik medreseden ayrıldığı zaman, kendisine Rum'da (Anadolu'da) bazı memurluklar tahsis edildi.

1. 1031: Rodosizade Mustafa Efendi'nin yerine Siruz Kazasına tayin edildi;
2. ____oradan alınarak Rodos Adası'na tayin edildi.
3. ____Kamlunce kazasına nakledildi.
4. 1045 Zilkade: Kapudan Mustafa Paşa'nın maiyetinde olması sebebiyle ve onun şefaatiyle Yavuzzade S. Mustafa Efendi yerine Selanik kazasına tayin edildi.
5. 1059 Şevval: görevden alındı ve onun yerine Kudsizade Şeyh Mehmed Efendi atandı.
6. 1051 Muharrem: Hocazade Ali Efendi yerine kendi memleketi olan Mısır'a atandı.
7. 1051 Zilkade: görevden alındı, ve onun yerine Hanafi Mehmed atandı; İstanbul'a döndü.
8. 1052 Cemaziyelevvel: Mısır'dan döndüğünde Şeyhülislamı açıkça eleştirmekle suçlandığı için Şeyhülislamlığa atanmadı, ceza olarak Kahire'ye (Mısır) sürgün edildi, ve Kankah kazası (Mısır'da) arpalık olarak verildi; önce İstanbul, sonra da Anadolu rütbesine atandı, bununla Kankah yerine Giza kazası verildi.

9. 1069: 12 Ramazan Salı günü vefat etti.

Büyük bir yazar ve edebiyatçı olmasına rağmen, *Hükümet* meselesinde veya kaza yönetiminde zalim ve zorbaydı.

Arap kaynakları, bu *alim*'in Mısır dışındaki kariyerini çok özet şekilde verirler. Ahmed oğlu Muhammed oğlu Ömer Khafaji'nın sonradan derlenmiş bir biyografisi vardır. (*Rihanet al-'ahiba'*, 2 c., Kahire, 1967). Fakat, bu biyografi, bu ilmiye mensubunun edebi alandaki başarılarına ayrılmıştır ve onun Mısır dışındaki görevleriyle ilgili çok az bilgi içerir.

Burada Osmanlı vakanüvislerinin, başkentte şanşını deneyen bir taşra âlimi hakkında değerli biyografik bilgi sağlamalarının iyi bir örneğini görüyoruz. Bu bilgi bize Khafaji'nın Mısır'a sürgün edilmesi olayını aktarır ve aynı zamanda bu âlimin veziriazam olan efendisine karşı bile cesur ve meydan okuyucu tavrını gösterir. Olay 1052 yılında geçmektedir:

Şihab Efendi olarak ünlenerek mevleviyet veya Mısır'da kadılık verildi. Kötü huyunu kontrol edememesinden ve hakkındaki şikayetlerden dolayı atanmasından yedi ay sonra görevden alındı, yerine Hanefi Efendi atandı. Şihab Efendi İstanbul'a geldiği zaman, Şeyhülislam hakkında iftiraya başladı (Zekeriyazade Yahya Efendi: 1043-1053/ 1634-1643, IV. Murad zamanında). Veziriazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa ile *intisap* ilişkisi içinde idi, fakat o günün egemen ilişkilerini bilmediği için, çok inatçı ve cesur davranışlarıyla veziriazama zarar verdi.

Dilini tutması konusunda uyarıldıysa da, dinlemedi. Şeyhülislamlığa ulaşamadığı için, açıkça zamanın şeyhülislamını eleştirdi ve ona lanet okudu. Şeyhülislamlık mevkinin alçaltılacağı ve alay edileceği korkusuyla, Şihab Efendi'nin sürgün edilmesi için bir ferman çıkarıldı. Bir gemiye konularak Sakız Adası'na gönderildi. Veziriazamın merha-

meti sonunda Sakız kazası ona tahsis edildi. Adada veba salgını olduğu için bir kaç gün kaldıktan sonra Şihab Efendi, vebadan kaçma bahanesiyle izin almadan bir gemiye atladı ve İstanbul'a geldi. Burada elbiselerini değiştirerek veziriazamın karşısına çıkıtı.

Veziriazam, "İzin almadan buraya gelmen ne iştir?" diye sordu.

"Sultanım, vebadan kaçtık geldik" diye cevapladı.

Veziriazamlık makamını ve Veziriazamın bizzat kendisini küçülten böyle kaba ve küstah bir davranış *(mertebe-i galzet-i tab')* Kara Mustafa Paşa'yı kızdırdı. Şeyhülislam'ın his ve duyguları ne olursa olsun, Şihab Efendi hemen kendisini Mısır'daki sürgün yeri olan *Kalibü'l-Bahr*'a (Boğaz'a) götürecek olan bir gemiye konuldu."

(Naima kıssadan hisse şöyle yazar:) "Birinin dilini tutması ve bilgece iyi davranışlarda bulunması, her zaman önemli ve gerekli bir sermayedir" (Naima, *Tarih,* IV, s. 17-18).

Kaynakça

هو

Basılmamış Kaynaklar (Arşiv)

İstanbul: Başbakanlık Arşivi:
Ali Emiri Tasnifi 12120;
Maliye Defterleri: 6006, 9876, 9885, 10148;
Mühimme Defterleri: 78, 106, 111, 114;
Tapu ve Tahrir Defteri, 308.
Kudüs Şer'iye Sicilleri, no.14, 16, 18 (hepsi onaltıncı yüzyıldan). (Bu arşivlerin kullanılmasına Ürdün kadılar kadısı 1964-1965'te izin vermiştir).

Basılmamış Kaynaklar (Kütüphaneler)

Anonim, Kitab-ı Tevarih-i Sultan Süleyman, bin doksan dokuz senesinin bin yüz on senesinden söyler. MS. Staat-bibliothek (Berlin), Diez A Quarto 75.
Defterdar Sarı Mehmed Paşa, "Zübdetü'l-vekayi", (İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2382).

Silahdar Mehmed, "Nusretname", MS. İstanbul, Bayezid Umumi Kütüphanesi, 2369.

Şeyhi, "Vekayiü'l-füzela", (basılmamış el yazması), Viyana, Nationalbibliothek, H.O., 126), 2 cilt.

Basılmış Çalışmalar

Abou-El-Haj, Rifa'at 'Ali. "Trade, Commerce and Society in the Arab Province of the Ottoman Empire, based on XVIth century liva kanunnameler." (Yayımlanmamış makale)

_____"Efficient Consideration For Theorizing Beyond the Nation-State: The Case of Early Modern and Modern Ottoman Society". "The State, Decentralization and Tax Farming (1500-1850), The Ottoman Empire, India and Iran" konulu sempozyuma sunulmuş basılmamış bildiri, Münih, Almanya, Bahar 1990.

_____"The Late Ottoman State and the Discourse over Citizens' Rights and (Ottoman) Turkish National Identity During the Two Constitutional Periods". Middle East Studies Association of America Conference'a sunulmuş basılmamış bildiri, Toronto, Kanada, 1989.

_____"The Social Uses of Culture: The Şeyhülislam Versus the 'Historians'. The Genre of Mirror to Princes as a struggle over legitimation: (With a contribution to historiography and methodology in Ottoman history)". Legalism and Political Legitimation in the Ottoman Empire adlı sempozyuma sunulmuş basılmamış bildiri, Bochum, Rühr University, Aralık 1988.

_____"Historiography in Southwest Asian and North African Studies Since Sa'id's *Orientalism*, 1978", *History After the Three Worlds: Post-Eurocentric Historiographies*, yay. Arif Dirlik, Vinay Bahl ve Peter Gran. (Baskı-

da)

_____"Physicians and Surgeons of the Eighteenth Century: A Contribution to the Social History of Medicine and Modern State Formation in the Ottoman Empire". (Yayımlanmamış makale)

Abou-El-Haj, Rifa'at 'Ali, "'Ara' 'Arabiyyah 'an al-Inhitat al-'Uthamni", (Osmanlı Gerilemesine Arap Bakışı). *Proceedings of the International Conference on Arab Thought in the Ottoman Period,* Tunus, 1990.

Abou-El-Haj, Rifa'at 'Ali. "Power and Social Order: The Uses of the *Kanun*", *Urban Structure and Social Order: The Ottoman City and Its Parts,* yay. I. Bierman, R. A. Abou-El-Haj ve D. Preziosi, New York, Caratzas, 1992, içinde.

_____"The Ottoman Kanun as an Instrument of Domination." *Proceedings of CIEPO, Seventh Symposium,* Sonbahar 1986 Pecs, Macaristan.

_____"The Ottoman *Nasihatname* as a Discourse over 'Morality'", *Melanges, Professeur Robert Mantran,* yay. Abdel-Jelil Temimi, Zaghouan, Tunus, Centre d'Etudes et de Recherches Ottomanes, 1988, içinde.

_____"Review of V. Volkan and Norman Itzkowitz, *Atatürk", International Journal of Turkish Studies,* 4/1, s. 149-51, 1987.

_____"Review Article: I. Metin Kunt, *The Sultan's Servants:* The Transformation of Ottoman Provincial Government 1550-1650." *Osmanlı Araştırmaları, The Journal of Ottoman Studies,* 6, s. 221-46, 1986.

_____"Fitnah, huruc ala al-sultan and nasihat: Political Struggle and Social Conflict in Ottoman Society 1560s-1770s." *Actes du VIe Symposium du Comite International d'etudes pre-ottomanes et ottomanes,* yay. J. L. Bacque-Grammont ve Emeri van Donzel, İstanbul, 1987, içinde.

_____"The Nature of the Ottoman State in the Latter Part

of the XVIIth Century", *Ottoman-Habsburg Relations*, yay. A. Tietze, Viyana, 1984, içinde.

_____"Taxation, Trade, Production and Society in 16th Century Mosul", *La vie sociale dans les provinces arabes a l'epoque ottomane,* c. 3, yay. Abdeljelil Temimi. Zaghouan, Tunus, s. 17-39, 1988 içinde.

_____*The Rebellion of 1703 and the Structure of Ottoman Politics,* Leiden, Nederlands Historisch Archeologisch Institut te İstanbul, 1984.

_____"The Social Uses for the Past: Recent Arab Historiography of Ottoman Rule," *International Journal of Middle East Studies*, 14/2, s. 185-201, 1982. (Fransızca çevirisi Maghreb Machrek, 97'dedir (1982).

_____"An Agenda for Research in History: The History of Libya between the Sixteenth and Nineteenth Centuries," *International Journal of Middle East Studies*, 15, 1983.

_____"Amnon Cohen and Bernard Lewis, *Population and Revenue in the Towns o Palestine in the Sixteenth Century,*" The Muslim World, 78, s. 156-58, 1980.

_____"Review of Thomas Naff and Roger Owen, eds. *Studies in Eighteenth Century Islamic History.*" *The Historian*, XLI/4, s. 790-91, 1979.

_____"Standard J. Shaw, *The Ottoman Empire*, c. 1", *American Historical Review*, 82/4, s. 1029a-b, 1977.

_____"The Ottoman Vezir and Pasha Households, 1683-1703: A Preliminary Report", *Journal of the American Oriental Society,* 94/4, s. 438-47, 1972.

_____"The Formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe", *Journal of the American Oriental Society*, 89/3, 1969.

_____*The Reisülküttab and Ottoman Diplomacy at Karlowitz.* Princeton University, Doktora tezi, 1963.

Adanır, Fikret. "Christian Churches and the Ottoman Imperial Legitimation in the Balkans (Fifteenth to Nine-

teenth Centuries)", Bahar, 1988. Bu makalenin müsveddesini okumama izin veren yazara teşekkür ederim.

_____"The Macedonian Question: The Socio-Economic Reality and Problems of its Historiographic Interpretation", *International Journal of Turkish Studies,* 3/1, s. 43-86, Kış 1985-86.

Akarlı, Engin, "Provincial Power Magnates in Ottoman Bilad al-Sham and Egypt, 1740-1840", *La vie sociale dans les provinces arabes a l'epoque ottomane.* c. 3, yay. Abdeljelil Temimi. Zaghouan, Tunus, 1988, içinde.

Akdağ, Mustafa, *Celali İsyanları,* Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963.

_____*Türkiyenin İktisadi ve İçtimai Tarihi,* 2 c., Ankara, Ankara Üniversitesi ve Türk Tarih Kurumu, 1959-1971.

Anderson, Perry, *Lineages of the Absolutist State,* Londra, NLB, 1974.

Arel, Ayda, *Onsekizinci Yüzyıl Mimarisinde Batılılaşma Süreci,* İstanbul, İstanbul Mimarlık Fakültesi, 1975.

Artan, Tülay, "Architecture as a Theatre of Life: Profile of the Eighteenth Century Bosphorus." Cambridge, Massachusetts of Technology, Doktora tezi, 1989.

Aston, T. S., *Crisis in Europe 1560-1660,* Londra, Routledge and Kegan Paul, 1965.

Aston, T. H. ve C. H. E. Philip, *The Brenner Debate, Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe,* Cambridge, Cambridge University Press, 1985.

Ayvansarayi, Hüseyin ibn İsmail, *Hadikatü'l-Cevami,'* 2 c. İstanbul, Amire Basımevi, 1281/1864-1865.

Barkan, Ömer Lütfi, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East," *International Journal of Middle East Studies,* 6/1, s. 3-28, 1975.

_____*Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler, I,* İstanbul,

Gözlem Yayınları, 1980.

_____"Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler," *Vakıflar Dergisi,* 2, s. 356-57, 1942.

_____"Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1277 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler, 1*, yay. Abidin Nesimi, Mustafa Şahin, ve Abdullah Özkan, İstanbul, Gözlem Yayınları, s. 291-375, 1980 içinde.

Barkey, Karen, "The State and Peasant Unrest in Early Seventeenth Century: The Ottoman Empire in Comparative Perspective." University of Chicago, Doktora tezi, 1988.

Berktay, Halil, "Centralization and Decentralization in the State-fetishist Perspective of the Twentieth Century Turkish Historiography", *Conference on Comparative Ottoman,* Safavi and Mogul Civilizations, Münih, Almanya, Bahar 1990'a sunulmuş bildiri.

Brenner, Robert, "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-industrial Europe", yay. T. H. Aston ve C. H. E. Philpin, *The Brenner Debate,* Cambridge, Cambridge University Press, 1985, içinde.

_____"Reply", yay. T. H. Aston and C. H. E. Philpin, *The Brenner Debate,* Cambridge, Cambridge University Press, 1985, içinde.

Carr, E. H., *What is History?* New York, Alfred A. Knopf, 1972.

Katib Çelebi, *Fezleke-i Tarih,* 2 c. İstanbul, Ceride-i Havadis Yayını, 1286-1287/1869-1871.

Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi XVIII yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih*, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1986.

Çizakça Murat, "Incorporation of the Middle East into the World Economy," *Review,* 8/3, s. 353-77, Kış 1985.

Cohen, Amnon, *Economic Life in Ottoman Jerusalem,*

Cambridge, Cambridge University Press, 1989.
Cook, Michael, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*, London Oriental Series. c. 27, Londra, Oxford University Press, 1972.
Cuno, Kenneth, "Landholding, Society and Economy in Rural Egypt, 1740-1850," University of California, Los Angeles, Doktora tezi, 1985.
Cvetkova, Bistra, "Problemes du regime ottoman dans les Balkans du seizieme au ix-huitieme siecle", *Studies in Eighteenth Century Islamic History,* yay. T. Naff and R. Owen. Carbondale, Illinois: Southern Illinois University Press, s. 165-83, 1977, içinde.
Darling, Linda, "Ottoman Salary Registers as a Source for Economic and Social History," *The Turkish Studies Association Bulletin*, 14/1, s. 13-34, Kış 1990.
Davison, Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876,* Princeton, Princeton University Press, 1963.
Devereux, Robert, *The First Ottoman Constitutional Period,* Baltimore, John Hopkins University Press, 1963.
Duby, George, *Les Trois ordres ou l'imaginaire du feodalisme,* Paris, Gallimard, 1978.
Encyclopedia of Islam.[1] Yay. A. J. Wensinck ve diğerleri, 4 c. ve Ek, Leiden, 1913-1938.
Encyclopedia of Islam.[2] Yeni baskı, yay. Bernard Lewis ve diğerleri, Leiden, 1954.
Faroqhi, S., "Discovering History in the Ottoman Empire", Bahar 1990. Bu makalenin müsveddesini okumama izin veren yazara teşekkür ederim.
_____*Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia, Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
Fattah, Hala Munthir, "The Development of the Regional Market in Iraq and the Gulf, 1800-1900." University of California, Los Angeles, Doktora tezi, 1986.
Findley, Carter, *Bureacratic Reform in the Ottoman Empire,*

Princeton, Princeton University Press.

Fleischer, Cornell H., *Bureacrat and Intellectual in the Ottoman Empire, The Historian Mustafa 'Ali (1541-1600)*, Princeton, Princeton University Press, 1986.

_____"From Şehzade Korkud to Mustafa 'Ali: Cultural Origins of the Ottoman Nasihatname". Third International Congress on the Social and Economic History of Turkey, Princeton, New Jersey, Ağustos, 1983'e sunulmuş bildiri. Müsvedde halindeki çalışmasını gözden geçirmeme izin veren yazara teşekkür ederim.

Genç, Mehmet, "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi", Yay., Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar. 8-10 Haziran 1973,* Ankara, Hacettepe Üniversitesi, s. 231-96, 1975.

Gibb, H. A. R. ve Harold Bowen, *Islamic Society and West,* c. I, Kısım 1. Londra, Oxford University Press, 1950.

Goldstone, Jack A., "East and West in the Seventeenth Century: Political Crises in Stuart England, Ottoman Turkey and Ming China," *Comparative Studies in Society and History,* 30/1, s. 103-42, 1988.

Griswold, William J., *Political Unrest and Rebellion in Anatolia 1000-1020/1591-1611,* Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1983.

Howard, Douglas A., "Ottoman Political Literature and the Concept of 'Decline" in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Journal of Asian Society*, 22, s. 52-77, 1988. Daha müsvedde halindeyken çalışmasına bakmama izin veren yazara teşekkür ederim.

_____"The Ottoman Timar System and Its Transformation: 1563-1656." Bloomington, Indiana University, Doktora tezi, 1987. Müsvedde halindeki çalışmasına bakmama izin veren yazara teşekkür ederim.

İnalcık, Halil, "The Emergence of Big Farms, çiftliks: State, Landlords and Tenants", J. L. Bacque-Grammont and

Paul Dumont, yay., *Contributions a l'histoire economique et sociale de l'Empire ottoman,* Collection Turcica III, Louvain, Peeters, içinde, s. 105-26, 1984.

_____"Rice Cultivation and the çeltükci-reaya System in the Ottoman Empire," *Turcica, Revue d'etudes turques*, 14, s. 69-141, 1982.

_____"Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire", *Archivum Ottomanicum*, 6, s. 283-337, 1980.

_____"Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings," *Review,* Journal of the Fernand Braudel Center. State University of New York, Binghamton, New York, 1/3-4, s. 69-96, 1978.

_____*The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600*, Londra, Wiedenfeld and Nicolson, 1973.

_____"Capital Formation in the Ottoman Empire". *Journal of Economic History*, 39/1, s. 97-140, 1969.

_____"Adaletnameler." *Belgeler*, II/ 3-4, s. 49-145, 1965.

İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1940-.

İslamoğlu-İnan, Huricihan, *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987.

İslamoğlu, Huricihan ve S. Faroqhi, "Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth Century Anatolia", *Review*, 2/3, s. 400-36, 1979.

İslamoğlu, Huricihan ve Çağlar Keyder, "Agenda for Ottoman History." *Review*, 1/1, 31-55, 1977.

_____"Les Paysans, Le Marche et l'Etat en Anatolie Au XVIe Siecle", *Annales, Economies, Societes, Civilizations*, s. 1025-43, Eylül-Ekim 1988.

Itzkowitz, Norman, "Eighteenth Century Ottoman Realities", *Studia Islamica,* 16, 1962.

Kafadar, Cemal, "A Death in Venice: (1575): Anatolian Muslim Merchants Trading in the Serinissima," Raiyyet Rüsumu, Essays Presented to Halil İnalcık, *Journal of Turkish Studies,* 10, s. 191-218, 1986.

Kamen, Henry, *Spain in the Later Seventeenth Century 1665-1700*, Londra-New York, Longman, 1980.

Kasaba, Reşat, *The Ottoman Empire and the World Economy, The Nineteenth Century*, Albany, State University of New York Press, 1988.

Keyder, Çağlar, *State and Class in Modern Turkey*, Londra, New Left Books, 1987.

Khafaji, Ahmad b. Muhammed b. Omar, R*ihanet al-'ahiba'*, 2 c., Kahire, 1967.

Khoury, Dina Rizk, "The Political Economy of the Province of Mosul: 1700-1850." Georgetown University, Washington, D. C., Doktora tezi, 1987.

Klaveren, Jacob van, "Fiscalism, Mercantilism and Corruption", *Revisions in Mercantalism,* yay. D. C. Coleman. Londra, Methuen, s. 140-62, 1969, içinde.

Koçu Bey, *Risale-i Koçu Bey*, İstanbul, Watts Press, 1277/1861.

Kunt, I. Metin, *The Sultan's Servants. Transformation of Ottoman Provincial Government 1550-1650*, New York, Columbia University Press, 1983.

Ladurie, Emmanuel Le Roy, "Les masses profondes: La paysannerie", *Histoire economique et sociale de la France,* c. 2. Paysannerie et croissance, yay. E. Le Roy Ladurie ve Michel Morineau, Paris, s. 483-872, PUF 1977, içinde.

Lefebvre, Henri, "Marxism Exploded", *Review*, IV/1, s. 19-32, 1980.

Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra: Oxford University Press, 1969.

_____"Ottoman Observers of Ottoman Decline," *Islamic Studies*, 1, s. 72-87, 1962.

Lockkegaard, F., *Taxation in the Classical Period,* Kopenhag, 1950.

Lütfi Pascha, *Das Asafname des Lutfi Pascha,* nach den Hand-schriften zu Wien, Dresden und Konstantino-

pel, Yay. ve çev. Rudolf Tschudi, Berlin, Mayer - Müller, 1910.

Mardin, Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thought, A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas,* Princeton, Princeton University Press, 1962.

McGowan, Bruce, *Economic Life in Ottoman Europe, Taxation, Trade and the Struggle for Land 1600-1800,* Cambridge (UK) AND Paris, Cambridge University Press and Maison des Sciences de l'Homme, 1981.

Mehmed Aga, Silahdar Fındıklılı, *Tarih.* 2 c. İstanbul, Türk Tarih Encümeni Külliyati, 1928.

_____*Nusretname*, modern Türkçeye çev. İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul, 1962-1969.

Mehmed Paşa, Defterdar Sarı, *Ottoman Satecraft, The Book of Counsel for Vezirs and Governors, Nas'ih ül-vüzera ve'l-ümera*, Yay. ve çev. Walter Livingston Wright, Princeton, Princeton University Press, 1935.

Miliband, Ralph, "State Power and Class Interests," *New Left Review,* 138, s. 57-68, 1983.

Mousnier, Roland, *Peasant Uprisings in Seventeenth Century France, Russia and China*, Londra, George Allen and Unwin Ltd, 1971.

Naff, T. ve R. Owen, *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Carbondale, Illinois. Southern Illinois University Press, 1977. (Ayrıca bu çalışmayı eleştiren makaleme bkz. *The Historian*, 1979)

Nagata, Yuzo, *Some Documents on the Big Farms (çiftliks) of the Notables in Western Anatolia (Chiftliks),* Tokyo, Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1976.

_____*Materials on the Bosnian Notables*, Tokyo, Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1979.

Naima, Mustafa, *Tarih,* 6 c., 3. baskı, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1281-1283/1864-1866.

Okyar, Osman, "A New Look at the Recent Political, Social and Economic Historigraphy of the Tanzimat", *Economie et Societes dans l'EmpireOttoman Fin du XVIIIe-Debut du XXe siecle,* yay. Jean Louis Bacque- Grammont ve Paul Dumont, Paris, Editions du CNRS, s. 33-46, 1983, içinde.

Ortaylı, İlber, "Ottoman-Habsburg Relations, 1740-1770 and Structural Changes in the International Affairs of the Ottoman State", *Robert Anhegger Festschrift,* yay. J. L. Bacque-Grammont ve diğerleri, İstanbul, Divit Press, s. 287-98, 1988.

_____"Reforms of Petrine Russia and the Ottoman Mind", Raiyyet Rüsumu, Essays Presented to Halil İnalcık, *Journal of Turkish Studies,* 11, s. 45-49, 1986.

Owen, Roger. "The Middle East in the Eighteenth Century-On Islamic Decline: A critique of Gibb and Bowen's Islamic Society and the West," *Review of Middle East Studies,* 1, s. 101-12, 1975.

Pamuk, Şevket, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914,* İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1988.

Panzac, Daniel, L*a Peste dans l'Empire Ottoman 1700-1850,* Louvain, Editions Peeters, 1985.

Parker, Geoffrey ve Lesley M. Smith, yay. *The General Crisis of the Seventeenth Century*, Londra, Routledge and Kegan Paul, 1978.

Peçevi, İbrahim, *Peçevi Tarihi*, Yay. Fahri Derin ve Vahit Çabuk, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1980.

Perlin, Frank. "Proto-industrialization and Pre-colonial South Asia," *Past and Present,* 98, s. 30-95, Şubat 1983.

_____"Space and Order Looked at Critically, Non-comparability and Procedural Substantivism in History and the Social Sciences", *Bufurcation Analysis: Principles, Applications and Synthesis,* yay. M. Hazewinkel ve diğerleri. Dordrecht: Reidel Publishing Co., s. 149-97,

1985, içinde.
Pocock, J. G. A., *Virtue, Commerce and History,* Cambridge, Cambridge University Press, 1985.
Porchnev, Boris, *Les Soulevements populaires en France au XVIIe siecle,* Paris, Flammarion, 1972.
Quataert, Donald, "Machine Breaking and the Changes Carpet Industry of Western Anatolia, 1860-1908," *Journal of Social History,* 19/3, s. 473-89, 1986.
Raşid, Mehmed, *Tarih,* 6 cilt. İstanbul, 1282/1865.
Rubinstein, W. D., "The End of 'Old Corruption' in Britain," *Past and Present,* 101, s. 55-86, 1983.
Sa'idouni, Nasirudin, *Dirasat fil-mülkiye al-'Iqariyye fil-'Ahd al-Uthmani. (Studies in Land Ownership in the Ottoman Era),* Algiers: al-Mu'asasah al-Wataniyah lil-Tiba'a, 1986.
Schacht, J., *An Introduction to Islamic Law,* Oxford, Oxford University Press, 1964.
Selaniki, Mustafa, *Tarih,* Freiburg, Klaus Schwarz Verlag, 1983.
Stoianovich, T., "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800," *Journal of Economic History,* 13, s. 398-411, 1953.
_____"The Conquering Balkan Orthodox Merchant," *Journal of Economic History,* 20, s. 234-313, 1960.
Stone, Lawrence, *The Causes of the English Revolution 1526-1642,* Londra, Routledge and Kegan Paul, 1972.
Süreyya, Mehmed, *Sicil-i Osmani,* 4 c. İstanbul, 1308.
Tietze, Andreas, "Mustafa 'Ali on Luxury and the Status Symbols of Ottoman gentlemen", *Studia turcologica memoriae Alexii Bombaci dicata,* yay. Aldo Gallotta ve Ugo Marazzi, Napoli, s. 577-90, 1982, içinde.
_____(Notlandırılmış edisyon ve çeviri) *Mustafa Ali's Counsel for Sultans 1581,* 2 c., Viyana, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1979-1982.
Laiou-Thomadakis, Angeliki E. *Peasant Society in the Late*

Byzantine Empire, Princeton, Princeton University Press, 1977.

Thomas, Lewis V., *A Study of Naima,* New York, New York University Press, 1972.

Tilly, Charles, "War and Peasant Rebellion in Seventeenth Century France", yay. Charles Tilly, *As Sociology Meets History*, New York, Londra, Academic Press, s. 109-44, 1984, içinde.

Veinstein, Gilles, "(Ayan) de la region d'Izmir et commerce du Levant (Deuxieme moitie du XVIIIe siecle)", *Etudes balkanique*, 12/3, s. 71-83, 1976.

Zilfi, Madeline C., *Politics of Piety: the Ottoman Ulema in Post-classical Age 1600- 1800,* Minneapolis, Bibliotheca Islamica, 1988.

Dizin

A

adab 61, 64, 69, 141
ahlak 31, 65, 71, 89-90, 92, 142
Âli (Gelibolulu Mustafa) 28, 32, 38, 45-46, 55, 60-62, 67, 69-72, 75-77, 80, 82, 84, 91, 94, 99-100, 103, 127-132, 142
âlim 57, 92, 149
Anderson, Perry 22-25, 37, 30n, 104-106n, 125n
arpalık 71
Asafname 59
askeri (sınıf) 67, 73, 81, 90-91, 100, 130
Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) 24n, 104-106n
Avrupa 22-25, 27-31, 34-36, 52, 66, 81, 94, 98, 102, 110, 113, 115-120, 123-124
Avrupa Devleti 29, 118, 120
Avrupa tarihçileri 19, 48

B

barok 118
belge 76, 85, 114, 116
Berktay, Halil 21n
II. Bayezid (1481-1512) 69
beytü'l mal-ı müslimin 28, 98
biyografi 57, 147, 149
bölgesel elit 29, 40
bölgesel pazar 37, 122
Britanya
bürokrasi 30, 33, 56, 60, 84, 117-119, 129

C

câmi 101, 144

Celali İsyanı 71, 75
Celililer 45
Cuno, Kenneth 37

Ç

Çiftbozan 46
çöküş 55, 79, 93

D

Darling, Linda 53n
Davison, Roderic 20n
derviş tekkeleri 65
Devereux, Robert 20n
devlet 21-22, 25-26, 29-30, 34-36, 38, 48-52, 55, 66-67, 70, 72, 76-77, 82, 88, 92, 98, 102-103, 107, 109-110, 113, 120-122, 134-135, 146
devlet hazinesi 70, 98-100
devlet ve toplum 27, 30-32, 48, 50-52, 55, 58, 62, 66-67, 70, 72, 75-77, 80, 93
devlet-i aliyye 66
devrim 25, 28, 30, 35, 78, 122
din 50, 83-84, 89, 91-92, 101, 113, 136, 140-143, 146-147
dirlik 70, 84, 130-131, 133-134, 138
dönüşüm 28, 30-31, 33-36, 45-48, 51, 80, 93, 96, 111, 121, 136, 138, 140
dünya pazarı 36-37
düzenli ordu 63, 65

E

ed-dinü'n-nasiha 91, 142
ekonomik değişim 94
  eleştiri 31, 93, 100
  elit 29, 34, 37-40, 42, 45-46, 54-55, 57-58, 68-70, 72-73, 76, 78, 80, 82, 88-89, 101-103, 114-115, 118-121
epistemolojik sorunlar 20n, 25n, 32n, 111n, 125n
erken modern devlet 11-13, 15, 23-25, 27-31, 34, 38-40, 48-50, 66, 76, 87, 93, 95-96, 98-100, 103-107, 109, 111, 113, 123
erken modern dönem 23-25, 27-28, 30-31, 33, 38-40, 49-50, 63, 66, 76, 87, 95-96, 98-200, 103-1104, 106-107, 109-111, 113, 120, 123
evkaf (vakıf, hayırseverlik) 83-84, 101, 136, 139, 141

F

Faroqhi, Suraiya 36
Fatih Sultan Mehmed 38, 69
Fattah Hala 37, 122n
Feyzullah Efendi 90, 100, 142, 145
Fleischer, Cornell 54n, 60, 62, 116n

G
geleneksel toplum 58, 111-112
Güney Mezopotamya

H
hadis-i şerif 144
hanedan 26, 38, 56, 60-62, 70, 81, 87-88, 101, 114, 129, 136
hazine 42, 44, 46, 95, 98, 100, 128-129, 135, 139, 141

İ
içsel dinamikler 25
ideal devlet ve toplum 62
ilmiye 58, 73, 83-84, 90, 130, 136, 140, 142, 149
İnalcık, Halil 21n, 23n, 36, 74n, 86n, 106n, 115n
intisap 60, 66, 74, 137, 140, 149
İslamoğlu-İnan, Huricihan 36, 47
1703 İsyanı 45n, 79, 80-81n, 84n, 87n, 89-90n

K
kafes 26
kamu görevi/hizmeti 31, 34, 61, 63-65, 72, 83, 98, 100, 134
kamusal 34, 40, 51, 64, 96, 98-103, 128, 133
kanun 39, 56, 61, 66, 69, 71, 75, 110, 132, 136, 138, 140, 146
Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) 59-60, 69, 80
kanunname 38-39, 41-42, 69, 74-75
kapıkulları 61, 63, 65, 77, 134, 138
karantina 118-119
Karlofça (1699) 92
karşılaştırmalı tarih 19, 22, 149
Keyder, Çağlar 36, 48
el-Khafaji (öl. yaklaşık 1650), 57-58, 61, 147, 149
Khoury, Dina 37n, 86n
klasik dönem 69-70, 74, 76, 142
Koçi Bey 45-'7, 51-55, 60-72, 74-77, 80, 82, 84, 91, 99-100, 103, 132, 136-138, 140-142
Köprülü (ailesi) 100
köylü (reaya) 28, 35, 40-41, 46, 64, 66-68, 85-86, 90, 95, 113-115, 130, 136, 144
Kudsizade Şeyh Mehmed 148
kul sınıfı 63-64
Kunt, İ. Metin 20n, 53n, 125n

L
Lewis, Bernard 20n

liva 38-39, 41, 69, 74-75
Lütfi Paşa 59, 80

M

Ma'anoğlu, İsyanı 45
II. Mahmud (1808-1839) 119-120, 122-123
maişet 138
malikane 44, 46, 95
meclis (Şuara Meclisi) 65
medrese 101, 143-144, 148
IV. Mehmed (1648-1687) 26
Mehmed Ali Paşa 22
Mehmet, Rami 45
memur 29, 42, 50, 58, 63-64, 69-72, 75, 87-88, 100, 107, 131, 140-141, 148
memur sınıfı 64
memuriyet 69-72, 75, 99, 103, 127-129, 132-134, 137-138, 140-142
merkezi devlet 64, 66, 115, 121, 123
merkezileşme 29, 38-39, 76, 95, 115-116, 119-122, 127
mevki 40, 58-60, 65-66, 72, 82-83, 117, 144, 149
Mısır 37, 57-58, 122, 130-131, 147-150
miri (topraklar) 36, 44-45, 83-85, 87-88, 96, 114
modern devlet 28-29, 48, 95, 106, 110, 116, 121, 123
modern dönem 30, 33-34, 49, 98, 109, 111
modernleşmek 23, 111, 117, 123
modern Osmanlı Devleti 31, 34, 93, 107
modern Türkiye 122-123
muhtesip 70, 129-130
mukata 133
II. Mustafa 100
Mustafa Paşa (Alemdar / Bayraktar) 120
Musul 41, 45, 145
mülk 45, 87-88, 100, 114, 128, 146
mültezim 42-44, 95
müsadere 83, 87-89, 100

N

Naima (Mustafa, *Vakanüvis*) 51, 77-80, 82-83, 99, 150
nasihatname 51, 53-59, 61, 67-68, 70-71, 74-76, 136
noblesse oblige 100
Nüdema 61, 132, 138

O

Osmanlı Anayasası 90
Osmanlı Devleti 23-25, 27-28, 31-32, 34-36, 41, 48, 50, 52, 55, 58, 65, 74-76, 80, 82, 95-96, 102-104, 112, 122, 124
Osmanlı İmparatorluğu 21-25 27, 29, 35, 37, 47, 51, 54-55, 69, 90, 109, 115, 118, 123-124

Osmanlı mimarisi 118
Osmanlı tarihyazımı 21, 27, 30, 41, 84
Osmanlı toplumu 23, 25, 27, 30-32, 34, 37, 45, 52, 55, 57, 60, 80, 88-91, 95, 107, 110-111, 116, 124
Osmanlı vakanüvisleri 149

Ö

özel *mülk* 44, 83, 85-87, 102-103, 114
özel mülkiyet 86, 96, 99, 114, 139

P

Panzac, Daniel 118
paşmaklık 70
pazar 36-37, 94, 121-122, 130

R

reaya 46-47, 64
reform 57-58, 110, 112-113, 116, 118, 122
Reisüküttab 117
resm 64, 75, 141
Risale 51, 59, 62, 67, 70, 72, 76, 132, 136, 140-141
rotasyon 38
Rubinstein, W. D. 33n

S

Sa'idouni 43n
sancak 38, 69, 130, 133-134, 145
servet 60, 72, 75, 84, 87, 89, 99-103
sınıf 25, 28-29, 38, 40, 47, 49, 52, 59, 63-68, 71-73, 75, 77-78, 83, 87, 90-91, 95, 97-98, 100, 104, 107, 129-130
sipahi (sınıfı) 61, 63-64, 68-69, 72, 77, 81, 84, 94, 131, 134-135, 137-139
sivil bürokrasi 84
sivil devlet 82
sivil kurum 101
sivil oligarşi 77, 81
siyasi sınıf 65-67
siyasi söylem 19, 22-24, 27, 77, 98
Sultan 61-62, 65, 70, 72, 84, 120, 141-142, 150

Ş

Şeyhülislam 26, 142, 145, 148-150

T

Tanzimat 110, 113, 115-116, 118-119
tarihsel analiz 31, 51
tartışma 26, 28-30, 36, 41, 48-50, 52, 54, 67, 69, 76-78, 86, 136, 141
temlikname 45
Tietze, Andreas 49, 127

timar 38, 41-42, 51-52, 63, 69, 71, 75, 84, 89, 130-139
toplumsal bariyer 90
toplumsal düzen 76, 110, 127
toplumsal formasyon 25, 93, 97
toplumsal sınıf 70, 88
toprak 36, 40, 41, 46-47, 64, 74, 81, 84-5, 88, 92, 114, 130, 133-134, 138, 141

U

ulema (sınıfı) 26, 64, 68, 73, 83-84, 90, 92, 131, 136, 140, 146-148
uluſe (aylık) 63, 135-136, 139-140
ulus-devlet 24n, 31-34, 49, 95, 96n, 99-100, 106-107, 109-111, 113
uzlaşma 68, 72-73, 121

Ü

üst sınıf 71-72

V

vergi 37-4, 46-47, 52, 64, 74, 76, 95, 113-115, 123, 127, 136, 139
vergi kanunu 38
vergi kanunnamesi 39, 74
vergi kaynakları 43
vergi sistemi 74
vükela 137, 140

W

Wright, Walter Livingston

Y

yorum 51, 55, 57-58, 62, 66, 70, 81, 84, 93-95, 97-98, 100-103, 109, 112, 117, 141
yozlaşma 99-100
yönetici sınıf 29, 32, 38-39, 47-49, 64, 67-69, 71, 82-83, 98-103, 110, 113, 115-116, 119-121, 123-124

Z

zeamet 63, 71, 84, 131-138
Zilfi, Madeline 73n